

ԱՐՄԷՆ ՏՕՆՈՅԵԱՆ

ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏՆԵՐ

ՎԱՆ

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌ

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ

ՏԱՐՕՆ

ՈՒՐՖԱ

ԱՐԴԱՐԱՀԱՏՈՅՑ

«ՆԱԻԱՍԱՐԳ»-Ի ՀՈԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՐՄԷՆ ՏՕՆՈՅԵԱՆ

ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏՆԵՐ

ԱՐԴԱՐԱՀԱՏՈՅՑ

«ՆԱԻԱՍԱՐԴ»-Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Copyright © 1991 Armen Donoyan

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any manner whatsoever without written permission from the author.

Published by:

NAVASART Publishing House
204 E. Chevy Chase, Suite 6
Glendale, California 91205 - U.S.A.

Tel: (818) 241-5933

Fax: (818) 241-6515

First Edition 1985

Second Edition 1991

ARMEN DONOYAN

ARMENIAN HEROIC BATTLES

In The Name of Justice

“NAVASART” PUBLISHING HOUSE

**ԱՆԴՐԱՆԻԿ Ն. ԹՈՒԼՈՒՄՃԵԱՆԻ
ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ**

**Տէր եւ Տիկին Ներսէս եւ Վերոնիքա Թուումնեան
եւ իրենց զաւակները**

**Տէր եւ Տիկին Վարուժան Թուումնեան
եւ զաւակունք**

**Տէր եւ Տիկին Վարդէս Թուումնեան
եւ զաւակունք**

**ԱՅՍ ՀԱՏՈՐԸ ԿԸ ՆՈՒԻՐԵՆ
ԻՐԵՆՅ ՆԱՀԱՏԱԿ ՀԱՐԱՁԱՏԻՆ՝
ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԹՈՒԼՈՒՄՃԵԱՆԻ
ԱՆՄԱՀ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ**

ՄԱՀՈՒԱՆ ԴԷՄ ՄԱՔԱՌՈՒՄՆԵՐ

Չորցած էր հաչոց օդը, սառած հաչոց դարաւոր շունչը, ամպերը արիւն կը ծորէին, արեւը կը փախչէր հորիզոնէ հորիզոն: Լռած էին վանքերու Տէր Ողորմեաները, դադրած էին մահասփիռ ղօղանջները:

Ահաւոր մահուան սարսուռ մը հայ գաւառները վերածած էր արեան հսկայական ճահիճներու:

Դժոխքի էր վերածուած Հայաստան երկիր դրախտավայրը:

Կանգ առած էր կարծէք ազգի մը դարաւոր ընթացքը:

Փուլ եկած էին դարերն իրար զօդող մեր երդիքներու կամարները, քանդուած էին սիւները մեր գոյութեան եւ մոխիրը տիրապետած էր հայ օճախներուն:

Խոցուած էին մեր աչքերուն ժպիտները:

Պայթած էր մեր մայր պատմութեան երակը:

Դարաւոր ժողովուրդ մը դարձած էր անօթեան, հողագորկ, անպատսպար՝ հողմերէն հալածուած:

Արիւն կու լաչին գետերը հաչոց, կրակ կը ժայթքէին լեռները հաչոց:

Կը դղողար երկինքը, եւ զայրոյթի շիթեր կ'իջնէին մեզ կիզող անպատներու աւազներուն վրայ:

Կը զայրանար մթնոլորտը, աղօթքները կմախացած շրթներէն՝ կ'իչնաչին աստ ու անդ, կը բախէին ժայռային խիղներուն:

Եւ մահազնացութեան այս ահաւորութեան մէջ, կը կատարուէր հրաշքը մեռնելով ապրելու, կամ ապրելով մեռնելու:

Մահուան, անէացման եւ խաւարի ուժերուն դէմ կը ծառանային կարգ մը հայաքաղաքներու հերոսական փաղանգները:

Եւ արհաւիրքի, կոտորածներու սեւ թուականին մէջ կ'արձանագրուէին դիցազնական խիզախումներու առասպելական էջեր:

Հայութեան բնաջնջման դէմ բողոքելով, բնաջնջուիլ մերժելով, ստրկային մահը արհամարհելով՝ մոխիրներու տակէն զինու հաւատքով յարութիւն առին վճռակամութեամբ զինուած ոխտեալներու բանակներ:

Եւ, ազատագրական պայքարի բռնկած կայծերը սկսան բոցավառել հայ մարտիկներու սրտերը, կորսուած, լլկուած, հրկիզուած օճախներէն մինչեւ սարտարապատեան վարդահեղեղ արշալոյսը:

Թուրքին դէմ բռունցք դարձան Վանը, Ուրֆան, Շապին Գարահիսարը, Մուսա Լեռը եւ Տարօնը:

Արձանագրուեցան հերոսամարտներ, որոնց պատմութեան 70-ամեայ այս անդրադարձը եւ հայ նահատակութեան արդարահատուցը, թող ըլլայ մեր դատին անկորնչելիութեան գրաւականը:

ԱՐՄԷՆ ՏՕՆՈՅԵԱՆ

ՅԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐՈՒ ՕՐԸ^(*)

Գրեց՝ Յ. ՕՇԱԿԱՆ

Հա՛յ ժողովուրդ,

Ամբողջ քսան դար, քու պատմիչներդ ու քու սրբազան մատենագիրներդ անփառունակ բախտը ունեցած են քու պարտութիւններդ, քու յուսաբեկումդ պատմելու, որը քնարերգօրէն, որը լրջութեամբ, որն ալ անմխիթար հաւատքով մը երկինք նետուելով:

Ամբողջ քսան դար, առասպելական փառքերու միամիտ պահպանը եղար դուն, ու քու զօրութիւնդ փորձերուն ամէնէն վտանգաւորը դիմաւորեց, երբ քու մայր հայրենիքէդ դուրս ինկած, լեռներու եւ ձորերու նոր երկրի մը մէջ, հազար զրկանքով ու հազար քաջութիւններով դուն ոտքդ տուիր բարձր սարերուն ու ծո՛վը տեսար, ծո՛վը:

Բայց այդ ճիգիդ համապատասխան երգիչը չեկաւ: Մեր վերջին հարստութենէն, անոր բոլոր արքունիքէն ու պատերազմներէն գերի սուր մը եւ հալածական տապանաքարը կը մնան: Մեր գրականութիւնը քրոնիկներ միայն յատկացուց քու այդ հսկայ ոգորումիդ իբր յիշատակ:

Բայց ի՞նչ մռայլ նոյնութիւնով մը մեր ճակատագիրը այս անգամ ալ կը կրկնէ ինքզինքը:

Այսօր ալ, մեր ժողովուրդը անպատմելի ճիգերով, հերոսութեամբ մը որ իր լքումովն իսկ սրտառուչ կը դառնայ, կը վերագտնէ իր հարստութիւններէն մէկը, դարձեալ մորթուած հայրենիքի մը վրայ, արիւն ու մոխիրին մէջտեղէն, երբ զինքը գերեզմանի անգամ արժանի չէին սեպած:

(*) Պոլսոյ «Ճակատամարտ»-ը 1920 Մայիս 28

Հա՛յ ժողովուրդ,

Դու՛ն մարդկութեան տարեգրութեանց յանձնեցիր Ոճիր մը, որուն համար բոլոր ազգերու բառերը, չեմ կարծեր, ունենան արդար որակում մը. դու՛ն ապրեցար անանկ դժոխք մը, որուն քով բանաստեղծներուն երեւակայութիւնը կ'աղօտի մեռնող լուսնկայի մը նման. դու՛ն մտար անանկ գերեզման մը, ուր բոլոր տարրերը կանչեց թշնամին քու տարբաղադրութիւնդ անգամ արտաքին աշխարհէն ծածկելու համար:

Այսօ՛ր...

Այսօր կա՛ս դու՛ն նորէն: Կա՛ս դու՛ն նորէն թերեւս ամենէն աւելի անոնց հոգիին մէջ, որոնք աւազներու ովկէան մը լողալով կտրելու հրաշքը գործեցին, որոնք գերեզմաններու կափարիչը իրենց մեռելութիւնով խորտակեցին:

Կա՛ս դու՛ն: Փա՛ռք քեզի ու բոլոր ապրողներուն:

Փա՛ռք քեզի, վասնցի անո՛նք որ քու շղթայումդ բզկտեցին, անո՛նք որ պատեհապաշտ քարոզներուն եղանակէն տարբեր բանով մը, արիւնով ու մահով քու վերջին խորասուզումդ կասեցուցին, անո՛նք այսօր կը տօնեն իրենց յաղթանակը, այնքան սո՛ւղ, այնքան սո՛ւղ, բայց ատոր համար իսկ անհունապէս ոգեւորիչ, ատոր համար կուռքէ մը աւելի հզօր՝ մեր սերունդներուն հիացումին առջեւ:

Ո՛վ պիտի երգէ աստուածային արժանիքը, իսկական մեծութիւնը քու յաղթանակներուդ, ո՞վ:

Պարտութիւններուդ ամէն մէկին կ'ընկերանայ գրեթէ միշտ քաղցր յաղթանակ մը, զոր չեն տեսած քու պատմողներդ:

Ամէն դար որ քեզմէ կերաւ քու հարստութիւնդ եւ մատաղ որդիներուդ կուսութիւնն ու գեղեցկութիւնը, աւելցուցած է, այս անգամ խորհրդաւոր ճամբայով, առաքիւնութիւն մը քու հոգիիդ սրբարանէն ներս:

Ո՞ւր է մեծ տեսանողը, դարերուն սիրտը իր նայուածքովը լուսաւորող, հասկցող ու վերարտադրող երկնային աչքը:

Ո՞ւր է մեր բանաստեղծը որ կարենար մեզի բացատրել Քու՛ն չակին հրաշքը, երբ զայն կանխող ու անոր հետեւող դարերուն մէջ մեր ժողովուրդը իր գլուխին համար որջերն անգամ գրաւուած կը գտնէ:

Ո՞ւր է խորհողը որ կարենար անճառելի անուշութիւն ըմբռնել նոր օրերու մեր արուեստին, որ մեծ խենդեցող մը քաղեց

գեղացիին շրթներէն, երբ ասիկա դաշտերէն շարունակ դիակներ կրեց ու իր ցորենը տուաւ ամբարիշտ ձեռքերու:

Ո՞ւր է դիւցազներգուն, որ վայել լըջութեամբ, համապատասխան կրակով մը մօտենար նոր օրերու ուրիշ մէկ հրաշքին, մեր ազատութեանը յաղթերգանքին:

Եւ սակայն պէտք է քեզի այդ մեծ, այդ սրտապնդող օրհներգութիւնը:

Պէտք է քեզի մեծ արուեստով մը երկրորդուած հպարտութեան հսկայ տաղը որ մինակը դիմաւորէր դարերուն մեռելերգութիւնը ու վկայաբանութեանց երկնաքարչ ոգին, որ քեզի պոռար անլուր փառերգութեան մը մէջ իսկական գեղեցկութիւնը որ քու արժանիքդ շինեց վերջին գօտեմարտութեան մէջ, քու ամենէն ահաւոր ոսոխիդ հետ:

Քեզի թո՛ղ ըսեն, անոնք, որ սրբազան կրակն ու անոր շնորհը ունին, քեզի թո՛ղ ըսեն քու յաղթանակներուդ փառաբանութիւնը, քու մարտնչումիդ եղերական մեծ վայելչութիւնը, վասնզի՝

Նոր օրեր կը սկսին,

Վասնզի՝

Պատմութեան նոր դուռ մը կը բանան քեզի:

Ու նորէն երկրին մէջ, ո՛վ մեր ժողովուրդը, դուն պիտի մըտնես բոլոր ծանրութիւնովը քու փառքերուդ քնարերգութեան: Դուն պիտի թողուս դարերուն կտակը կազմող կորաքամակ կամ երկնապիշ գնացքը գերութիւններուդ:

Քու կողերէդ սուրը կ'ուզենք որ կախուի, կախուի ու չքակուի:

Մեղաւոր են բոլոր անոնք, որ մեր պատմութիւնը սողացող եւ մեր նոր հարստութիւնը բախտաշնորհ կը դաւանեն:

Մեղաւոր են բոլոր անոնք որոնք քու գաւակներուդ մէկ պզտիկ մասին վրայ՝ ընդհանրացումներու կը տարուին եւ ոսկիով վարակուած սիրտերուն վրայ մեր մարտիկներուն պողպատէ սիրտերը կը բեմադրեն:

Մեղաւոր են բոլոր անոնք որ մեր բազուկներուն իրագործած յաղթանակը ստուերել կը ջանան:

Ի՛նչ որ ունեցաւ մեր ցեղը ամենէն բարձր ձեւով մը ինքնածին, անիկա իր բանակն է:

Ու մեր ժողովուրդը պէտք է արժանի ըլլայ բոլոր այդ տղոց որոնք, ամէն պայմաններու հալածականներ, գիտցան իրենց առ-

նութիւնը, պէտք եղած ատեն իրենց մա՛հը դրօշել թշնամիին դէմ:
Անիկա խորհուրդն է մեր յաղթանակին:

Տօ՛նը մեր բոլոր յաղթանակներուն:

Քեզի համար քիչ են ողջերուն բերանները, ու քեզի համար օտար պէտք չէ գան բոլոր այն բերանները, որոնք դարերու գերեզմանումէն կը քակուին այսօր ու մենք ստուերներու լուռ եւ հսկայ երգին մէջ քեզ կը տօնենք, ո՛վ մեր պատմութեան ամենէն շքեղ օրը, յաղթութեանց կարմիր օրը:

Թող մեր աչքերը ըլլան այնքան ամփոփ ու խորահայեաց որ կարենան տեսնել մեր ամէնուս ներսէն փրթող մեր հին հերոսները, իրենց ուժին ու բարութեան աղեղին նման կոր ու գեղեցիկ, մեր թագաւորները իրենց դեռ ծխացող վրէժին ու նախատուած թագերուն ատելալատ կարմրութեամբը ծիրանաւոր, մեր թագուհիները, իրենց գեղեցկութեան սրբապղծուած բաժակումովը, դեռ պահելով գարշանքը որով գերեզման ինկան:

Ու ըլլանք մենք երկիւղած, տեսնելու համար կարաւանը մեր բոլոր սուրբերուն, որոնք տարագեղ ծաղիկներու նման մեր երկիրը շուշանեցին բոլոր գոյներով ու բոլոր կոկոնումներովը, առասպելական հեռաւորութենէ մը շարունակուող ու մշտաթարմ պսակի մը վերածելով այն հողը ուր ճակատագիրը մոլեգնութիւնը պահեց մահասփիւռ խորշակներուն:

Յաղթանակի Օ՛ր,

Արժանի ըրէ մեր ցեղին բոլոր զաւակները քու ճերմակ հաղորդութեանդ:

Բոլոր զրկուածները, որոնք դեռ անապատին մէջ իրենց հայութիւնովը կը խաշին ու անձկութեամբ ու դողով մեր սարերուն ձիւնին վրայ իրենց երազները կը բանան:

Բոլոր գերիները որոնք թշնամիին ախոռը կամ աւելի պիղծ անկողինը կը կիսեն, աւանդական սիրոյ մը դէպի գրգանքը տարուած իրենց յուշքերով:

Բոլոր որբերը որոնք տարիներով քարերուն բարութիւնը սորվեցան ու իրենց քունին մէջ եաթաղաններէ հալածուեցան:

Բոլոր այրիները որոնք իրենց աչքին տակ մորթուած մարդե-
րուն պտտող գերեզմանները կը մնան:

Բոլոր երջանիկները որոնք նահատակութեան տարիներուն
քեզ ուրացան ու քեզի համար ամչցան:

Բոլոր ամբարիշտները որոնք մինչեւ այսօր քու ծոցէդ սնած՝
անխիղճ կը գտնուին քու վէրքերուդ թիւին առջեւ ու կը հեզնեն
քու հսկայ երկունքդ:

Բոլոր մեր մեռելները որոնք յոգնեցան երազի ճամբուն վրայ
եւ ծիածաններով անչութեանը մտան:

Բոլոր՛րը, բոլոր՛րը հին Անահիտին անսպառ մայրութեամբը
օրհնէ, մխիթարէ, զինէ ու խանդավառէ:

Վասնզի քուկդ են օրերը որ պիտի գան ու քու շնորհդ է որ
պիտի ապացուցանէ աշխարհին մեր արժանաւորութիւնն ու մեր
զոհաբերումի մեծութիւնը:

Օրհնութեան եւ յաղթութեան օ՛ր, թափէ մանաւանդ մեր
բանակին վրայ տարափը մեր թագաւորներուն ընտանի ոսկիին,
տարափն ու որան կրկնապատկուած, քառապատկուած, բիւրապատ-
կուած վրէժի նետերուն, որպէսզի ամէն բազուկ կարող ըլլայ
ամբողջ սերունդներուն խաղաղութեանը հասնելու, ու ամէն զին-
ուոր համառօտութիւնը դառնայ մեր երկար պատմութեան երկար
շառաւիղներուն:

Ամէն կռուող իր կուրծքին տակ աւերուած քաղաք մը թող
ազատէ ու հանգչի՛ն, հանգչին մեր անհաշիւ, մեր զրկուած, մեր
տառապող մեռելները:

ՎԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Ժամանակագրական կարգով, առաջին անգամ Վանի հայութիւնն էր, որ անխուսափելի կոտորածներէն՝ նախընտրեց ըմբոստութեան դրօշը պարզել եւ ի հարկին հերոսաբար իյնալ թուրքին դէմ ճակատումով:

Վան, արդէն հայ ազատագրական պայքարի դարընոցն էր: Այնտեղ էր հայ նորագոյն պատմութեան ամէնէն պայծառ դէմքերէն Արամ Մանուկեան, որ Վանայ իշխանին թուրքերուն կողմէ դաւադրաբար սպանութենէն եւ Ա. Վոսմեանի ձերբակալութենէն ետք, Վանի հայութեան գլուխն անցած հիմը կը դնէր յաւերժական յաղթանակին: Արդարեւ, ժողովուրդը գոյամարտի հրաւիրող սրտառուչ կոչին մէջ, յեղափոխութեան կոմիտէն ի միջի այլոց կը գրէր. — Երբ թշնամին վատաբար կոխ յայտարարեց քաղաքակրթութեան դէմ, մեր դէմ, մենք հաւատով փարեցանք մեր գէնքին եւ մեր հոգիի խորքերէն զգացինք, որ յաղթանակը մերը պիտի ըլլայ այս կռուին մէջ, վանգի մեր կոխը խաւարին դէմ էր, տգիտութեան ու բռնութեան դէմ՝ նշմարտութեան ու արդարութեան համար: Եւ վերցուցինք գէնքը»:

Հայաստանի պատմական ոստաններէն Վան եղած է հայ ազատագրական պայքարի գլխաւոր օրրաններէն մէկը: Յեղափոխութեան սերմերը՝ կուսակցութիւններէն առաջ՝ Վասպուրական մտան շնորհիւ վանեցի եւ հայրենասիրական վառ ոգիով եւ մարտունակ նկարագրով օժտուած Խրիմեան հայրիկին, որ վարազայ

Արամ Մանուկեան

վանքի վանահայրութեան շրջանին, իր հրատարակութիւններով եւ հաստատած առաջին տպարանով յաջողեցաւ Վասպուրականի հայութիւնը գինել հայրենասիրական եւ ազատագրական ոգիով:

1880-ական թուականներուն, ազգային, ընկերային եւ հայրենասիրական կազմակերպութիւններ արդէն բերրի հող գտած էին եւ ջերմութեամբ ողջունուած հայ ժողովուրդին կողմէ: Արդէն շղթայազերծուած էին ֆետայական շարժումները, հակազդելու համար թուրք-քիւրտական կազմակերպուած հալածանքներուն եւ կեղեքումներուն:

Վանի մէջ է որ կը հիմնուի Մկրտիչ Փորթուզալեանի կողմէ առաջին հայ՝ Արմենական կուսակցութիւնը, որ քաղաքական հասկացողութիւն, կազմակերպուածութիւն կը բերէր Վասպուրական աշխարհին: Անոր կը յաջորդեն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Առաջին իսկ օրէն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ծաւալուն գործունէութեան կը մղուի Վանի մէջ, որ կը դառնայ յեղափոխական կարեւոր կեդրոն մը, շնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքին եւ պատրաստուած մտաւորական-ազգայական ուժերուն: Վան՝ լռելեայն կը դառնայ Պարսկաստանէն փոխադրուող ազամայութեան կայանը: Բնակչութիւնը ոչ միայն կ'ընդունի, այլ եւ կը մասնակցի գինարշաւին եւ կը հաւատայ ընդհանուր յեղափոխութեան: Այս պատրաստութեան եւ գիտակցութեան շնորհիւ էր որ 1895-96 տարիներուն համիտեան կոտորածներէն զերծ մնաց Վանի հայութիւնը: Արդարեւ, «կրակի մկրտութիւն» ստացաւ վանեցին, երբ յաջողեցաւ մղել իր առաջին հերոսամարտը, անակնկալի բերելով համիտեան ջարդարար վոհմակները եւ օսմանեան բանակը:

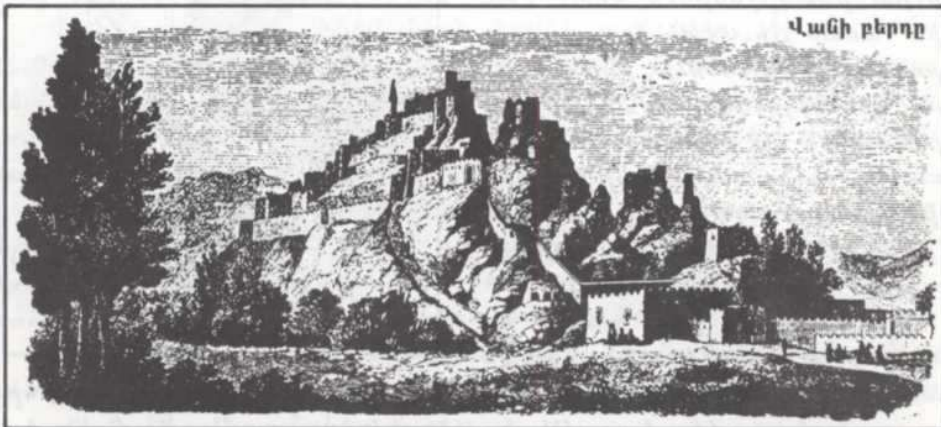
1896-ի կոտորածները խօսուն օրինակ կը հանդիսանան համայն հայութեան հետ եւ վանեցի ժողովուրդին: Շարունակելի գինումը, պատրաստուիլ նոր անակնկալներու:

1908-ի խաբուսիկ սահմանադրութիւնն ու իթթիհատական նոր ղեկավարներու ստեղծած ժամանակաւոր ազատական միջնորդութիւնը պատեհութիւն կը շնորհէ, որ հայութիւնը աւելի լրջութեամբ եւ արմատապէս կազմակերպէ իր ազգային, քաղաքական եւ կրթական կեանքը: Մինչ այդ գաղտնի հայ քաղաքա-յեղափոխական աշխատանքները կը հունաւորուին, ֆետայիները լեռներէն կ'իջնեն կեանքին եւ հետզհետէ կը գորանայ ապագայի, ազգային դատի բարւոք լուծման փայլուն հեռանկարը:

1909-ին, Կիլիկիոյ կոտորածները, շրջանի մը համար կ'ահարեկեն՝ ազատութեան նոր միջնորդութիւն մէջ գինով հայութիւնը, բայց իթթիհատականներու կողմէ տրուած նոր հաւաստիքները մոռցնել կու տան տխուր դէպքերը, եւ հայ ժողովուրդը ամենայն անկեղծութեամբ կը փարի նոր թուրքիա մը կերտելու աշխա-

տանքին:

Վանի ղեկավարութիւնը զգոյշ կը հետեւի տեղական եւ պատերազմական անցուղարձերուն: Պատերազմի առաջին շրջանին Վանի կառավարիչ Թահսէյ պէյ կը շարունակէ իր ջերմ յարաբերութիւնները հայ ղեկավարներուն հետ, բայց այս բարեացակամութիւնը երկար չի տեւեր: Հետզհետէ «բանակին կարիքներուն» գոհացում տալու պատրուակով, կը կազմակերպուին «հանգանակութիւններ», որոնք իրենց յաճախակիութեամբ եւ չափազանցութեամբ կը վերածուին աւարի, մասնաւորաբար Վանի շրջակայքի գիւղերուն մէջ: Այս պաշտօնականացուած կողոպուտը ընդլայնուի ակիքներ կը յառաջացնէ ժողովրդային բոլոր խաւերուն մէջ: Ա. Վոսմեան իբր պետական երեսփոխան, կը բողոքէ իշխանութեանց մօտ, կեղեքումներուն դէմ, բայց իր բոլոր ջանքերը կը մնան ի գուր:

1915-ի առաջին ամիսներուն, ռուսական բանակը անսպասելի նահանջ մը կը կատարէ, պատճառ դառնալով մէկ կողմէն Վասպուրականի հայութեան բարոյական ընկճումին, միւս կողմէն՝ արդէն իսկ հայերու հանդէպ թշնամական տրամադրութիւններով լեցուն քիւրտերն ու թուրքերը կը մղէ նոր կողոպուտներու: Այս օրերուն Վան կ'ուղարկուի ձեւտէթ անունով նոր կառավարիչ մը: Ձեւտէթ փաշան անմիջապէս իր հակահայ ծրագիրը ի գործ դնելով, զօրակոչի հրաման կ'արձակէ, բոլոր զինուորական տարիք ունեցող հայերուն:

Այս զօրակոչը տագնապի կը մատնէ Վանի քաղաքական ղեկավարութիւնը: Հ.Յ. Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովի որոշումն էր հաւասարապէս զինուորագրուիլ ռուսական թէ՛ թրքական բանակներուն, բայց տիրող հակահայ տրամադրութիւնը եւ բանակ կանչուած հայ երիտասարդներու ճակատագիրը խիստ կաս-

կածելի գտնելով, յետ երկարատեև ժողովներու, կ'որոշուի պահանջուած 4000 զինուորներու փոխարէն ուղարկել 500 երիտասարդ, փորձի համար, հաստատ համոզուած ըլլալով որ ձեւտէթ փաշայի մտայնութիւնը վտանգաւոր էր եւ ոճրային:

Այս մտահոգութիւններու մէջ կը գտնուէր ղեկավարութիւնը, երբ Շատախի Թաղ գիւղին մէջ տեղի ունեցած հայ եւ թուրք բախումներուն լուրերը կը հասնին:

Ապրիլ 4-ին, ձեւտէթ իր մօտ խորհրդակցութեան կը հրաւիրէ Վանի ղեկավար ղէմքերէն Արամը, Իշխանը եւ Վոսմեանը: Իշխան Շատախի յեղափոխական գործունէութեան ղեկավարն էր եւ մեծ յարգանք կը վայելէր հայ եւ քիւրտ բնակիչներուն մօտ: Հազիւ հասած ձեւտէթի մօտ, դաւադրաբար կը սպաննուի, իսկ Վոսմեան կը ձերբակալուի: Արամ, որ իր կարգին կը փութար ձեւտէթի հասնիլ, ճանապարհին կը հանդիպի հայ կառապանի մը, որ իրեն կ'իմացնէ իր ընկերներուն տխուր լուրը:

Արդէն ամէն ինչ պարզ կը դառնայ Արամի եւ հայութեան համար: Նոյն օրերուն, շրջակայքի գիւղերէն կարգ մը քիւրտեր կու գան հայ ղեկավարութեան իմացնելու, որ Ապրիլ 6-ին կը ծրագրուի ընդհանուր կոտորած կազմակերպել քաղաքներու եւ գիւղերու հայութեան:

Այս ընդհանուր թռհուրտին մէջ, Արամ Մանուկեան անմիջապէս ձեւտէթի հետ բանակցութիւններու կը սկսի իտալական հիւպատոսին միջոցով, նախ Վոսմեանի ազատ արձակումը ապահովելու, ապա թուրք-հայ ընդհարումներուն առաջքը առնելու համար: Վոսմեանի հարցին պատասխանելով, ձեւտէթ կը յայտնէ, որ այդ որոշումը իր իրաւասութենէն բարձր է եւ նոյն գիշերն իսկ Վոսմեանի ճամբայ կը հանէ ղէպի Տրապիզոն:

Ասիկա ինքնին բացայայտ պատկեր մըն էր ծրագրուած հալածանքներուն, հետեւաբար, Վանի հայութեան կը մնար գործնական որոշումներ առնել, այսինքն ինքնապաշտպանութեան ընդհանուր շարժում շղթայազերծել:

Վան աշխարհագրականօրէն բաժնուած էր երկու մասի.՝ Քաղաքամէջը, որ պարսպապատ պատմական Վան քաղաքն էր եւ

Վանի Իշխանը

անոր արեւելեան կողմը գտնուող Այգեստանը:

Վան կը գտնուէր համանուն ծովին արեւելքը, կը հաշուէր 25.000 հայութիւն, նոյնքան էր թիւը նաեւ Այգեստանի հայութեան, այն տարբերութեամբ, որ այս վերջինը զուտ հայաբնակ էր, մինչ Քաղամէջի հայկական շրջաններուն մէջ կը գտնուէին նաեւ թրքական բնակարաններ:

Բախումը անխուսափելի էր: Վան եւ Այգեստան, այսպէս աշխարհագրականօրէն իրարմէ բաժնուած, պարտաւոր էին դիմադրել Յ հազարի հասնող եւ հետզհետէ աճող թրքական բանակին, առանձնաբար, յատուկ կազմակերպչականութեամբ:

Ապրիլ 5-ին, Արամ Մանուկեան ժողովի մը կը հրաւիրէ Այգեստանի կուսակցական ղեկավարները, ինքնապաշտպանութեան աշխատանքները կազմակերպելու:

Առաջին առիթով կը կազմուի Զինուորական Մարմին մը, որուն մաս կը կազմէին նախկին ֆետայիներէն՝ Կայծակ Առաքել (դաշնակցական), Պուլկարացի Գրիգոր (դաշնակցական), Արմենակ Եկարեան (արմենական, հետագային ռամկավար): Այս գերագոյն յեղափոխական մարմինին կողքին կը յառաջանայ նաեւ տեղեկատու խորհուրդ մը:

Ապրիլ 6, 1915-ը կ'ըլլայ ճակատագրական թուական:

Սումբեր կը կազմուին, զէնքեր կը բաժնուին, ղիրքեր կը բարձրանան, պատնէշներ կը կառուցուին: Վանի հայութիւնը,

Արմենակ Եկարեան

վճռակամ, որոշած է իր ազգային արժանապատուութիւնը պահել: Ամէն կողմէն կը լսուին «Մեր հայրենիք» եւ «Ամենայն տեղ մահը մի է» երգերը:

Այգեստանը կը բաժնուի եօթը զինուորական շրջանակներու, իւրաքանչիւրը ունենալով իր խմբապետը եւ մարտիկներու խումբը: Իսկ ընդհանուր՝ 73 դիրքեր կը ճշդուին, իւրաքանչիւրը իր պատասխանատու պետով: Այս դիրքերուն վրայ կը գետեղուին 1053 զինուորներ:

Այս աշխատանքներու կողքին, ձեւտէթի հետ հաշտութիւն մը գոյացնելու բանակցութիւնները կը շարունակուին, բայց ան կը մնայ անդրդուելի եւ կը պահանջէ հայոց ամբողջական յանձնումը գէնքերով եւ զինեալ ուժերով, այլապէս կը սպառնայ, ըսելով. «Քաղաքին մէջ քարը քարին վրայ պիտի չձգեմ»:

Իսկ Քաղաքամէջը աւելի վտանգաւոր կացութեան մը մէջ կը գտնուի: Այգեստան շրջապատուած էր հայկական գիւղերով, իսկ Վան քաղաքին մէջ կային թրքական թաղամասեր եւ զօրքեր, Թոփուք Քալէ զօրանոցը, Համմուտ Աղայի ոստիկանատուն-զօրանոցը:

Ապրիլ 7-ին, կը սկսին առաջին ընդհարումները, որուն զոհ կ'երթան երկու մարտիկներ:

Դիւցազնամարտը սկսած էր արդէն երկու շրջաններու մէջ հաւասարապէս:

Թնդանօթներով պաշտպանուած՝ թուրք զինուորները գրոհ կու տան դէպի հայոց դիրքերը. հայ մարտիկները քաջաբար կը դիմադրեն: Գոհ են հին մարտիկները, որոնք կը տեսնեն երիտասարդ, առաջին անգամ գէնք բռնող հայ տղոց այս արիութիւնն ու բարձր բարոյականը:

Իսկ Արամ Մանուկեան դիրքէ դիրք կը շրջի, կը քաջալերէ մարտնչողները:

Ապրիլ 8-ին կռիւր կը վերսկսի նոյն թափով:

Առաջին օրը Այգեստան կը կորսնցնէ տասնեակ մը քաջորդիներ:

Ձեւտէթ այս բուռն դիմադրութենէն անակնկալի եկած՝ կրակ կը դառնայ:

Պուլկարացի Գրիգոր կը յաջողի հրդեհել Համմուտ Աղայի զօրանոցը:

Այսպէս, կռիւնները բուռն թափով կը շարունակուին մինչեւ Ապրիլ 16: Ինքնապաշտպանութեան շղթան կը մնայ ամուր, կը նորոգուին քանդուած դիրքերը, իսկ ստորերերկեայ անցքերով ամբողջ Այգեստանը հաղորդակցութեան կեդրոնացեալ ամբողջի մը կը վերածուի:

Սակայն, երկարատեւ կռիւնները կը ստեղծեն ռազմամթերքի պակաս, Զինուորական Մարմինը այդ ուղղութեամբ եւս աշխա-

տանքներ կը տանի, վառօդ եւ փամփուշտ պատրաստելով:

Ուրիշ դժուարին կացութիւն մը կը ստեղծուի, շրջակայքի հայ բնակիչները իրենց կարգին կոուելէ ետք թուրք զօրքին դէմ, կը սկսին նահանջել դէպի Այգեստան: Քանի մը օրուայ ընթացքին, 10 հազար գիւղացիներ կու գան Այգեստան հաստատուելու: Ահաւոր այս վիճակին վրայ պէտք է աւելցնել շրջակայքի կռիւններէն ձերբազատուած թուրք զինեալներու Վան-Այգեստան վերադառնալն ու բանակին միանալը եւ կարելի կ'ըլլայ պատկերացնել հայութեան ընդհանուր կացութիւնը:

Թուրքերը ռազմական իրենց պատրաստութիւնները կը կրկնապատկեն: Բանակը կ'օժտուի գերմանական նոր թնդանօթներով, թրքական թաղերէն դէպի հայկական դիրքերը նոր խրամատներ կը բացուին եւ թուրքերը կը պատրաստուին ընդհանուր յարձակումի մը:

Ապրիլ 21-ը ճակատագրական օր մը կ'ըլլայ: Ռումբերը ահաւոր թափով կը տեղան եւ, քանի մը ժամուայ ընթացքին, քար ու քանդ կ'ընեն հայկական դիրքերն ու ամրութիւնները: Այս թնդանօթային տարափին կը յաջորդէ թուրք զօրքերու յարձակումը, բայց ահաւասիկ, կը հնչէ հայկական նուագախումբը՝ «Ամեցայն տեղ մահը մի է» եւ հերոսութեան նոր ոգիով զինուած հայ մարտիկները անվեհեր՝ կը հակազդեն հազարաւոր թուրքերու գրոհներուն: Այնքան ահաւոր էր կացութիւնը, որ սակաւաթիւ հայ զինեալները երբեմն իրենց կողքին կը գտնեն թուրք զինուորը, եւ պարտաւորուած կ'ըլլան գիրկընդխառն կոուելու:

Յարձակումները կը կրկնուին: Մեծ կրուատներ տալով հանդերձ, թուրքերը կը շարունակեն ներխուժումը: Թուրք կանոնաւոր բանակին կ'օգնեն կեալուրը սպաննելով դրախտ երթալու հաւատքով՝ ժողովուրդը եւ չէրքէզ զինեալները:

Ապրիլ 21-էն ետք, թնդանօթային նոյն գրոհը չի կրկնուիր, բայց յարձակումները կանոնաւոր կերպով կը շարունակուին եւ թուրքերու կողմէ ի գործ կը դրուի հայերը պաշարելով սովի մատնելու ծրագիրը, մանաւանդ որ դատարկուած հայկական գիւղերու բնակչութեան խուժումը աւելի մեծ թափով կը շարունակուի:

Ապրիլ 28-ին կը վերսկսին ընդհանուր՝ ծանր յարձակումները, ռմբակոծումներով: Կրկին կը քանդուին հայկական դիրքերը եւ թուրք զօրքը կը դիմէ ընդհանուր յարձակումի:

Ապրիլ 29-ին, յարձակումները հազիւ սկսած, թուրքերը կ'իմանան, որ ռուսական բանակն ու հայ կամաւորական գունդերը կը յառաջանան դէպի Վան: Թէեւ տակաւին հայութիւնը սեղմ շղթայի մէջ առած, բայց խուճապի կը մատնուին թուրքերը եւ ծայր կու տայ փախուստ մը:

Այժմ Վան-Քաղաքամէջի կացութիւնը:

Ինչպէս ըսինք, թէեւ յարաբերութիւնները խզուած էին Վանի եւ Այգեաստանի միջեւ, բայց գաղտնի հաղորդակցութիւն մը գոյութիւն ունէր: Վանի ղեկավարները վերջին ճիգ մը կը թափէին՝ դիմելով ձեւտէթին, որ խնայէ երկու կողմերու արիւնահեղուցութիւնը, բայց ձեւտէթ իրեն դիմող Վանի առաջնորդ Եզնիկ Մ. Վարդ. Ներկարարեանին յատուկ կերպով կը յայտնէ, թէ «այս երկիրը կամ հայերուն պիտի մնայ, կամ մեզի»:

Այս տրամադրութեան տեղեակ ըլլալով, Վանի քաղաքական հայ ղեկավարութիւնը կը լծուի ինքնապաշտպանութեան աշխատանքներուն: Կը կազմուի Զինուորական Մարմին մը, բաղկացած դաշնակցականներէ. — Լեւոն Գալճեան, Միհրան Թորամանեան, Դաւիթ Սարգիսեան, Հայկակ Կոսոյեան, Միհրդատ Միրզախանեան, Յարութիւն Ներկարարեան եւ Սարգիս Շահինեան:

Զինուորական գործողութիւնները կը բաժնուին չորս շրջաններու եւ 20 դիրքերու:

Ապրիլ 6-էն սկսեալ, թրքական թաղերու մէջ գտնուող հայ բնակչութիւնը կը հաստատուի հայկական թաղերը: Թէեւ խզուած Այգեաստանէն, սակայն Ապրիլ 7-ի առաւօտուն, Այգեաստանէն լսուող թնդանօթային որոտները Քաղաքամէջի հայութեան կը պատգամէին շղթայագերծուած դիմադրութիւնը:

Ապրիլ 7-ին, թուրք խումբ մը զինուորներ կը մօտենան ինքնապաշտպանութեան գիծերուն եւ կը փորձեն խորտակել պաշտպանութեան շղթան, բայց կը բախին արդէն իսկ իրենց դիրքերուն վրայ ամրացած հայ մարտիկներու ընդդիմութեան:

Հերոսական սքանչելի արարքներով կը սկսի Վանի հերոսամարտը: Հայ կռուողները, հակադարձակողականի անցնելով կը գրաւեն թրքական մեծ դիրք մը՝ «Թեքալիֆ Հարպիէ», կը հրդեհեն դատարանն ու քանի մը այլ թրքական կեդրոնները: Բայց բերդին կռթնած հայութիւնը, իր աղիտալի հարուածները կը ստանայ անոր բարձունքին գետեղուած թնդանօթներէն:

Յարձակումներ, դիրքերու քանդում, գիրկընդխառն կռիւներ կը շարունակուին Ապրիլ 10-21-ի ճակատագրական օրերուն:

Ձեւտէթ լուր կը ղրկէ հայերուն հետ բանակցելու. անոնց կը յայտնէ որ Այգեաստանը վերջացած ըլլալով, Քաղաքամէջը եւս պէտք է յանձնուի: Դժբախտաբար, Այգեաստան ղրկուած սուրհանդակները սպաննուած ըլլալով, Քաղաքամէջիք կը տարուին համոզուելու պարտութեան մը մասին, բայց երբ յաջորդ օրը ուժգին պայթումներ կը լսեն Այգեաստանէն, կը համոզուին որ ձեւտէթը նոր դաւ մը կը կազմադրուի, ուստի մէկուկէս օրուայ զինադադարին վերջ տալով, կռիւները կը շարունակուին շատ անձկալի պայմաններ ստեղծելով հայ ազգաբնակչութեան մօտ: մինչեւ Ապրիլի վերջին օրերը, այս անձկութիւնը կը շարունակուի Այգեաս-

տանի նման, երբ Քաղաքամէջցիք, իրենք եւս կը զգան թրքական թաղերու բնակչութեան փախուստը:

Հայերը առանց գիտնալու ռուս-հայկական զօրքերու մօտեցման մասին, կը զարմանան, երբ Մայիս 3-ին, կէսօրին, կը դադրին բուռն ուժակոծումները: Հայութիւնը, նախ ատիկա դաւ մը կը նկատէ, եւ յարձակողականի որոշում կը տրուի: Դիմադրութիւնը խորտակելով, հայ մարտիկները հետզհետէ կը գրաւեն զօրանոցի թնդանօթները: Նոյն հակաշարձակումը ի գործ կը դրուի Այգեստանի մէջ:

Թուրքերը ամէնուրեք փախուստի կը դիմեն, լքելով ռազմամթերք, թնդանօթ եւ սննդեղէնի մեծ պահեստներ:

Մայիս 4-ին, Այգեստանցիներ յաղթականօրէն մուտք կը գործեն Վան եւ կ'ողջունուին իրենց քաղաքի եղբայրներուն հետ:

Մայիս 4-ի արեւածագին, Վանայ բերդէն կը ծածանի հայկական դրօշակը: Վեց հարիւր տարուայ ստրկութեան շղթան կը փրշրուի:

Հայերը վրէժխնդրական զգացումներէ մղուած, կը հրդեհեն թրքական շէնքերը, բանտը:

Մայիս 5-ին, Վան կը հասնի կամաւորական առաջին խումբը, գլխաւորութեամբ դաշնակցական Խեչոյի, երեկոյեան կը հասնի զօրավար Դրօն, իսկ յաջորդ օրը՝ ռուսական զօրաբաժին մը:

Մայիս 1-ին, Արամ Մանուկեան կը հռչակուի Վանի նահանգապետ: Վանը իր շրջակայքով եւ վարչական բոլոր մարզերով կը կազմակերպուի Արամ, որքան Վանի հերոսամարտի ընթացքին, նոյնքան եւ նահանգապետութեան պաշտօնին վրայ մեծ տաղանդ եւ կազմակերպչական կարողութիւն ցոյց կու տայ:

Դժբախտաբար, միայն 70 օր կը տեւէ այս սքանչելի ինքնավար կեանքը: Ռազմագիտական աղիտալի հաշիւներով, ռուսական բանակները կը նահանջեն եւ կը պահանջեն որ Վանի շրջանը հաստատուած եւ 200 հազարի հասած հայութիւնը եւս իրենց հետ նահանջէ, թրքական ջարդերէ ազատուելու համար:

Քաղաքի մը տալու համար հերոսամարտին յաջորդող ժողովրդական անհուն խանդավառութեան մասին, կու տանք Վանի ինքնապաշտպանութեան Զինուորական Մարմնի կոչը.

Հայ ժողովուրդ,

Ահա կը բոլորեմք մեմք ամսօրեակը պայքարի, ու փառքի,

Կամաուրական գունդերու յառաջապահ ձիաւոր ջոկատը (մէջտեղը Գաշնակց. Խէշօ)

մահուան ու յարութեան մեր ցեղին: Ամսօրեակը նաեւ հայութեան առաջին եւ պայծառ Գարունին:

Ամիս մը առաջ, այսօր, երբ թշնամին վատաբար կոխի յայտարարեց ֆաղափակրթութեան եւ արդարութեան դէմ, մե՛ր դէմ, մենք հաւատով փարեցինք մեր զէնքին եւ մեր հոգիի խորերէն զգացինք, որ յաղթանակը մեր պիտի ըլլայ այս կոռի մէջ, վասնզի մեր կոխը խաւարի դէմ էր. տգիտութեան ու բռնութեան դէմ՝ նշմարտութեան եւ արդարութեան համար:

Եւ վերցուցինք զէնքը, կուրծք տալու համար թշնամիի գնդակներուն ու ռումբերուն, որոնք կու գային վերջնական հարուածը հասցնելու մեր ցեղի կորացած մէջքին, որոնք գետին ծոել կ'ուզէին նակատը մեր երիտսարդութեան եւ ֆանդել ակնաղբիւրները վերածնող մեր ցեղին: Եւ կուրծք տուինք մենք թշնամիի մոլեգին եւ ամբարտաւան ժէսթերուն ու յարձակումներուն եւ, մեր հերոսական ու պատմական մարտնչումներու ընթացքին՝ ոչ մէկ տեղ եւ ոչ մէկ վայրկեան թշնամին տեսաւ մեր զինուորը պարտուած եւ մեր դիրքը լքուած:

Ամսօրեայ պայքարը, զոր տարանք փառով ու պատուով, այսօր իր կատարելութեան մէջ կը վայելենք ահա մեր յաղթանակներով արբած հայ ժողովուրդի հետ:

Մեր զինուորի արի եւ անսասան դիմադրութիւնը ամէն տեղ թշնամիին զգացնել տուաւ, որ մեր երակներուն մէջ չէ դադրած, կը հոսի տակաւին արիւնը ազատութեան եւ կոռի, եւ այդ աստուածային արիւնն է, որ աղմկայոյց եւ սրբանուէր բռնկումով գիտէ գլխապտոյտ եւ ակնկոբ փախուստի մատնել երէկի ամբարտաւան եւ ամենագոր, բայց այսօրուան վախկոտ եւ ստրուկ թշնամին...

Երբք օր է ահա, որ յաղթանակի խենթութիւնը բռնեք է մեզ...

Զօրանոցներու գեղատեսիլ հրդեհներու եւ բոլոր դահնապետներու որջերու նարնատումներուն առջեւ մենք կեցած ենք հիացումով եւ արբած...

Արբած ենք մենք եւ աստուածային խենթութեամբ լեցուած, որովհետեւ հազարաւոր տարիներու մեզ թալանող, կողոպտող, խաչողն է, որ գլխապատառ կը փախչի այսօր եւ հազարաւոր տարիներու մեզ թալանողը եւ խաչողն է որ կը թալանենք, կը կոտորենք, կը խաչենք մենք...

Վրէժի անողորմ, բայց արդար աստուածն է, որ նստած է մեր ներսը ու մեր գլխավերեւը. վրէժի ձայնն է, որ կը լսենք մենք հիմա եւ այդ ձայնը կու գայ հազարաւոր տարիներու ընթացքին սրախողխող հայ սերունդներու թոնիրներու մէջ խորովուող մանուկներու եւ բռնաբարուած կոյսերու սասանեցնող եւ աղէկտուր կանչերու մէջէն:

Այսօր ահա հայկական Եռագոյն դրօշակն է, որ հազարաւոր տարիներու ընթացքին առաջին անգամ ըլլալով, կը ծածանի Վանի պատմական բերդի բարձունքներուն վրայ եւ առաջին անգամն է, որ բռնութիւնը, հայ զինուորի գնդակէն հալածական, կը փախչի ինչքով, ընտանիքով եւ իշխանութեամբ...

Եւ այսօր, երբ փառաւոր պայքարն է մեր ետին, լիակատար յաղթանակն է, որ կ'ապրինք եւ վերջնական ազատութիւնն է մեր առջեւ. մենք գիտակցութիւնը ունինք աւելի երջանկաբեր ու պայծառ հանգրուաններու՝ մեր յուսառատ, երագող ցեղին համար:

Մեր հերոսական կոիւներով մենք արդէն հիմք դրինք այն հոյակապ ազատութեան, որուն երագեցին մեր հաննարները մեր ժողովուրդին հետ, որու համար երեսնամեայ կոիւներով միլիոնաւոր կեանքեր զոհաբերեցինք եւ որու առաջին արշալոյսը կը ծագի ահա բախտաւոր Վասպուրականի հպարտ լեռներուն վրայ...

Այսօր ուրեմն տօնն է ոչ միայն մեր ամսօրեայ պայքարին եւ յաղթանակներուն, այլ եւ *նախատօնը հայկական ազատութեան՝ բոլոր բռնաւոր լուծերէն, բոլոր յօշոտող ճիրաններէն...*

Կեցցէ՛ Հայկական Ազատութիւնը,

Փա՛ոք ինկածներուն,

Կեցցէ՛ Վասպուրականի մարտնչող երիտասարդութիւնը,

Կեցցէ՛ Հայկական Բանակը...

6 Մայիս, Վան-Այգեատան

Վասպուրականի Հայ
Ինքնապաշտպանութեան
Զինուորական Մարմին

Իսկ հետագայ կողը հայութեան ուղղած է Վանի նոր նահան-

գապետը՝ Արամ Մանուկեան.

Հայ ժողովուրդին,
Քաղաքացիներ,

Ռուսական յաղթական բանակի առաջախաղացումը նոր դարագլուխ եւ իրաւակարգ կը բանայ մեր քաղաքի եւ գաւառի իրաւագուրկ ժողովուրդին համար: Դարերու ստրկութեան եւ քաղաքական ճնշումներու վախճանն է, որ մենք կ'ապրինք այս օրերուն: Կայ ժողովուրդի շինարար եւ ստեղծագործ ոգիի ծնունդն է, որ մենք կը տօնենք այժմ:

Ռուս զօրքերու հրամանատարը, գեներալ Նիկոլայեւ, գնահատելով վասպուրականի կայ ժողովուրդի հերոսական ջանքերը՝ թուրք կառավարութիւնը անզօր դարձնելու իր ազգասպան քաղաքականութեան մէջ եւ հաւանելով կայ ժողովուրդի կուտուրական ձգտումները, բարեհաճեցաւ 7 Մայիս 1915, թիւ 16 մասնաւոր հրամանագրով, ինձ նշանակել քաղաքի եւ շրջանի կառավարիչ եւ կազմակերպել նոր գործը իր բոլոր նիւթերով:

Այսօր արդէն կազմակերպուեցան ոստիկանական, դատական, գիւղատնտեսական, գաղթականական, քաղաքացիական եւ այլ վարչութիւններ:

Ասով կը յայտարարեմ ամբողջ ժողովուրդին, որ նոր կառավարութիւնը կազմակերպուած ըլլալով, անհրաժեշտ է բոլոր գործերու համար դիմել կառավարութեան յանձնախումբերուն, քաղաքի եւ շրջակայքի մէջ բնականոն վիճակ ստեղծելու համար:

Ներկայ պատասխանատու օրերուն մէջ կայ ժողովուրդը միայն մէկ նշանաբան պիտի ունենայ — համախմբուիլ ամբողջ եռանդով կառավարութեան շուրջը, վերակազմակերպելու համար կեանքը քաղաքի եւ ամբողջ շրջանի մէջ, արժանի լինելու համար քաղաք դարձ աւելի մղուած պայքարին մէջ ինկած հերոսներու յոյսերուն եւ յիշատակին ու միշտ բարձր պահելու համար կայ ազգի կուտուրական պաշտօնի գիտակցութիւնը Փոքր Ասիոյ այս ծայրագաւառին մէջ:

Ռուս գեներալը մեր այս յոյսերու լիակատար գիտակցութեամբ էր, որ կայ ժողովուրդի եւ իմ հանդէպ ցոյց տուաւ այդ մեծ վստահութիւնը:

Քաղաքացիներ, ձեզ կը մնայ մեր այդ յաւակնութեանց եւ յոյսերուն ընդառաջ գացող յաղթական բանակի եւ գեներալի վստահութիւնը բացարձակապէս արդարացնել եւ աւելի լաւագոյնին արժանի եւ պատրաստ գտնուիլ:

1915, Մայիս 8, Վան-Այգեստան

Վանի շրջանի կառավարիչ
Ա.ՐԱՍ

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՎԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԷՆ

ՕՆՆԻԿ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

Մարդկային այս հսկայ զանգուածին առաջնորդն է սապատա-
ւոր ծերունի մը, հայ ուսուցիչ մը՝ Յովհաննէս Մկրտիչեան-
Կուլօղլեան, Կեդրոնական դպրոցի Հայոց լեզուի եւ պատմութեան
ուսուցիչ, մէկը անշեղ աւանդապահներէն Վասպուրականի յեղա-
փոխական դաստիարակ Մկրտիչ Փորթուգալեանի եւ գործակիցը
Աւետիսեանի, Պետոյի եւ Մարտիկի: Կուլօղլեան ինքն անձամբ
առաջնորդած է աշակերտական նուագախումբը եւ ալիքաւորող
ամբոխին հետ ուխտի եկած է Զինուորական Մարմինն մօտ՝ պատ-
ուով մեռնելու երդումով:

«Մեր հայրենիքի յուզումնասարսուռ երաժշտութեան հեղեղէն
ետք, իբրեւ ահեղ պատգամներ, հազարաւոր ամբոխի սրտերուն
մէջ կը պայթին Կուլօղլեանի խօսքերը․․

․․«Կեանքի եւ մահուան օրն է, հայրենակիցներ, պատուով
մեռնելու գերագոյն ժամը․․ Գսան տարի առաջ, այս նոյն փո-
ղոցներուն մէջ եւ այս նոյն թշնամին փորձեց բնաջնջել ձեր հայ-
րերը, բայց չկրաւ, որովհետեւ բախեցաւ ձեր նախորդներուն հե-
րոսական դիմադրութեան: ․․ Թող այդ ապերախտ թշնամին այս
անգամ եւս բախի ձեր դիմադրութեան եւ ինքը ոչնչանայ իր նիւ-
թած հրէշաւոր դաւադրութեան մէջ: Յիշեցէք 96-ը, հայրենակից-
ներ, յիշեցէք ձեր հայրերու պատուաւոր մահը, հետեւեցէք ձեր
վերջին աննման առաջնորդներուն՝ Իշխանի եւ Վռամեանի օրի-
նակին: Երդուեցէք, որ դուք չէք դաւաճաներ անոնց իտէալնե-
րուն, երդուեցէք որ պատուով պիտի մեռնիք ամէնքդ․․

«Յառաջ, դէպի դիրքերը, դէպի ազատ կեանք եւ անմահու-
թիւն․․»:

Դողդոջուն ծերունին լռեց՝ վրէժի, ցասումի, յաղթութեան
եւ կեանքի ու մահուան հզօր կիրքերով յորդած աղմուկի ու բա-
ցազանչութեան տարափին տակ: Մինչ Փանֆառը վերսկսաւ Հա-
յութեան քայլերգը աւելի ուժգին:

․․Իր քաջ որդուոց սուրբ արիւնով

Պիտի լինի ազատուած․․

Իրիկնամուտին, կէս ժամու չափ, հայ-թրքական բոլոր դիրքերուն վրայ, յանկարծ կը թագաւորէ մեռելային լուսթիւն մը: Թնդանօթի ոչ մէկ հարուած, ոչ մէկ հրացանածգուլթիւն: Կարմիր հրդեհ մը կը ծաւալի միայն Խաչ փողոցէն Ս. Յակոբ, անյոյս բոցերը հայ անպաշտպան տուներու: Հեռուէն, շատ խորէն, կը լսուի խուլ որոտ մը: Պարզ է, որ Քաղաքամէջի բուռ մը հայութիւնը կը մարտընչի: Կասկածողներ կան, թէ թուրքերը, Այգեստանը ընկճելէ յուսահատ, իրենց բովանդակ կատաղութիւնը պիտի թափեն մեկուսացած Քաղաքամէջի ափ մը Հայութեան վրայ: Արամ, սակայն, շարագուշակ կը համարի այս խորհրդաւոր լուսթիւնը եւ անմիջապէս կը հրահանգէ բոլոր դիրքերուն ամբողջ գիշերը պատրաստ եւ անքուն հսկել՝ առաջքն առնելու համար ամէն տեսակ դաւադրութեան: Կը հրահանգէ նաեւ լաւագոյն ուժերով ամբացնել ամէնէն կարեւոր ձակատը՝ Սահակ Պէյի դիրքը: Ինք կը մնայ ամբողջ գիշերը Զինուորական Մարմնի շէնքը եւ անձամբ կը հսկէ ու կը վարէ բոլոր գործերը:

Արամի նախազգացումը անտեղի չէր: Կէս ժամուան խորհրդաւոր լուսթիւնը կը խզուի յանկարծ եւ ահեղասաստ կայծակի եւ որոտի ուժգնութեամբ բոլոր դիրքերուն վրայ կը լսուի ուղղակի դժոխային աղմուկ մը: Անհնարին է պատկերացնել այդ դժոխային աղմուկին ամբողջ տարողութիւնը: Մարդկային լսելիքը ուղղակի խլութեան կը դատապարտուէր եւ ամէն մարդ անգիտակցաբար կը փակէր իր աչքն ու ականջը, չլսելու համար մարդկային կեանքին մէջ թերեւս մէկ անգամ միայն լսուող այդ շնագայլային վժվժոցը:

Ապրիլ 7-ի եւ 8-ի սկզբնական կռիւներուն, ամէնէն աւելի քաջութիւն եւ կորով ցոյց տուող մարտիկները քաջալերելու համար, Զինուորական Մարմինը պատրաստել տուաւ եռագոյն երիզներով պատուոյ խաչեր եւ հետեւեալ բովանդակութեամբ նամակով մը յանձնեց տէրերուն:

«Հայ Ազգային Ինքնապաշտպանութեան Կեդրոնական Մարմինը գնահատելով ձեր աննման արիութիւնը, զոր ցոյց տուիք յանուն Ազատութեան մղուող մեր բուռն պայքարին մէջ, յարգանք կը նուիրէ ձեզ ներփակ Պատուոյ Խաչը, որուն կատարելապէս արժանի ըլլալնիդ փառաւոր կերպով ապացուցիք»:

Առաւելաբար մեծ անհրաժեշտութիւն կար բանուոր-աշխատա-
ւոր ձեռքերու: Թրքական թնդանօթներու պատճառած վնասները
ենթադրուածին չափ թեթեւ չէին: Քանի մը ժամուան ումրակո-
ծութենէ ետք, թնդանօթային հարուածները հիմնապէս կը քան-
դէին ամէնէն ամուր դիրքերն իսկ: Հայկական բոլոր դիրքերը,
անխտիր, յարձակման ու քանդման կ'ենթարկուէին եւ հարկ էր
անմիջապէս իսկ նոր դիրքեր հասցնել, այլապէս ամէն բոլոր անխուսափելի պիտի ըլլար: Կային դիրքեր, որոնք օրը մէկ քանի
անգամ հիմնապէս կը քանդուէին:

Կռուի որոշ ճակատներուն վրայ, առաւելաբար դաշտի շրջանի
եւ արեւելեան ուղղութեամբ ինկած այգիներուն մէջ՝ հարկ կը
նկատուի խրամատներ փորել, թրքական զնդակներէն պաշտպան-
ուելու, դիրքերու կապը պահպանելու եւ, հարկ եղած պարագա-
յին, ճակատամարտ մղելու համար:

Հաստատուեցաւ ամրաշէն-բանուորներու առանձին կայան-
կեդրոն մը, առանձին հսկիչներով՝ Շաւարշ Հովիւեան, ուսմա-
վար, եւ Ազատ Խորէնեան, դաշնակցական, ուսուցիչ: Ամրաշէն-
ներուն հարկ եղած գործիքներ եւ դիւրութիւններ տալու համար
հաստատուեցաւ նաեւ ուրիշ կայան մը, ուր, Զինուորական Մարմ-
նի կոչին արձագանգ տալով, ժողովուրդին բոլոր խաւերը ինքնա-
յօժար կը տրամադրէին ամէն տեսակի պիտանի գործիքներ՝ փայ-
տատ, կացին, սղոց եւ այլն: Այս կայանը կը ղեկավարուէր Գրի-
գոր Պանիրեանի կողմէ: Միեւնոյն կայանը կը հաւաքուին նաեւ
ամէն կարգի արհեստաւոր վարպետներ, առաւելաբար քանքաններ
եւ որմնադիրներ, առաջիկաները գետնուղիներ փորելու եւ թրքական
դիրքերը հրդեհելու, իսկ երկրորդները՝ թնդանօթներէն քանդուած
դիրքերը նորոգելու համար:

Ամէն պարագայի տակ, ամրաշէններու դերը, Վանի ինքնա-
պաշտպանութեան կռիւներուն ամբողջ ընթացքին, եղաւ ճակատա-
գրական, փրկարար եւ հերոսական: Անոնց ստեղծագործած վիթ-
խարի խրամները եւ կերտած ամրակուռ պատնէշները լաւագոյն
պատեհութիւնը տուին ինքնապաշտպանութեան մարտիկներուն,
ամբողջ կռիւներուն ընթացքին եւ ոչ մէկ թիզ հող ու ոչ մէկ դիրք
յանձնելու թշնամիին: Յաճախ շարք մը դիրքեր՝ Սահակ Պէյ,
Թովմագեան, Օթէլ, Արարք, եւ այլն, միեւնոյն օրուան մէջ վեց-
եօթը-ութ անգամ քանդուեցան եւ եօթը-ութ անգամ նորէն վե-
րաշինուեցան ճարտար եւ անձնագոհ ամրաշէն բանուորներու աշ-
խատանքով:

ԱԿՆ ԸՆԴ ԱԿԱՆ

Վիճակը ձգուած էր: Որեւէ տատանում կամ ընկրկում պիտի նշանակէր դասալքութիւն եւ անձնասպանութիւն:

Ճգնաժամը կը պահանջէր ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպել վճռական եւ միակամ: Դիմադրական պայքարը մղել հաւաքաբար: Զարնել եւ զարնուիլ անվկանդ:

Եւ ամբողջ Վասպուրականը ոտքի կանգնեցաւ, վառ պահելու համար իր արեւը՝ Ազատութեան շողերուն տակ:

Անձնուէրները ամեհի պատնէշներ կանգնած էին իրենց բազուկներով, մղելու համար գոյամարտը: Ճակատ ճակատի եւ ալն ընդ ալան:

Այլեւս ոչ ես ու դուն, ոչ աս ու ան: Ոչ տարիք, ոչ ալ դասակարգ: Ոչ սեռ, ոչ ալ դիրք:

Մե'նք, - բոլոր տրամադրելի ուժերով:

Կրա'կ ամէն ուղղութեամբ: Ռազմական բոլոր միջոցներով եւ հերոսական խոյանքով:

Երբ առաջին գնդակը որոտաց, թշնամին խուճապի մատնուած էր արդէն, եւ կը մոլտար անգօր կատաղութեամբ:

Որո՞ւ միտքէն կ'անցնէր թէ երէկուան րայան պարտութեան պիտի մատնէր ամբողջ բանակ մը, դիրքեր գրաւելով յուսահատական քաջութեամբ:

Հրամանատարը ինք, անարգ դաւադիր եւ արիւնարբու հրէշ, փրկութիւն կը փնտռէր անպատիւ նահանջով մը:

Ինք որ Իշխանի եւ երեք ընկերներուն արիւնը լակած էր դեռ երէկ, եւ դէպի սպանդանոց առաջնորդած՝ Վոսմեանը:

«Ա'խ Վասպուրական, աշխարհ Հայաստան»...

Ահա նորէն փոթորիկ մը: Թերեւս վերջինը:

Զա'րկ: Եւ թող զազանը լճանայ արեան ճապաղիքներով, որպէսզի բացուին Ազատութեան ճամբաները:

Այնքան դար լացիր, եւ այժմ վառօղին ծուխն է որ պիտի ցամքեցնէ արցունքներդ:

Վա՛տ է թշնամին եւ անողորմ: Կ'ուզէ իր տիրապետութիւնը պահել ջարդուփշուր ոսկորներուդ վրայ, գերեզմաննոցի մը վերածելով ծաղկաւէտ երկիրդ:

Զա՛րկ, որպէսզի շինարար բազուկդ կարենայ գործել ազատ եւ անվտանգ:

...«Ակն ընդ ական եւ ատամն ընդ ատաման»:

Կա՞րճ տեւեց յաղթանակը:

Ոչի՛նչ: Քառասուն տարի ետքն ալ, պատմութիւնը կ'ըսէ.

— Ժողովուրդ մը կար մօտաւոր Արեւելքի լեռներուն մէջ, Արարատի ստորոտը:

Ճակատագրական պահու մը, այդ ժողովուրդը գերագոյն գոամարտը մղեց իբրեւ մէկ մարդ, փշրելով արիւնազանգ բռնակալութեան մը ժանգոտած շղթաները:

Ան Ազատութեան եւ ստեղծագործ Աշխատանքի դրօշը պարզեց աւերակներու վրայ: Եւ երբ կը շարունակէր վարել ու հերկել, ուրիշ դաւադիր մը դաշոյնը խրեց իր կողերուն:

Այդ ժողովուրդին բեկորները, մասամբ Արարատեան դաշտին մէջ հաստատուած, եւ մասամբ ցիրուցան՝ ի սփիւռս աշխարհի, միշտ երկիւղածութեամբ եւ հպարտութեամբ կ'ոգեկոչեն 1915 Ապրիլ-Մայիս ամիսները, իբրեւ ներշնչարան հաւատքի եւ յարատեւութեան:

Ու պիտի ոգեկոչեն զեռ ուրիշ քառասուն տարիներ, այն վստահութեամբ թէ ցորչափ բուն իրաւատէրը չէ վերադարձած, միայն բուեր պիտի վայեն Վասպուրական աշխարհին, ինչպէս նաեւ ամբողջ արեւմտեան հայաստանի մէջ:

Երբ ժողովուրդ մը Ազատութեան կամքն ունի, Աստուած անգամ «Առաւօտ լուսոյ» կ'երգէ:

1955 Մայիս 14

ՇԱԽԱՐՇ ՄԻՍԱԳԵԱՆ

ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԴԻԻՑԱԶՆԱՄԱՐՏԸ

Գրեց՝ Մ. ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ

Ամեհական ցնցումների եւ խօլական բախումների աստղակործան ժամանակ...

Ոճիրների, նախճիրների եւ աւերումների դժնետեսիլ եւ խենչէթուական...

Խելագարուած բորենիների եւ գորշ գալլերի ոռնոցների ժանտօրեր...

Դա մենք անուանում ենք՝ 1915...

Դա մենք կոչում ենք՝ Ապրիլ 24...

Եւ այդ բոլորը զարհուրանքով արտասանում ենք՝ Եղեռն...

Հայոց Աշխարհը տնքում էր ահաւոր զուլումի, անմարդկային գեհնական արարքներին, մերկացրած եաթաղանների հարուածներից:

Մութ ու մռայլ էր երկինքը Հայոց...

Մուխ ու կրակ էր բարձրանում ամէն շէնից ու քաղաքից...

Մահն էր սրում իր գերանդին եւ մանգաղը ցորեանի փոխարէն՝ մարդկային գլուխներն էր հնձում:

Մահուան կարաւանները՝ քշւում էին դէպի Տէր Զօրի աւազուտները, իսկ մինչեւ այնտեղ հասնելը լլկւում էին ու մորթուում:

Ի՞նչ պիտի ասէին մեր մնացորդացները, ի՞նչ պիտի գրէր պատմութիւնը, եթէ այդ մռայլ եւ դաժան Փօնի վրայ, կայծակնային հզօր լոյսով չգրուէին, այն հզօր պոռթկումները, կիկլոպական, անհաւատալի մարտնչումները, որոնք ցոյց տուին աշխարհին,

որ Հայը միայն մորթոտուող ոչխար չէ այլ՝ երբ դանակը հասնում է կոկորդին, նա սրում է իր ժանիքները, յղկում եղունգները եւ դուրս է գալիս կեանքի եւ մահուան պայքար մղելու: Նա կանգնում է մէկը տասի դէմ եւ որոշում է պատուով մեռնել, քան ապրել ստրկային կեանքով:

Այդպէս եղան մեր Հերոսամարտերը:

Եւ նրանք կոչուեցին՝

Ուրֆայի Ահեղամարտ,

Շապին Գարահիսարի Արիւնամարտ,

Տարօնի Հերոսամարտ,

Եւ վերջապէս Մուսա Լեռան եւ Վան-Վասպուրականի Դիցազնամարտ...

Դրանց մէջ միայն Մուսա Տաղը եւ Վան-Վասպուրականը հրաշքով փրկուեցին. նրանք չէին սպասում այդ հրաշքին: Նրանք մարտի մտան, առանց գիտնալու թէ պիտի ազատուին: Նրանք չգիտէին, որ պիտի ողջունեն ազատութեան արշալոյսը...

Իսկ միւսները...

Կռուեցին գէնքով, կռուեցին ժանիքներով եւ ընկան «Մահ իմացեալ անմահութիւն է» նշանաբանի տակ:

Աւերակների ու մոխիրի վերածուեցին Շապին Գարահիսարը, Ուրֆան եւ Տարօնը: Եւ հերոսներ անանուն թաղուեցին իրենց քաղաքի փլատակների ներքեւ:

Փառք ու պատիւ նրանց յիշատակին:

Սակայն այսօրուան իմ նիւթը Վան-Վասպուրականն է:

Շատախ-Արմշատ, Փէսանդաշտ, Այգեստան եւ Բերդաքաղաքը:

Բացի այս չորս տեղերից ուրիշ վայրերումն էլ տեղի ունեցան կորովի դիմադրութիւններ, բայց նրանք կարճ կեանք ունեցան:

Մի փոքրիկ գաղափար տանք այդ օրերին Վասպուրական աշխարհի դրութեան մասին: Այդ օրերին ամբողջ Վասպուրականում ապրում էին մօտաւորապէս 250.000 հոգի հայ, թուրք եւ քրիւրտ: Միայն Այգեստանում եւ Քաղաքամէջում ապրում էին մօտաւորապէս 50.000 ժողովուրդ, որից երեսուն հազարը հայեր էին, քսան հազարը՝ թուրքեր: Այգեստանի հայերի թիւն էր 20.000, իսկ Քաղաքամէջին՝ 10.000: Այգեստան զուտ հայաբնակ էր, նոյն էր Բերդաքաղաքը, սակայն պարիսպներից դուրս եւ Շամիրամի թաղում ապրում էին 5.000 թուրքեր: Բնական է որ այս թուերի մէջ չեն մտնում թրքական զօրքերը, զարթիւնները:

Քաղաքամէջ-Բերդաքաղաքը Այգեստանից մէկ ժամ հեռու էր ոտքով: Այդ երկուքի արանքում ընկած էին թրքական թաղերը, որի պատճառով կռուի ժամանակ երկու վայրերը կտրուեցին իրարից:

Դաւը վաղուց է նիւթուած:

Թող վերջին ժամանակների գիտոսիկները եւ թուրքի ոջլոտ շապիկաւորները չմլաւեն, որ եթէ Վան-Վասպուրականը չըմբոստանար, եղեոն տեղի չէր ունենար եւ կամ թէ Կովկասում կամաւորական խմբեր չկազմուէին այդ դէպքերը չպիտի պատահէին:

Դեռ պատերազմից շատ առաջ, Սելանիկում Երիտասարդ Թուրքերի մի ստուար ժողովում վճռուած էր մաքրել հայութիւնը:

«Մեր երկուսի համար տեղ չկայ այս երկրում», ասել էր մի բորենի:

Մրազրուած, մտածուած էր, միայն կը սպասէին յարմար ու պատեհ առիթի:

Վան-Վասպուրականը կտրուած էր աշխարհից: Նա չգիտէր թէ դրսում ի՞նչ է կատարուում:

Վասպուրականում կատարուող դէպքերը եկան արթնացնելու ժողովրդին:

Երբ թիւրքերը մտան պատերազմի, բանակում հայ զինուորներին սկսեցին գործածել իրրեւ «ամալէ թապուրի(1): Յետոյ դրանք սիստեմատիկ կերպով սպանուեցին: Հազիւ մի տասնեակ հոգիներ մազապուրծ ազատուած փախան ու լուր բերին:

Երկրորդ, Շատախում եւ Արմշատում, մի պատրուակով երբ սկսեցին ինքնապաշտպանութեան կռիւները, որոնք ղեկավարուում էին Տիգրան Բաղդասարեանի(2), Թովմասեանի եւ Մեսրոպեանի, իսկ Արմշատին՝ Մելիք Աբրոյեանի եւ ուրիշների կողմից, թաղը, Շատախը եւ Արմշատը կտրուած չէին իրարից եւ կարող էին փոխադարձ օգնութիւն անել:

Մ. Մարտիեան

Փէսանդաշտի ղեկավարն էր Լեւոն Շաղոյեան, օգնական ունենալով Ազատ սիմոնեանը: Քաղաքամէջի ղեկավարներն էին՝ Զինուորական Մարմինը, Հայկակ Կոսոյեան, Լեւոն Գալճեան,

(1) Ամալէ թապուրի նշանակում է խրամ փորողներ, շալակով զինամթերք փոխադրողներ:

(2) Տիգրան Բաղդասարեան թրփական բանակի սպայ էր. նա այդ օրերին եկել էր Շատախ՝ իր ծննդավայրը արձակուրդի: Մեծ դեր խաղաց այդ կռիւներում:

Միհրան Թորոմանեան, Դաւիթ Սարգիսեան, Միհրդատ Միրզախանեան, Յարութիւն Ներկարարեան եւ Սարգիս Շատախցեան: Սրանց հետ խորհրդակցում էին Առաջնորդ Եզնիկ Վարդապետ Ներկարարեան եւ Դանիէլ Վարդապետ: Ոգին՝ Հայկակ Կոսոյեանն էր, ճեմարանաւարտ, փոքրակազմ, նիհար եւ ջղուտ ի հայ ուսուցիչ, որ սակայն այդ օրերին առիւծի էր փոխակերպուել:

Իսկ այգեստանի զինուորական մարմինը՝ Արամ Մանուկեան՝ Ղեկավար, օգնական հին Արմենական Արմենակ Եկարեան, Կայծակ Առաքել, Բուլղարացի Գրիգոր, Փանոս Թէրլէմէզեան եւ Հրանդ Գալիկեան: Գալիկեանը Հնչակեանների կողմից էր, իսկ Թէրլէմէզեանը չէզոք էր:

Ինչպէս ասացինք՝ Շատախում եւ Արմշատում կռիւները սկսուած էին: Վանի կուսաւ ձէվտէթ փաշան՝ խնդրում է Արամից, որպէսզի Իշխանն(3) մի քանի ընկերներով գնայ Շատախ, ինքն էլ մարդիկ պիտի ղրկի, որպէսզի կարողանան դադարեցնել կռիւները եւ հաշտութիւն կնքել:

Բայց դա ծուղակ էր:

Երբ Իշխանը իր երկու ընկերներով հասնում է Հայոց Զորի Հիրճ գիւղը եւ ուզում են մի քիչ հանգստանալ, ձէվտէթից ուղարկուած չէթէները յանկարծակի են բերում նրանց եւ սպանում:

Լուրը հասնում է Այգեստան:

Ձէվտէթը դաւադրաբար իր մօտ է հրաւիրում Արամին եւ Վռամեանին: Հրաշքով Արամ չի գնում: Վռամեանը գնում է ու այլեւս չի վերադառնում: Զերբակալում է եւ ղրկում են անյայտ ուղղութեամբ: Անշուշտ սպանում են:

Այս ձեւով, ձէվտէթը ուզում էր նախ գլխատել Վասպուրականի ղեկավարութիւնը, իսկ մնացեալը հեշտ էր կարծում:

Չեմ ուզում երկարացնել եւ տալ մանրամասնութիւնները: Իշխանի մահը եւ Վռամեանի կորուստը ցնցեցին Վասպուրականացուն: Հասկացաւ դաւի էութիւնը եւ յոյս դնելով իր ուժերի վրայ, որոշեց պատուով մեռնել:

Պայթում է առաջին գնդակը:

Այգեստանում հազար, իսկ Բերդաքաղաքում հազիւ 200 կռուողներ կային: Սխալ չհասկանաք: Կռուողներ կային, բայց հազիւ այդքան հոգու զէնք կար: Սպասում էին հերթի, որպէսզի սպանուողի զէնքը իրենց հասնէր: Այդ զէնքերից մի մասը Դաւոյի դաւաճանութիւնից փրկուած զէնքերն էին, միւսները՝ անհատա-

(3) Իշխան: Յաճախ մեր բերրիքը շփոթում են Վանի Իշխանին, Խանասորի Իշխան Յովսէփ Արղուրեանի հետ, «Աջիգ Վարդանը, ձախից Իշխանը»: Խանասորի Իշխան Յովսէփ Արղուրեան, իշխանակամ տոհմից էր, իսկ Վանի Իշխանի բուն անունը Նիկոյ Միխայելեանն էր: «Իշխան» իր կեղծ անունն էր:

կան: Ամէն մի գէնք հազիւ 200 հատ փամփուշտ ունէր: Ինչպէ՞ս կուուեն 15 դաշտային եւ լեռնային թնդանօթների, հարիւրաւոր գնդացիների եւ տասնեակ հազար գերմանական վերջին սիստեմի Գուչուկ չափի հրացանների դէմ: Բացի պետական զօրքից, որ մօտաւորապէս 10.000-ից կ'անցնէր, կային քրտական «Համիտիէ» բանակները, չէթէական խմբեր եւ բանտից ազատուած թուրք ոճրագործներ: Դրա վրայ աւելացրէք հայ ժողովրդի արեան եւ ինչքին ծարաւի թուրք խուժանը:

Այգեստանի եւ քաղաքի կոիւներն էլ տարբեր ձեւով էին ընթանում: Այգեստանի բոլոր տները ընդարձակ այգիներ ունէին, որոնք կապուած էին իրար հեր «Ջրտունի» միջոցով եւ փոխադրութիւնները հեշտ էին եւ աւելի անվտանգ: Բայց շատ մեծ էր Այգեստանի պաշտպանողական գիծը:

Քաղաքի շղթան շատ սեղուած էր: Մեծ պարիսպներ եւ Բերդը, որ հսկում էր ամբողջ քաղաքի վրայ: Այդ պատճառով էլ, Ջինուորական Մարմինը, բացի փողոցներից, որոնք շատ նեղ էին, պարիկատներ շինեց յետոյ: Տուները իրար կպած էին եւ դա մեծ օգնութիւն բերեց: Ծակեր բացին՝ մէկ տնից միւսը անցնելու համար:

Երկու վայրերումն էլ, առանց իրարու հետ կապ ունենալու, կազմուեցին պատնէշներ շինող խումբ, մթերքների հաւաքման յանձնախումբ, երիտասարդ աղջիկներից եւ կանանցից՝ Կարմիր Խաչ, որոնց պարտականութիւնն էր վիրաւորները խնամել, վէրքերը կապել: Քաղաքամէջը բժիշկ չուներ: Հին ձեւի մի երկու կին «հէքիմներ» կային: Այգեստանը բախտաւոր էր: Տարիներից ի վեր ամերիկեան միսիոնարները ունէին դպրոց, հիւանդանոց եւ դեղատուն: Հիւանդանոցի պետն էր մի հայացած ամերիկացի կոքտոր Աչըրը, որ շատ մեծ գործ կատարեց: Առաջին իսկ օրից ամբողջ շէնքի վրայ ծածանել տուեց ամերիկեան դրօշը եւ բոլոր ծանր հիւանդները, մանաւանդ վիրաւորները նա փրկեց իր ճակատագիրը կապեց Վասպուրականի ժողովուրդի հետ: Եւ ոչ միայն ինքը այլ նաեւ իմ ամբողջ պաշտօնէութիւնը, որոնք ամերիկուհիներ էին: Նա նոյնիսկ ամերիկեան այդ հիմնարկութեան ներս առաւ բոլոր այն ընտանիքները, որոնք փախել էին թրքական թաղերին մօտ լինելու պատճառով:

Դեղորայք քիչ էր: Բայց շնորհիւ երկու դեղատների պատրաստում էին:

Պայթեց առաջին գնդակը:

Կռիւր սկսել էր ահարկու թափով:

Գոռում էին թնդանօթները:

Սուլում էին գնդացիները:

Ունում էին «Քիւչիկ չափի»ները: Կարկուտի նման գնդակ-

ները ծեծում էին պատերը, ծառերը, տանիքները, դիրքերը:

Զինուորական Մարմնի հրահանգն էր՝

— Խնայել փամփուշտները: Հարիւրի դէմ պատասխանել մէկով՝ այն էլ նպատակին:

Մի փրոֆէսէօր, որ պաշտօնավարում էր Վանի միջնակարգ դպրոցներից մէկում, անծուխ վառօթ սկսեց պատրաստել: Զինագործարանը գիշեր ցերեկ աշխատում էր լեցնել պարպուած պարկուչները: Նոյնը նաեւ Քաղաքամէջում: Պատանիները հաւաքում էին պատերին եւ ծառերին մխրճուած կապարները եւ յանձնում զինանոցին:

Ժողովուրդը առաջին ժամերին սարսափի մէջ էր:

Արամ իր ընկերներով շրջում էր դիրքից դիրք:

Եւ ահա հնչեց Ֆանֆառը, փողաւոր գործիքներից կազմուած նուագախումբը:

Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի,
Բայց երանի որ իր ազգի
Ազատութեան կը գոհուի:

Կռիւր շարունակում է թէ Այգեստանում եւ թէ Քաղաքամէջում ու միւս վայրերում: Բայց կտրուած են իրարից:

Կեանքի ու մահուան պայքար էր:

Լինե՞լ թէ չլինել... այդ օրերի համար էր գրել մեծ բրիտանացին: որոշուել էր լինել, բայց եթէ չյաջողուէր, պիտի մեռնէին պատուաւոր կերպով, ոչ թէ ապրել ստրուկի կեանքով:

Այգեստանում Բուլղարացի Գրիգորը մի փոքրիկ թնդանօթ է ձուլում: Բոլորը հրճուանքի մէջ են, թուրքերը սարսափի

Նոյն Բուլղարացի Գրիգորը Քանքան - հող փորող - «գող» Մելոյի հետ հսկայ մի թունէլ է փորում, մինչեւ Համուտ աղայի զօրանոցի տակ, ուր մօտաւորապէս 2000-ից աւելի զինուորներ էին ապրում: Զօրանոցը օդ է բարցրանում զինուորներով: Խանդավառութիւնը մեծ է:

Կռիւր նոյն սաստկութեամբ շարունակում է:

Ճէվտէթը նոր դաւեր է լարում: Զանազան հիւպատոսների միջոցով լուր է ղրկում, որպէսզի յանձնուեն:

Մի նոր ծուղակ:

Այգեստանի թնդանօթները մի օր լռում են:

Լուր է ղրկում Բերդաքաղաքի կռուողներին:

— Այգեստանը յանցնուեց: Դուք էլ յանձնուեցէք: Պատասխանը լինում է ժխտական:

Թնդանօթները նորից են որոտում: Բերդաքաղաքի կռուող-

ները հասկանում են որ դա էլ մի ծուղակ էր:

Կոխը շարունակում է գիշեր եւ ցերեկ, բայց ժողովուրդը մի սիրտ, մի հոգի դարձած՝ շարունակում է իր կիկլոպեան պայ-
ֆարը:

Վասպուրականի ժողովուրդին միայն հրաշք կարող էր փրկել:
Եւ կատարուեց այդ մեծ հրաշքը:

Հայ կամաւորական խմբերը մօտենում էին Վանին:

Թուրքերը տեղեկանում: Խուճապի են մատնւում:

Մայիս երեքին լուում են թնդանօթները, մեղմանում են համա-
գարկերը, բայց հայութիւնը դա եւս մի դաւադրութիւն է համա-
րում, բայց զինուորական մարմինը յարձակման հրաման է տալիս:
Նոյնն է կատարւում նաեւ Քաղաքամէջում: Հայ մարտիկները
գրաւում են զօրանոցը եւ լքուած թնդանօթները: Ծշղւում է, որ
թուրքերը ամէն կողմից փախուստի են դիմում:

Մայիս 4-ին Այգեստանցիները գալիս են դէպի քաղաք: Շա-
միրամի բերդի վրայ կը ծածանի Ազատութեան Դրօշակը:

Խորտակուած է 600 տարիների ստրկութեան շղթան:

Ժողովուրդը վրէժի ցասումով այրում է փաշայի ապարանքը,
պետական շէնքերը, ոստիկանական պահականոցները:

Մայիս 5-ին Վան կը մտնեն Նժդեհի եւ Խեչոյի յառաջապահ-
ները: Դրան յաջորդում է կամաւորական խմբերի եւ ապա ռուսա-
կան բանակի մուտքը, ընդհանուր հրամանատարութեամբ հայազ-
գի զօրավար Նազարբէկեանի:

Մայիս 7-ին, Արամ մանուկեանը կը հռչակուի Վանի նահան-
գապետ: Դժբախտաբար միայն 70 օր կը տեւի յաղթանակի քաղց-
րութիւնը:

Ցարական Ռուսիոյ սարքած խաղերով, ռուսական բանակները
կը նահանջեն եւ հերոս Վասպուրականցին էլ կը բռնէ նահանջի
ճամբան:

Լքուած կը մնան պապենական գերեզմանները, ցորեանի հա-
սուն արտերը, պտուղներով բեռնաւորուած այգիները, կլկլացող
գուլալ աղբիւրները: Ամէն բան թողած, հազար դժուարութիւննե-
րով, մեծ կորուստներ տալով՝ հասնում են Արարատեան դաշտը:

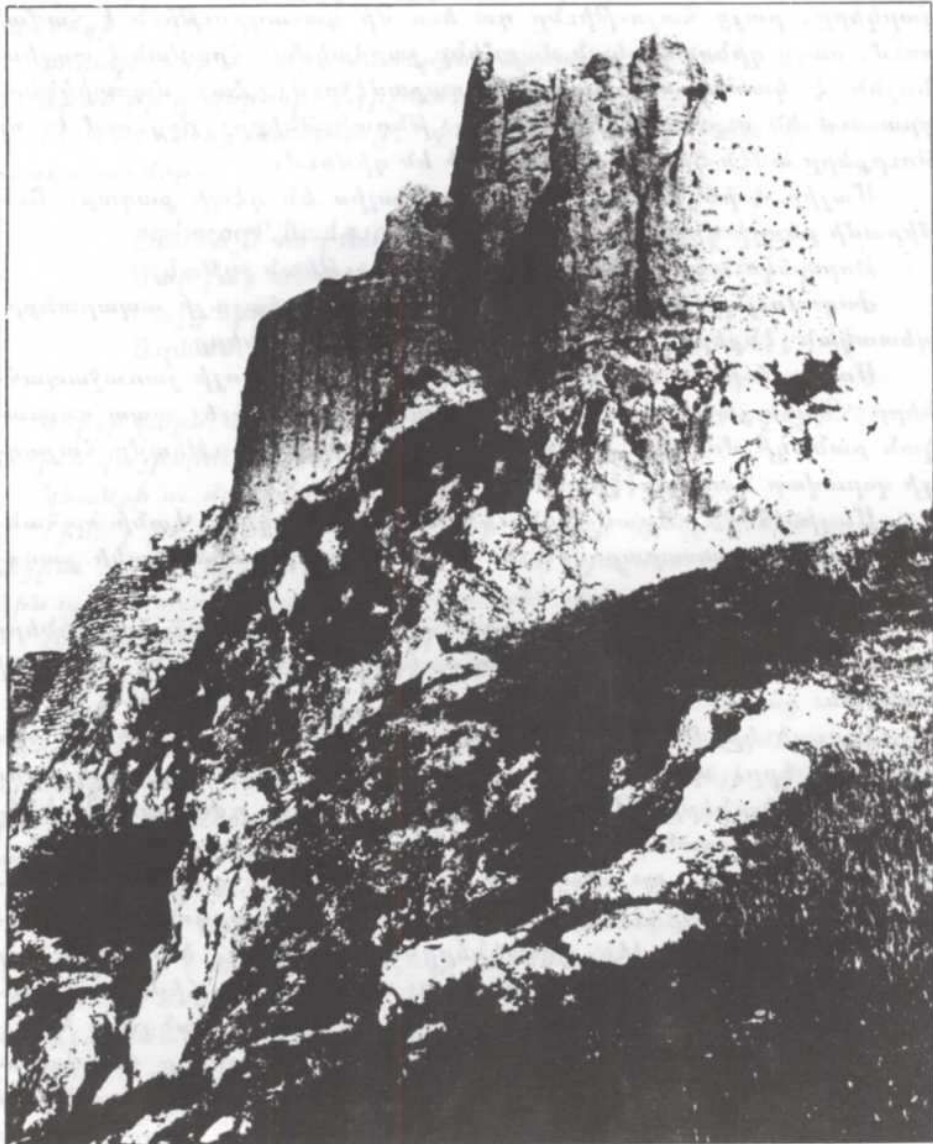
Դուք բոլորդ, որ տեսել էք Վասպուրականի գուլարը առնա-
կան, դուք, որ արդէն հասել էք անյայտ ճամբորդութեան վախ-
ճանին՝ պատմեցէք ձեր գաւակներին, թոռներին, ծոռներին, որ
ունէք հեռու մի տեղ՝ մի «կորուսեալ դրախտ», որ հիմա աւերակ-
ների է վերածուել, չմոռնան նրան, ու մի օր տէր կանգնեն իրենց
իրաւունքներին, գնան շէնցնեն, որպէսզի մեռելները հանգստա-
նան, ծառերը նորից ծաղկին, ջրերը երգելով անցնին եւ մարած
օճախների ծովսը նորից բարձրանայ եւ բոլորդ միասին պիտի
ասէք:

— Վասպուրական աշխարհ, մերն էիր ու յաւիտեան մերը պիտի լինես...

Ես հաւատում եմ՝ գալու է այդ օրը:

(Յատկապէս գրուած այս հատորին համար)

Լոս Անճելըս, 1985

Վանի բերդը

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

1915-ի մեր հերոսամարտներու շարքին անմոռանալի պոռթկում մըն է Շապին Գարահիսարի ինքնապաշտպանութիւնը, որ թրքական բռնակալութեան եւ հայաջինջ քաղաքականութեան դէմ նահատակութեան պատուարեր վճռակամութեամբ, իմացեալ մահուան փառաւոր օրինակներէն մէկը հանդիսացաւ:

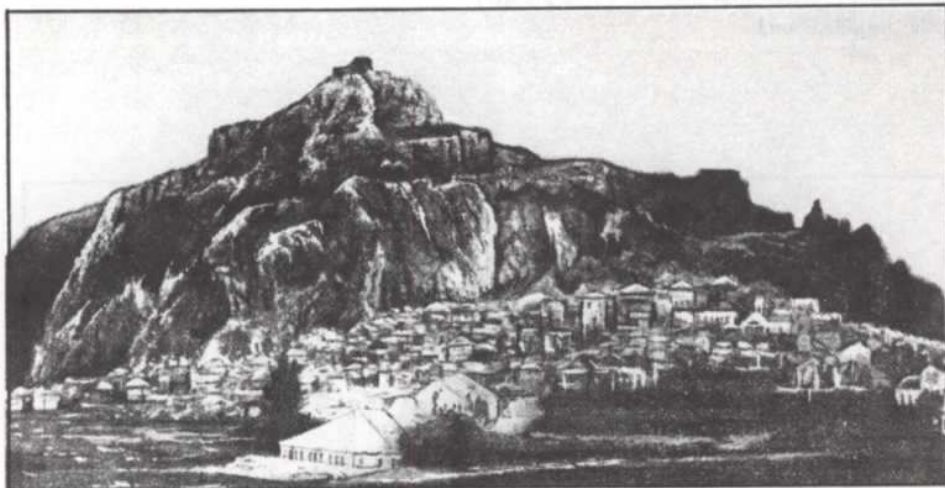
Հռոմէական կայսրութեան օրով, շրջանը կը կոչուէր Կողոնիա, ուր ամրացաւ Մեծն Տիգրանի սպարապետ եւ Փոքր Հայքի կառավարիչ Միհրդատ, երբ հռոմէացի մեծ զօրավար Պոմպէոս Հայաստան մտաւ:

Շրջանը իր բերդաքաղաքով անցաւ յոյներու տիրապետութեան տակ, երբ հռոմէական բռնապետական կայսրութիւնը վերջ գտաւ եւ բերդաքաղաքը յոյն կայսեր անունով կոչուեցաւ Նիկոպոլիս:

Զուտ հայաբնակ այս քաղաքը յոյներու գրաւումով ունեցաւ մեծ թիւով յոյն գաղթականներ: Օսմանեան գրաւումով, քաղաքի դիմազիծը ամբողջութեամբ փոխուեցաւ, մանաւանդ երբ մեծ թիւով յոյներ զոհ գացին մոլեռանդ օսմանցի մահմետականներու զայրոյթին:

Թուրքերու օրով էր, որ քաղաքը կոչուեցաւ Շապին Գարահիսար: Հայութիւնը համեմատաբար բարեկեցիկ եւ նպաստաւոր պայմաններու մէջ կը գտնուէր, որովհետեւ յոյները հալածուած ըլլալով, հայերն էին քաղաքի գլխաւոր առեւտրականները եւ արհեստաւորները: Շապին Գարահիսար՝ շրջակայքի եւ մինչեւ Կ. Պոլիս տանող ճամբու բոլոր քաղաքներուն առեւտրական ու ճարտարարուեստի հանգոյցն էր:

Շապին Գարահիսար զարգացած էր ազգային եւ կրթական ասպարէզներու մէջ եւս: Իր շրջակայ հայկական գիւղերը կը վայելէին քաղաքի հայութեան գուրգուրանքը:

Շապին Գարահիսարի Հայոց Թաղը եւ Բերդը:

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

Շապին Գարահիսարի մէջ ազգային, յեղափոխական խմորումները սկսած էին 1880-ական թուականներուն եւ աննախընթաց թափով առաջ կը տարուէին: 1885-ական թուականներէն սկսած՝ հակահայ հալածանքները մղեցին հայ ղեկավարութիւնը ընդյատակեայ զինումի աշխատանքներու:

1890-ին կը կազմուի տեղական 7 հոգինոց ինքնապաշտպանութեան մարմին մը, ժողովուրդը զինելու եւ պատրաստելու հաւանական յարձակումներու դէմ: Այդ շրջանի զինավարժութիւններուն հետեւած եւ մարզուած ֆետայիներէն էր Անդրանիկ:

1894-ին Հնչակեան կուսակցութիւնը, իսկ 1896-ին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իրենց գործիչներով կու գան կուսակցական գործունէութիւն յառաջացնելու, կառավարութեան խիստ հակողու-

Անդրանիկ

թեան եւ մատնիչներու ամէնօրեայ սպառնալիքներուն տակ :

Հնչակեան կուսակցութիւնն ու Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը համերաշխ գործակցութեամբ կը պատրաստեն յեղափոխական սերունդներ, որոնք Եղեռնի ժամանակաշրջանին հերոսական մաքառումի սքանչելի էջեր պիտի արձանագրէին :

Կը կազմուի առաջին հայդուկային խումբը, խմբապետութեամբ Ռուբէն Շիշմանեանի (Քեռի) : խումբին մաս կը կազմէին Վարդան Շահինեան, Յակոբ Տէլի Օղլանեան, Ղուկաս Տէօվլէթեան, Սելինտիւկցի Յարութիւն, Պրուսիացի Յակոբ Տէրտէրեան եւ Գալուստ Անդրէասեան :

Շուտով կը կազմուէին երկրորդ եւ երրորդ խումբերը եւ ֆետայիներու թիւը կը ստուարանար հետզհետէ :

Հակադարձելով թուրք հրոսակներու հակահայ գործունէութեանց՝ հայդուկային հայ խումբերը, իրենց կարգին, պատժական եւ փոխ վրէժի միջոցներու կը դիմէին՝ ահաբեկելով մատնիչները եւ յարձակելով թուրք-քիւրտ զինեալներու վրայ :

1894-ին, թրքական կառավարութիւնը կը կատարէ կարգ մը ձերբակալութիւններ, իսկ 1895-ին Համիտեան գունդերը աներեւակայելի կեղեքումներու, բռնաբառումներու եւ կողոպուտներու կ'ենթարկեն ժողովուրդը, որոնց իբր պատասխան, հայ յեղափոխութիւնը աւելի եւս կը սկսի կազմակերպուիլ եւ հաւատալ զինեալ ապստամբութեան :

Կուսակցական եւ ազգային գործով Շապին Գարահիսարի մէջ գործած են բնիկ Շապին Գարահիսարցի դաշնակցական գործիչ Յարութիւն Շահրիկեան, Սահրատ, Սերաստացի Մուրատ եւ Աւօ. Հնչակեաններէն՝ Հայկ Տէրտէրեան, Տաճատ Տէրէլեան : Վերակազմեալ Հնչակեաններէն՝ Սիսակ Նալպանտեան եւ 1914-ին Հրաչ Երուանդ :

Յիշատակութեան արժանի է անունը հնչակեան գործիչ Արամ Աչգալաշեանի, որ տարիներով, թաքնուած եւ ոստիկանական ամէնօրեայ հետապնդումներու տակ մնալով իսկ, յեղափոխութեան կազմակերպման իր հայրենասիրական մասնակցութիւնը բերաւ :

Այս պրկուած աշխատանքները եւ տարիներու յեղափոխական

Մուրատ

մարզումները դադար պիտի առնէին ժամանակաւոր կերպով, երբ 1908-ին կը հռչակուէր օսմանեան սահմանադրութիւնը, հաւասարութիւն, ազատութիւն եւ եղբայրութիւն լոգունգներով:

Սակայն, շուտով կը յայտնուի թուրքերու հրէշային ծրագիրը: Վրայ հասնելով համաշխարհային Ա. պատերազմը, թուրքիա, ամբարտաւանօրէն՝ Գերմանիոյ դաշնակցի իր հանգամանքով պատերազմին մասնակից ըլլալով, կը ստանայ ծանր հարուածներ թէ՛ ռուսական եւ թէ՛ եւրոպական բանակներէն: Հակառակ իր պատերազմական վատթար դրութեան, ժամանակը յարմար նկատելով, գործադրութեան կը դնէ իր հայաջինջ քաղաքականութիւնը:

Ինչպէս բոլոր հայ շրջաններու, Շապին Գարահիսարի մէջ եւս զօրակոչի կ'ենթարկուին 20-40 տարեկան հայ երիտասարդները:

400 հայ զինուորներ բանակ կ'ուղարկուին: Սակայն, թրքական բանակներու մէջ հայ զինուորներու հանդէպ ցոյց տրուած թշնամական վերաբերմունքը պատճառ կը դառնայ, որ անոնք փախուստ տան իրենց սպառնացող մահէն եւ վերադառնան տուն:

Այս փախուստները առիթ մը պիտի տային թուրք պետական շրջանակներուն սաստկացնելու խուզարկութիւններն ու ձերբակալութիւնները:

Արդէն Շապին Գարահիսարի շրջական հայկական զիւղերը ենթարկուած էին թուրք բանակներու կողոպուտին եւ կոտորածներուն, իսկ քաղաքը շրջապատուած էր եւ հայութեան բացարձակապէս արգիլուած՝ դուրս գալ Շապին Գարահիսարէն:

Շապին Գարահիսարի հայութիւնը կտրուած հայկական միւս շրջաններու օժանդակութենէն, ահաւոր կացութեան մատնուած էր: Ամէն օր ձերբակալութիւններ, զինապահեստներու խուզարկութիւն, անտէր-անպաշտպան հայ զիւղացիներու կոտորած: Քաղաքի երեւելիներուն ձերբակալութենէն անմիջապէս ետք, կառավարութիւնը ձրի գէնք կը բաժնէ թուրք քաղաքացիներուն, զանոնք հայ ժողովուրդին դէմ հրահրելով, իսկ միւս կողմէ կը պահանջէ հայ ժողովուրդի ամբողջական զինաթափումը:

Խորհելով, որ հաշտութիւն մը կարելի պիտի ըլլայ գոյացնել, հայ ղեկավարները կը հաւաքեն կարգ մը հին գէնքեր եւ կը յանձնեն ոստիկանութեան: Բայց հակառակ այս եւ ժողովուրդը հանդարտ պահելու ճիգերուն, քանի մը օր յետոյ ոստիկանատուն կը կանչուի թեմի առաջնորդ Վ. Մ. Վրդ. Թորիկեան եւ դաւադրաբար կը սպաննուի: Տակաւի՛ն, հայ ղեկավարութիւնը կը շարունակէ իր բանակցութիւնները՝ ապաւինելով թրքական բարեացակամութեան:

Սակայն, թրքական բարեացակամութեան փոխարէն, Քէլ Հասան կոչուած հրոսակապետը իր 200 զինեալներով կ'անցնի կոտորածներու, խոչտանգումներու եւ կողոպուտի:

Արդէն կը սկսին ամայանալ Շապին Գարահիսարի հայկական թաղերը: Տակաւին կը հրահանգուէր յեղափոխաշունչ եւ ազգայնասէր երիտասարդութեան՝ չկրակել, չդիմադարձել, երբ յականչ-յանուանէ թուրքը լծուած էր հայասպանութեան արշաւին:

Բայց սպասել անկարելի էր: Կոտորածը սկսած էր արդէն հայկական թաղերուն մէջ: Եւ հայ մարտունակ երիտասարդութիւնը կը դիմէ ինքնապաշտպանութեան: Հայերը կը նախընտրեն զէնքը ձեռքին, դիւցազներու վայել մարտնչումներով մեռնիլ: Եւ այսպէս կը սկսի Շապին Գարահիսարի հերոսամարտը: Կը սկսի՝ այն յոյսով, որ շուտով, հայկական փոքրաթիւ խումբերուն օգնութեան կը փութան Մուրատ, Անդրանիկ եւ միւս հայդուկները:

Հայութիւնը «Մինակը լեռներու կատարին պարզած էր իր կարմիր դրօշը, իրրեւ խորհրդանիշ թափուող հայ ծով արեան ու հայ ընդվզումի: Եւ այդ դրօշը կը պատսպարէ բոլորը, բոլորը, բոլորը առանց սեռի, տարիքի, հատուածի խտրութեան, եւ մանաւանդ՝ առանց կուսակցական նեղմիտ ու տարամերժ հաշիւներու»:

Ճակատագրական ընդհարումը կը սկսի Յունիս 2-ին:

Ամէն հայ եղափոխութեան զինուոր դարձած է: Ամէն ճիգ՝ ինքնապաշտպանութեան նուիրուած է:

Ձերբակալուած հայերը հայերու աչքերուն առջեւ իսկ կացինահար կ'ըլլան, իսկ վերապրողներու հոգիներուն մէջ կռուելու եւ նահատակուելու վճռակամութիւնը կը հզօրանայ:

Ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպչական հանգամանք կը ստանայ: Բոլորին անվերապահ յարգանքն ու վստահութիւնը վա-

յելող Ղուկաս Աղբօր (Ղուկաս Տէօվլէթեան) կը յանձնուի դիմադրական կազմակերպութեան վերին պատասխանատուութիւնը: Հերոսամարտի կազմակերպչական աշխատանքին մէջ կարեւոր պատասխանատուութիւններ կը ըստանձնեն Վահան Հիւսիսեան, Հմայեակ Գարակէօզեան, Շապուհ Օզանեան եւ ուրիշներ:

Կը սկսի հայկական հակայարձակումը: Միաժամանակ՝ մասնաւոր խումբեր հայութիւնը կը փոխադրեն բերդ:

Այնտեղ կ'ապաստանին 5062 հոգի, որոնցմէ 150ը կռուողներ, 1500ը այր մարդիկ, իսկ մնացեալները կանայք, մանուկներ, հի-

Վահան Հիւսիսեան

ւանդներ:

Վերջին մէկ ամսուայ ընթացքին հայութիւնը զոհ տուած է 400 անմեղներ:

Բերդը վերածուած էր պատերազմական դաշտի: Առանձնաբար կը տարուէին զինական, պարենաւորման, ռազմական, առողջապահական աշխատանքները: Հայ ժողովուրդը բարձր բարոյականով, անյողզող կորովով եւ յաղթանակելու վճռակամութեամբ ճակատ կազմած էր թրքական կանոնաւոր եւ պաշրպօզուք զինեալներուն դէմ:

Անմիջապէս կը կազմուի զինուորական խորհուրդ եւ բերդի պաշտպանութիւնը կը կազմակերպուի եօթը ճակատներով: Կը բարձրանան պատնէշներ: Ամէն սեռի եւ տարիքի գարահիսարցիներ իրենց մասնակցութեան բաժինը կը բերեն սուրբ զործին:

Ճշդուած ճակատներուն վրայ կը հաստատուին 8-25 հայրուկներ, իրենց խմբապետներով եւ աստիճանաւորներով:

Անշուշտ, քաղաքէն կտրուած եւ բերդ ապաստանած հինգ հազարէ աւելի բերանները, առաջին առիթով կը վերջացնեն ջուրի պաշարը: Թուրքերը ամբողջութեամբ պաշարած ըլլալով բերդը, հայութիւնը կը ստիպուի բերդի յատակի քարերը մէկ առ մէկ հանել եւ հասնիլ ստորերկրեայ աղբիւրներուն:

Պատերազմը կը սկսի կատաղութեամբ: Թուրքերը զայրացած էին հայերու այս համարձակութենէն: Իսկ հայ զինուորական ուժը կը բաղկանար 150 թրքական մաուզէրներէ, 50 հին գէնքերէ, մօտ 40 արագահարուածներէ, քանի մը հրացաններէ եւ մօտ 80 ձեռնառումբերէ: Կային եւ ատրճանակներ, սուրեր եւ աննշան գէնքեր:

Ընդհանուր հրամանատար Ղուկաս՝ տեղեակ ըլլալով հայոց սահմանափակ ռազմամթերքին, խստութեամբ կը յայտարարէր՝ «ոչ մէկ գնդակ արձակել առանց նպատակի»:

Կարգապահական հետեւեալ հրահանգները կը տրուին.—

1.— Բացարձակ հնազանդութիւն ջոկատներու խմբապետներուն:

2.— Գնդակահարել այն հայը, որ կը համարձակի կուսակցական վէճեր յարուցել:

3.— Ո՛չ ոք իրաւունք ունի, առանց Զինուորական խորհուրդի հրամանին, բերդէն հեռանալու:

4.— Այս հրահանգներուն անսաստողները մահուամբ պիտի պատժուին:

Հայկական ինքնապաշտպանութիւնը կը ցնցէ ամբողջ նահանգը: Կուսակալը Սեբաստիայէն պատգամաւորներ կ'ուղարկէ, առաջարկելով հայերուն վերջ տալ կռիւներուն, անձնատուր ըլլալ եւ հրոյ ճարակ դարձած քաղաքի փոխարէն, բնակութեան վայր ընտ-

րելով փոխադրուիլ Կիրասոն կամ Սերաստիոյ մէկ շրջանը:

Թրքական խորամանկութեան ծանօթ, հայերը կը մերժեն առաջարկը եւ կը յայտնեն իրենց վճռակամութիւնը պատերազմելով մեռնելու:

Այս մերժումին կը յաջորդէ թնդանօթային ահաւոր որոտը: Բերդի մէկ կողմի դիրքերը կը քանդուին: Կռուողներն ու ժողովուրդը կը փոխադրուին բերդին միւս ծայրերը: Բայց թուրքերը կը սեղմեն պաշարման շղթան եւ ուժակոծումները կը սկսին բերդին երեք կողմերէն: Հայ կռուողները հակայարձակումի անցնելով, լուսթեան կը դատապարտեն թնդանօթներէն մէկը:

Հաշուեյարդար՝ հայերը 7 զոհ կու տան:

Լուսաբացին, կուսակալը իր հաշտութեան փորձերը կը կրկնապատկէ: Մինչ հայերը կը նախապատրաստուին մեծ յարձակումի: Թրքական թնդանօթները իրենց դիմաց կը գտնեն հայկական ուժաբերը, որոտացող արագահարուածները. կ'իյնան բերդ բարձրացող թուրք խուժանը եւ թրքական բանակայինները:

Հաշտութեան երրորդ փորձը եւս կը մերժուի հայ ղեկավարութեան կողմէ:

Օրհասական կը դառնայ կռիւը, երբ Երզնկայէն թրքական բանակի նոր ջոկատներ կու գան միանալու արդէն իսկ հայոց բերդը պաշարած թշնամիին:

Թրքական յարձակումը ահեղ թափով կը վերսկսի բերդին բոլոր կողմերէն: Թուրքերը դադար կ'առնեն միայն իրենց տուած մեծ թիւով մեռեալները քաշելու: Մեծ կ'ըլլայ նաեւ թիւը հայոց նահատակներուն: Անօթի, ծարաւ, վիրաւոր, ապականած մթնոլորտի մէջ՝ Շապին Գարահիսար 18 օր անընդհատ կը շարունակէ պայքարիլ:

Յուսահատական եւ ընդհանուր ողբերգութեան մէջ, կուսակալին կողմէ նոյն բանագնաց հայ կիւնը ճերմակ դրօշակ պարգած կը մօտենայ բերդին: Կրկին մերժում: Շատ մեծ համարում ունենալով հայոց ուժերուն նկատմամբ, կուսակալը Կարինէն նոր զօրաբանակ մը բերել տալով, նոր յարձակում մը կը շղթայագերծէ:

Ճակատագրական այս վերջին գրոհը տեղի կ'ունենայ Յունիս 20-ին: Թրքական գոռացող թնդանօթներուն կը պատասխանեն հայկական հրացանները: Կը քանդուին հայոց դիրքերը, կ'իյնան հայդուկներ, կը սպառի ռազմամթերքը, բայց տակաւին շունչ ու փամփուռ ունեցողները դիրքէ դիրք անցնելով, կը դիմադրեն 5-6 հազարնոց կանոնաւոր բանակին եւ թնդանօթներուն:

Այդ առասպելական դիմադրութեան միջոցին, թուրքերը իրենք զիրենք հայ օգնութեան ֆետայիներու տեղ դրած, խաբելով պատանի հայ պահակները, կը յաջողին բերդէն ներս մուտք գործել: Հազիւ անդրադարձած, արդէն աւերը գործուած էր: Հայ

գրինեալները կը յարձակին ու կը սկսի գիրկընդխառն կռիւր: Այդ միջոցին, ռուսը մը ահ ու սարսափի կը մատնէ համարձակ թուրքերը, որոնք պահ մը իրենց տարած յաղթանակէն գինովցած, շուտով խուճապի կը մատնուին եւ շրջապատուած հայ կտորիճներէն, մեծ թիւով զոհեր տալով փախուստի կը դիմեն:

Մահուան եւ յուսահատութեան մատնուած հայութիւնը կ'ապրի յաղթանակի աննկարագրելի յուզումը:

Բայց այս ուրախութիւնը չէր կրնար երկար տեւել. թշնամիին թնդանօթներէն տեղացող կարկուտը, ջուրի պակասը, վիրաւորներու աճող թիւը եւ սովը, ջլատած էին պայքարունակ ուժերուն շարքերը:

Այս անփառունակ դրութեան մէջ, հրամանատար Ղուկաս ժողովի կը հրաւիրէ մարտիկները, որոնք այս անել կացութենէն դուրս գալու համար մէկ լուծում կը գտնեն միայն. գիշերով ճեղքել թշնամիի պաշարման շղթան եւ փախուստ տալ, ապաստանիլ շրջակայ լեռները ու այնտեղէն շարունակել կռիւր եւ սպառնալ թուրք գիւղերու բնակիչներու կեանքին, եթէ թուրք բանակը բերդի հայութեան վնաս հասցնէ:

Այս որոշումը խոր սոսկումով կը դիմաւորուի արդէն իսկ մահուան հետ հաշտուած Շապին գարահիսարցիին կողմէ:

Ահաւոր կ'ըլլայ հայոց նահանջը. թուրքերը նախատեսելով եղած ռազմավարութիւնը, իրենց ուժերը կը կեդրոնացնեն այդ ուղղութեամբ, եւ նահանջող հազար հայերէն աւելի քան հարիւր հոգի կը մեռնին, իսկ մնացեալները լեռներու եւ գիւղերու մէջ երկու տարի շարունակ կը կռուին եւ հերոսաբար կը նահատակուին:

Կը ջարդուին անմեղները:

Այո՛, Յունիս 28-ին, բերդի ճակատին կը պարզուի անձնատուութեան դրօշը: Թշնամին չի հաւատար, հայերու կողմէ նոր խաղ մը կը նկատէ, բայց երկար տեւող լուրթիւնը կը համոզէ դիրենք եւ փող ու թմբուկով թուրք գինուորներն ու մոլեգնած խուժանը կը բարձրանան բերդ, ուր տեղի կ'ունենայ պատմութեան մէջ չնկարագրուած կոտորածներէն մէկը:

Առանձինն, հայաշխարհէն կտրուած, կռուելու միջոցներէն զրկուած հերոսական Շապին Գարահիսարի հայութիւնը աննման քաջութեամբ կը պատերազմի, բայց տմարդի, խենչշային սպանդին զոհ կ'երթայ:

«ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ»

Ա.ՐԱՄ ՀԱՅԿԱԶ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Մեկնով ու արցունքով գրուեցաւ ուշացած այս հատորը: Զանազինք զայն ընել հնարաւոր չափով լման ու անկողմնակալ: Փառքը չբաժնեցինք կուսակցութեանց եւ անհատներու միջեւ, որովհետեւ այդ բանը դէմ պիտի ըլլար Անոնց կամքին, ոգիին, սկզբունքներուն:

Թուրքն իսկ, երբ կը ջարդէր մեզ, խտրութիւն չդրաւ մեր միջեւ, չհարցուց մեր Հնչակեան կամ Դաշնակցական ըլլալը: Հայ էինք, ու այդ բաւեց որ կացինը ահաւոր թափով իջնէր մեր արմատին:

Ուրիշ ճշդում մըն ալ:

Թող չկարծուի թէ Շապին Գարահիսարի հերոսամարտը պատահմունքի արդիւնք էր. չէ՛, այդպէս չէր, ոչ ալ ծրագրուած էր իբրեւ անկախութեան պայքար, կամ պետութիւնը ներսէն պայթեցընելու փորձ. այլ պարզապէս, խառնուածքով ըմբոստ մարդոց կողմէ, ինքնապաշտպանութեան սրբազան իրաւունքին կիրարկումն

Յառաջարան՝ համանուն հերոսամարտին:

էր տխմար ու անօրէն պետութեան մը դէմ: Գարահիսարցիք գալիք սեւ օրը նախատեսած էին (թէեւ ոչ իր ամբողջ տարողութեամբ եւ ահաւորութեամբ) եւ պատրաստուած՝ պատահականութեանց դէմ: Ահա թէ ինչո՛ւ, երբ եկաւ պահը, մատերը բլթակի վրայ էին:

Ու եթէ իրենց սրբազան խոյանքը յաղթանակով չպսակուեցաւ, մեղքը իրենցը չէր:

Պարտուեցանք: Իջաւ սեւ վրագոյրը:

Մեր պատմութեան մէջ պարտութեանց փառքեր շատ կան:

Հատ մըն ալ Գարահիսարինը:

Փա՛ռք պարտուածներուն:

ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

Յ. Յ. ԿԱՐՄԻՐԵԱՆ

Չանազան ժամանակներու ընթացքին Գարահիսար այցելած են հետեւեալ գործիչները.

Դաշնակցականներէն.

Յարութիւն Շահրիկեան՝ 1911-ին:

Շապին Գարահիսարցի Սահրատ՝ 1912-ին: Թունդ ընկերվարական մը՝ որուն ջանքերով էր որ կազմուեցան մէկէ աւելի արհեստակցական միութիւններ, մուճակագործներ, ներկարարներ, ոստայնանկներ ու... համետագործներ: Մի՛ խնդաք, երկրի մը

մէջ ուր էշն ու ջորին փոխադրական միակ միջոցը կը ներկայացնէին, համետագործութիւնը մեծ ու կենսական ճարտարարուեստ է:

Սերաստացի Մուրատ՝ 1913-ին:

Բիճա՛ 1913-ին:

Ս. Դ. Հնչակեան.

Հայկ Տէրտէրեան եւ Տաճատ Տէրէլեան՝ 1912-ին, փորձեցին հին կազմակերպութիւնը վերակենդանացնել, բայց չյաջողեցան:

Վերակազմեալ Հնչակեան.

Սիսակ Նալբանտեան՝ 1914-ի գարնան եւ Հրաչ Երուանդ:

Հրաչ Երուանդ

Յատկանշական պարագայ մը, որ հարկ է արձանագրել հոս, Գարահիսարի մէջ կազմակերպութիւններու համերաշխութիւն ու հանգործակցութիւնն էր: Մէջկուսակցական խորհրդակցական ժողովներ ու հանդիպումներ իրարու կը յաջորդէին, եւ հասարակական բնոյթ կրող ոեւէ հարց կը կարգադրուէր երկուստեք համաձայնութեամբ:

Հոս կը յիշեմ Հայ Գիրերու եւ Տպագրութեան 1500 եւ 500-ամեայ Յորելեանին առթիւ 1913-ին Շապին Գարահիսարի մէջ կատարուած շքեղ ու իրապէս աննախընթաց տօնակատարութիւնը, մասնակցութեամբ զոյգ կուսակցութեանց որոնք, այդ օրը, փոխադարձաբար, շքերթներով այցելեցին իրարու եւ Առաջնորդին: Շքեղօրէն զարդարուած եւ լուսազարդուած ակումբներու պատշգամբներէն, վարիչ մարմիններու բերնով, փողոցը լեցնող տօնակատարներուն խօսուեցան ճառեր, որոնք յատկանշական էին իրենց ազգային ոգիով եւ կուսակցական գաղափարի լայն եւ անկաշկանդ ըմբռնումով:

Ու ի՞նչ շուքով էր որ տօնուեցաւ համազգային այդ առաջին մեծ տօնը՝ ապշութեան մատնելով թուրքերն իսկ, որոնք չվարանեցան խոստովանիլ որ, «իրենք պետական կամ ազգային որեւէ տօն, ո՛չ մէկ ժամանակի մէջ չեն կրցած այսքան արժանաւոր կերպով ու շքեղօրէն տօնել, ինչպէս հայերը»:

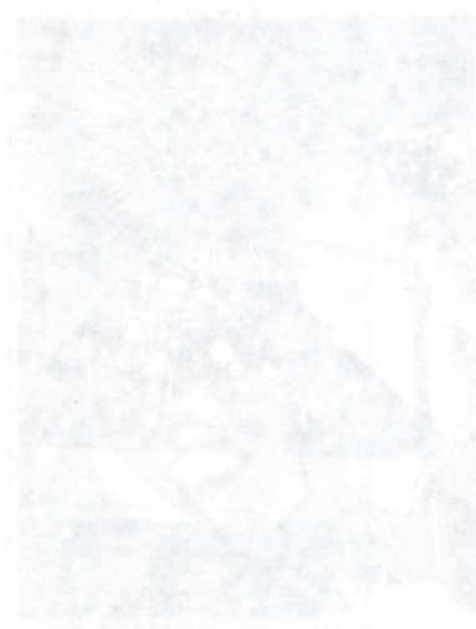
Ահա թէ ինչպէ՛ս Շապին Գարահիսարցի կուսակցական էր եւ ո՛չ թէ կուսակցամոլ: Յեղափոխական դաստիարակութիւնը անոր ոսկորն ու ծուծը թափանցած էր, ազգային արժանապատուութիւնն ու ազատութիւնը անոր հաւատամբն էին, որոնց պաշտպանութեան համար ան զոհարեց ինքզինքը՝ օր մը...

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին թողած ըլլալով հայրենիքս, հոս կը վերջացնեմ իմ յուշերը:

Շապին Գարահիսարի եկեղեցիին Աւագ Խորանը

The first part of the paper discusses the general principles of the theory of the structure of the atom. It is shown that the structure of the atom is determined by the laws of quantum mechanics. The second part of the paper discusses the application of these principles to the structure of the atom. It is shown that the structure of the atom is determined by the laws of quantum mechanics.

The diagram illustrates the structure of the atom, showing the arrangement of the various components. It is shown that the structure of the atom is determined by the laws of quantum mechanics. The diagram is a representation of the complex, multi-layered structure of the atom, showing the arrangement of the various components.

ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԸ

Գ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

Գորգէն Մխիթարեան

Այս տողերը նուիրուած են այն անհաւասար, չքեղ ու ողբերգական դիւցազնամարտին, զոր Շապին Գարահիսարի փոքրաթիւ, այլ արի հայուիւնը մղեց 1915-ին, Յունիս 2-էն մինչեւ Յունիս 26-28:

Այդ արիւնոտ թուականին կազմակերպուած հերոսական դիմադրութիւնները, Վասպուրականի, Շապին Գարահիսարի, Սուէտիոյ, Ուրֆայի, Սասունի եւ Տարօնի եւ հետագային՝ Հաճընի եւ Այնթապի հայուիւնի կողմէ՝ պիտի մնան ամենէն պանծալի էջերէն՝ հայոց պատմութեան:

Ի՞նչ տխուր, մութ ու նկուն պիտի մնար հայուիւնի ճակատագիրը, եթէ ընդհանուր աւերքին, ջարդին, աքսորին ու հրդեհներուն մէջ մեր ժողովուրդը միայն ու միայն համակերպութիւն ցոյց տուած ըլլար: Եթէ թշնամիին մերկ սուրին առջեւ միայն իր պարանոցը երկարած ըլլար եւ հրամաններուն առջեւ ծունկի եկած: Զեռք համբուրած ահաբեկ, անարգ ու անպատիւ մահէն առաջ:

Ի՞նչպէս պիտի ներկայացնէին պատմաբանները համատարած այս դժբախտութիւնը, մեր ժողովուրդին նկարագի՛րը մանաւանդ, եթէ մէկ միլիոնը ոչխարի հօտի նման անկամ ու անզօր, սպանդանոց առաջնորդուէր, առանց արժանապատուութեան զգա-

ցումին պոռթկումին եւ առանց ապրիլ ուզելու կամքին, կամ պատուով մեռնելու վճռականութեան:

Ի՞նչպէս, տարիներ ետք, պիտի բացատրէինք ստրուկ համակերպութեան անարգ իրողութիւնը մեր նորահաս սերունդներուն, որոնք ներկայի մթութեան մէջէն անցեալին մէջ լոյս կը փնտռեն, անով ողողուելու համար: Մեր օրերու մռայլ ու նսեմ կեանքի մէջէն անցեալը կը պրպտեն, հերոսական արարքներ գտնելու, անոնց կառչելու եւ անոնցմով հպարտանալու համար:

Գարահիսարի հերոսամարտը մասնաւոր տեղ մը կը գրաւէ հայութեան նմանօրինակ մարտնչումներուն մէջ. պանծալի էջ մը՝ հայոց պատմութեան ընթացքէն, իր ծագումովն ու վախճանովը հրեղէն վկայութիւն մը բերելով մեր ժողովուրդին հերոսական խառնուածքին եւ ազատատենչ ու ըմբոստ ոգիին համար:

Գարահիսարը, մթին ու ամեհի լեռներու մէջ ինկած հինաւուրց փոքրիկ քաղաք մը, կտրուած աշխարհէն, զուրկ՝ արտաքին օգնութեան մը յոյսէն, մի միայն իր ուժերուն ապաւինած, ըմբոստացած էր առաջին իսկ օրերուն, երբ համակերպութեան, տարագրութեան ու զինաթափութեան հրահանգները տրուած են:

Կարելի ու պարկեշտ զիջումներէ ետք, երբ համոզուած է նենգամիտ թշնամիին խաբէութեան մասին եւ զգացած անոր հրէշային դիտումները, երբ իր հոգիին վրայ իսկ զգացած է թուրքին ոճրային ճնշումը, անարգ առաջարկները՝ անձնատուութեան ու զինաթափութեան, Գարահիսարցիին, իբրեւ հին յեղափոխական եւ խառնուածքով արի ու ըմբոստ, գիտցած է «ո՛չ» ըսել ու փարիլ զէնքի:

Դիւցազնամարտի շքեղութիւնը աւելի փայլ կ'առնէ անով, որ հերոսամարտը միայն հերոսներու փաղանգի մը գործը չեղաւ, այլ հերոսացած ամբողջ ժողովուրդի մը: Բոլոր տարրերը եւ տարիքները, մեծ ու փոքր, կին ու այր, ծեր ու երիտասարդ, կրօնաւոր թէ՛ աշխարհական, արհեստաւոր թէ՛ վաճառական, բոլորն անցան գործի, նետուեցան օրհասական կռուին ու կրակին մէջ, ապաստանելով պատմական բերդը, ուր կազմակերպուեցաւ դիմադրութիւնը:

Անկարելի է առանց յուզումի, առանց ուրախութեան ու տրբամութեան արցունքի լսել ականատեսներու պատմութիւնը, որ պատմութիւն մը չէ միայն, այլ համաժողովրդական դիւցազններգութիւն մը: Դիւցազնամարտ մը՝ վառօդի ծուխին ու մուխին, գնդակներու սոյլին, քաջալերանքի աղաղակներուն, մահացողներու հոնդիւնին ու սրբազան հայհոյանքներուն մէջ կազմակերպուած հերոսներու հրամաններուն, մանուկներու, պատանիներու եւ կիներու գիտակցական վազքին, տենդագին ու անվախ պայքարին մէջ՝ ի խնդիր փամփուշտի, հացի ու ջուրի, ջուրի՝ մանաւանդ.

ստոյգ մահուան շուքին տակ մղուած դիւցազնամարտ մը, որ չունի իր նմանը:

Եւ այսպէս, աւելի քան երեք շաբաթ, թուրք կատաղի ամբոխին յաջորդական գրոհներուն, զօրքերու յարձակումներուն, հանդիպակաց լերան զագաթէն արձակուած թնդանօթներու կրակին տակ, մինչեւ որ կը խորտակուի դիմադրութիւնը հացի ու ջուրի պակասին եւ կոռուղներու մեծ կորուստին հետեւանքով:

Կռուին մէջ կ'իյնան շատերը հերոսատիպ մարտիկներուն, մինչ ուրիշներ, կիներ ու աղջիկներ, կը նախընտրեն մահը թոյնով, քան անպատիւ համակերպումը:

Կ'իջնէ արիւնոտ վարագոյրը. Գարահիսարը կը դառնայ աւերակ ու հրոյ ճարակ՝ հայերո՛ւ իսկ կողմէն: Վերապրողներէն քանի մը հոգի կրակի գիծը կը ճեղքեն ու կ'անցնին, մինչ ուրիշներ, կը քշուին դէպի տարագրութիւն:

Հերոսական ժողովուրդի մը արիւնոտ յիշատակը կը մնայ այնուհետեւ, իր բերդին նման վեհաշուք, յաւիտենական ու յքեղ:

Չգրուած պատմութիւն մըն էր Գարահիսարի պատմութիւնը, որ արիւնի, դիմադրութեան ու պատուախնդրութեան պատմութիւն մըն է, հրեղէն ու իրականացած հէքեաթ մը, հին օրերէն ի վեր:

Պատահականութիւն մը չէր 1915-ի այս դիւցազնամարտը, որ իր նախընթացը ունեցած է 95-ի ջարդերուն, երբ, շնորհիւ երկաթեայ պաշտպանութեան, թշնամի գրոհները ետ քշուած են ու քաղաքի բնակչութիւնը մնացած է անընկճելի եւ անաղարտ:

Իրպուածի հետեւանքով չէ որ յայտնուած են Վահան Հիւսիսեանները, Պուրնազեանները, Հմայեակ ու Լեւոն Գարակէօզեանները, Մարկոսեանները, Շապուհ եւ Նիկողոս Օզանեանները, եւ այս բոլորին ղեկավարը՝ ժողովրդական հերոս Ղուկաս Աղբարը...: Դէմքեր, որոնք Դանիէլ Չավուչներու, Վոամշապուհ քահանաներու, Անդրանիկներու, Վահունիներու, Քաջունիներու, Յարէթներու, Աւագ «էֆէնտի»ներու եւ ուրիշ բազմաթիւ հերոսներու եւ յեղափոխականներու հոգեկան ժառանգութիւնը կը կրէին եւ անոնց յուշքովը կը թրծուէին:

Յեղափոխական գործի ու ոգիի հինաւուրց վառարան մը եղած է Գարահիսարը, որուն զաւակները ո՛չ միայն քաղաքի մը պատմութիւնը պանծալի դարձուցած են, այլեւ ամբողջ ժողովուրդի մը:

Ապրիլ ազատ ու հպարտ եւ մեռնիլ, եթէ հարկ ըլլայ, սուղ գինով, գէնքը ձեռքը, - Ազատութիւն կամ մա՛հ բացագանչութեամբ:

Ի՛նչպէս չխոնարհինք պաշտելի յիշատակին առջեւ այս հերոսներուն, որոնք ճակատ ճակատի կռուիլ գիտցան անողոք թշնամիին դէմ եւ բարձր պահեցին մեր ճակատները:

Յաւիտենական փա՛ռք ու յարգա՛նք իրենց անունին ու գործին:

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mirrored and difficult to decipher due to the bleed-through effect.

ՏԱՐՕՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՄԱՐՏԵՆՉՈՒՄՆԵՐԸ

Տարօն-Տուրուբերանը կամ Տարօնի աշխարհը գլխաւոր կեդրոնը կեդրոնը եղած է հայ յեղափոխական շարժման:

Տարօնը ինքնին լեռնաշխարհ մըն էր, կեդրոնը ունենալով Մշոյ դաշտը եւ շնորհիւ այս անառիկ դիրքին ունեցած է կիսանկախ վիճակ մը:

Տարիներու ընթացքին, բազմաթիւ վարչական կարգադրութիւններու ենթարկուած է օսմանական տիրապետութեան տակ: Շրջան մը նահանգին մէկ կարեւոր մասը, քմահաճ կարգադրութեամբ մը ենթարկուած է Կարնոյ նահանգին Տիարպէքիր շրջակայքի գաւառներուն եւ գիւղերուն հետ:

Այս խառնակ եւ աշխրապետական տիրապետութիւնները վերջ կը գտնեն 1839-ին՝ օսմանական թանգրիմաթով, իսկ ստեղծուած կազմակերպչական աշխատանքները իրենց վերջնական լրումին կը հասնին յառաջացնելով նոր նահանգային բաժանումներ, որոնց շնորհիւ 1871-ին, Միտհատ փաշայի վարչապետութեան օրով Տարօն-Տուրուբերանը կը դառնայ ինքնուրոյն մարզ, Պիթլիսի նահանգ անունով: Պիթլիսի նահանգի կեդրոնը կը դառնայ Բաղէշ կամ Պիթլիս: Իսկ նահանգի սահմաններուն մէջ կ'իյնան Բաղէշի գաւառը (Սալնոյ ձորը), Մշոյ գաւառը (Տարօնը), Սղերդի գաւառը (պատմական Աղձնիքի մէկ մասը) եւ Կենճ գաւառը (պատմական Հաշտեանց, կամ Ապակունեաց աշխարհը):

Բաղէշի կը պատկանէին Ախլաթ, Խիզախ եւ Մոսըզան:

Մուշի սահմաններու մաս կը կազմէին Տարօնը, Մշոյ դաշտը, Սասուն (Շատախի մէկ մասը եւ Բոնաշէն), Մանազկերտ, Պուլանուխ եւ Վարդօ գաւառակները:

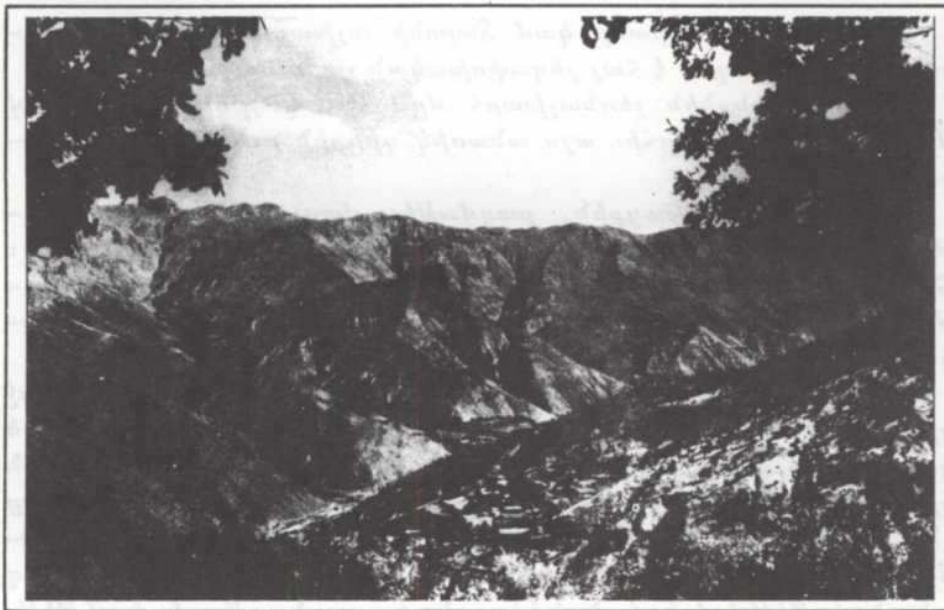
Կենճ գաւառին մէջ կ'իյնային Տարօնի արեւմուտքը, Սասունի

մէկ մասը, ճապաղջուր: Այս գաւառն է մեր պատմական երկիր Նայիրին:

Սղերգ կը գրաւէ Պիթլիսի հարաւային մասերը: Օսմանեան պետութիւնը քրտական այս շրջանը Պիթլիսի նահանգին կցելով նպատակ ունեցած է Սասնոյ զուտ հայկական ազգաբնակչութիւնը թէ քաղաքականօրէն թէ վիճակագրականօրէն հակակշռել եւ հայութեան թիւը նուազագոյնի իջեցնել:

Այս բաժանումները խորամանկօրէն կատարուած նպատակ ունէին Սասնոյ լեռներու կիսանկախ եւ միասնական աշխարհագրական եւ ազգային դիմագիծը խաթարել:

Իր զուտ ազգային բնակչութեամբ, ժողովուրդի խիզախ նկարագրով Սասունը եղած էր Սուլթան Ապտիւլ Համիտի աչքին փուշը: Իրմէ ետք եւս, Իթթիհատականներու գլխաւոր քաղաքականութիւնը եղաւ զսպել, ճզմել հայ յեղափոխական պայքարի այս դարընոցը:

Սասուն գաւառ

ՀԱՅԱՀԱԼԱԾ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԻ

Առաջին համաշխարհային պատերազմը բարեդէպ պատեհութիւն էր Իթթիհատականներուն, ջնջելու Տարօնի հայութիւնը:

1908-էն ետք, Մուշը դարձած էր Տարօնի աշխարհի ազգային եւ յեղափոխական ղեկավարութեան կեդրոնը: Այստեղ էր Հ. Յ. Դաշ-

նակցութեան Կ. Կոմիտէն, Ազգային Առաջնորդարանը եւ Բարեգործական Ընկերութիւնը: Շրջաններու մէջ կային առաջնորդական փոխանորդներ եւ քաղաքական, ազգային ժողովներ եւ մասնաճիւղեր:

Իսկ նահանգին կեդրոնը, Պիթլիս, նստած էր թուրք պետութեան նահանգապետը՝ Իթթիհատական հայատեաց եւ խորամանկ գործակալ Մուսթաֆա Ապտիւլ Սալլաթը: Իրեն կապուած էին շրջաններու գաւառապետները՝ Մուսասարըֆները:

Մուշի մուսասարըֆն էր Թալէաթի հովանաւորութիւնը վայելող ճիւղ մը՝ Սիրվէթ պէյ:

Պատերազմի գործողութիւններու համար Մուշը ընտրուած էր զինուորական պահեստի կեդրոն: Շրջանի զինուորական ընդհանուր հրամանատարներն էին Վասֆի Պէյը, իսկ իր տեղական հրամանատարներն էին հայատեաց երկու Իթթիհատական հրէշներ՝ Ռաշիտ եւ Ֆալամազ:

Դժբախտութիւնը, Տարօնի պարագային այն էր, որ Տարօնի հայաշխարհը պաշարուած էր վայրագ եւ Համիտի օրերէն իսկ զինուած քրտական հայատեաց արիւնխում աշիրաթներով: Այս ցեղախումբերն էին որոնք հայոց ֆէտայական շրջաններէն սկսեալ հայ գիւղացիութեան ահ ու սարսափը եղած էին:

1914, Յուլիս 21-ին, թրքական իշխանութիւնը զօրահաւաքի հրամանը կ'արձակէ: Բանակ պէտք է ներկայանային 18-45 տարեկան ամէն հայ տղամարդիկ: Թուրքին, հային եւ քիւրտին համար տրուած այս հրահանգը անարձագանգ մնալով, վերին կարգադրութեամբ՝ թուրքերը բանակ կ'առնուին իբր բանպիզարներ, զօրահաւաքի կազմակերպիչներ, քիւրտերը կը կազմակերպուէին, իրենց շրջաններու մէջ, իբր Համիտեան գունդեր՝ պատրաստ՝ Սիրվէթ Պէյի հայաջինջ ծրագիրը գործադրելու: Իսկ հայերը կը մնային սպասողական եւ շփոթահար վիճակի մէջ կամ դատապարտուած էին տաժանակիր աշխատանքի:

Այդ օրերուն Տարօնի գործիչ՝ Ռուբէնին կ'առաջարկուի կազմել հայ-քրտական կամաւորական խումբ մը: Այս առաջարկը՝ նախ հաճելի եւ բարեկամական կը թուի հայոց համար, բայց հայերը իրենց հետ իրենց զէնքերը բերելու առաջարկը բացայայտ կը դարձնէ ծրագրուած դաւը: Փոխարէն, հայ ղեկավարութիւնը կ'առաջարկէ քիւրտերու նման հայոց եւս զէնք հայթայթել: Սիրվէթ Պէյ ժպիտով կը լսէ հայոց առաջարկը եւ իբր թէ կը մեկնի Պիթլիս, կարգադրութիւնը կատարելու:

Մինչ այդ՝ լարուածութիւնը կը ծանրանայ, քրտական յարձակումները կը բազմանան: Այդ օրերուն Տարօն կու գայ նաեւ օսմանեան խորհրդարանի հայ երեսփոխան Կոմս: Եւ այս պայմաններու լոյսին տակ, Կոմս, Ռուբէն, Գառնենու Մկրտիչ, Պաղ-

լաւա Յովօ, Զրից Տէր Մուշեղ, Մոկունքի Ղազար, Բերդակայ Ռսկան, Վարդենիսցի Մարտիրոս, Կորիւն եւ Կ. Կոմիտէի անդամներն ու ներկայացուցիչներ Սասունէն, Մուշէն՝ հաւաքուած՝ խորհրդակցական ժողովներ կը գումարեն, Տարօնի հայութեան ընդհանուր կացութիւնը քննելու:

Կորիւն

Կանոնաւոր զէնքեր ունէին նախկին մարտիկները միայն, իսկ զիւղերու մէջ հազիւ 200 հրացաններ կային: Քաղաքը ունէր 2-3 տասնեակ զէնքեր: Հսկայ պետութեան մը դէմ, զինեալ քիւրտերուն եւ Համիտեան հրոսակներուն դէմ հայութիւնը պիտի մարտնչէր նուազագոյնով:

Հակառակ բոլոր ժողովականներու հակակառավարական դիրքին, ներկաներուն մէջ ապստամբութեան դէմ արտայայտուողներ կային: Բայց, այս վերապահութիւնները պիտի չքանային օրերուն հետ, երբ թուրք պետութեան հայաջինջ քաղաքականութեան սաղրանքները կը պարտադրէին մեր ժողովուրդի զգուշաւոր ղեկավարութիւնը ինքնապաշտպանութեան աշխատանքներուն լծուելու:

Ռուբէն եւ Կորիւն այս աշխատանքներու պատասխանատուութիւնը կը ստանձնեն:

1915 Յունուարին սկսած լարուածութիւնը, կը պայթի Մարտէն Օգոստոսի շրջանին:

Յրօնք գիւղի 150 տուններու հրկիզումէն ետք՝ Շէյխ Մէհմէտ Էմին կու գայ Գոմս գիւղը, ձերբակալելու եւ դաւադրաբար սպաննելու հայ ղեմադրութեան երկու ղեկավարները՝ Ռուբէն եւ Կորիւն, բայց Կորիւն շատ սիրուած ըլլալով քիւրտերուն կողմէ, գաղտնի լուր կ'առնէ իր դէմ եղած դաւադրութեան: Իր տան մէջ,

Ժողովի ընթացքին, յետ երկարատեւ խորհրդակցութեան, միասնաբար որոշում կը կայացուի՝ բնաջնջման ենթարկուելու փոխարէն դիմել պայքարի: Ինքնապաշտպանութեան ձեւեր կ'առաջարկուին, բայց նաեւ կը յիշատակուին նման ըմբոստութեան մը վտանգները, անգէն ժողովուրդին վիճակը եւ ընդհանրապէս պահեստի պակասը: Ըստ Կոմսի վկայութեանց, Սասունցիները հազիւ 7-800 չէյխան հրացաններ եւ 150-200 զէնքեր ունէին, փամփուշտի խեղճ պաշարով: Իսկ Մշոյ դաշտի կացութիւնը աւելի վատթար էր:

բնական երեւոյթով ընդունելէ ետք դաւադիր Շէյխ Մէհմէտ էմինը, Կորիւն հրդեհի կու տայ իր շէն բնակարանը, մահուամբ պատժելով թէ իր ոխերիմ թշնամին եւ թէ իրեն ընկերացող 15 դաւադիր ոստիկանները:

Այս միջադէպով արդէն սկսած էր հայոց ապստամբութիւնը:

Իբր փոխվրէժ քիւրտեր կու գան կը կողոպտեն գիւղը, իսկ խեղճ Գոմսեցիք փախուստ կու տան եւ աւելի ապահով հայկական գիւղեր կ'երթան ապաստանելու:

Վահան Փափազեան
(Բժիշկ, Կոմս)

Իր կարգին, Սիրվէթ պէյ իր մօտ կը կանչէ Կոմսն ու Խարախանեան Սրբազանը, որոնց պարտականութիւն կու տայ այս հարցին շուրջ քննութիւն բանալ: Հայոց եւ քիւրտերու վկայութիւնը լսելէ ետք միայն Սիրվէթ պէյ ազատ կ'արձակէ Կոմսը:

Փախստական կը մնան Կորիւն եւ Ռուբէն: Մուշի Դաշնակցութեան ակումբի փակումէն ետք, Կոմս եւս կը դիմէ նախագգուչական միջոցներու:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳՐՈՒՄԸ

Սասնոյ Շէնիկ գիւղի մէջ Ռուբէն ժողովի կը հրաւիրէ Կորիւնը, խմբապետ Մուշեղը, Միջօն, Փեթարայ Մանուկը, Սիմալցի իշխան Մանուկը, Կէրիէկիւզանի Կիրակոսը, Շէնիկցի Ղազարը, Զօլօն: Կը կազմուի ինքնապաշտպանական ծրագիր:

Կը կազմուի եօթը խումբեր եւ եօթը ճակատներ, իրենց խմբապետներով եւ օգնականներով:

Խուլբի գիւղը, որ Ֆէտայական ուժեղ դիրք ունէր եւ պատրաստուած ուժեր, կը դառնայ թշնամիին առաջին թիրախը, դաւադրաբար կը կանչուին գիւղապետ Աբրահամ Սասունին եւ իր երկու եղբայրները՝ Գալուստ եւ Գէորգ, որոնք Փասուր երթալով կը սպաննուին 1915, Մարտ 25-ին:

Զինուորական ծառայութենէն փախստական հայ երիտասարդները ձերբակալելու պատրուակով, թրքական իշխանութիւնները կը սկսին իրենց հալածանքները բազմապատկել, գիւղերը եւ տունները խուզարկել: Անոնց գլխաւոր նպատակն էր, ամէն շրջաններու նման, այստեղ եւս հաւաքել այր մարդիկ, դանոնք առանձնա-

բար կոտորել եւ զրկել հայութիւնը իր կռուող ուժերէն:

Քիչ էր թիւը զինուորագրեալ հայերուն, որոնցմով կազմուած էր Ամալիա թապուրը, որոնք տաժանակիր աշխատանքի կը լըծուէին: Թուրք սպաները, անոնցմէ կաշառք առնելով ազատ կ'արձակէին, ապա՝ կու գային զանոնք ձերբակալելու իբր փախստականներ:

Թուրք ոստիկանութիւնը հայերը կը գործածէր փոխադրական չարքաշ գործերու համար, անոնցմէ զինուորական բարձր փրկագին կը գանձէր եւ ամէն միջոցի կը դիմէր, Ֆիզիքապէս, տնտեսապէս եւ բարոյապէս քայքայելու հայ ժողովուրդը:

Կը սկսին տեղահանութիւններն ու կոտորածները: Բարբախտաբար, Պուլանըխ-Մանազկերտ ճակատները կը գրաւուին ռուսական բանակին կողմէ եւ 25-30 հազար հայեր ստոյգ ջարդէ կը փրկուին:

1915, Մայիս 1-ին, Համիտեան գունդերը կը բազմապատկեն իրենց յարձակումները: Մահացած էր Առաջնորդ Խարախանեան Սրբազանը, հիւանդ էր Կոմս, բայց նախկին Ֆէտայիները կը կազմակերպեն խումբեր եւ կը սկսին հակայարձակողականի, փախուստի մատնելով ներխուժող թուրքերը:

Բուռն կռիւներ տեղի կ'ունենան, Գարաչոպան գիւղը կ'ապաստանի մօտակայ գիւղերու հայութիւնը, ուր հաւաքուած են նաեւ հայ զինեալներ: Թշնամին կը պաշարէ գիւղը: Կը սկսի բուռն հրացանածգութիւն: Հայ մարտիկներուն կու գան միանալու Խնուսի եւ Գոպալի զինեալները: Հայերը հերոսաբար կը դիմադրեն, մինչեւ որ անոնցմէ մէկ մասը կ'երթայ միանալու ռուսական զօրքերուն, իսկ ուրիշ խումբեր կռուելով կը բարձրանան լեռներու կածանները, բայց չկարենալով անօթութեան տոկալ, դաշտ կ'իջնեն եւ կը ձերբակալուին անողոք թուրքերուն կողմէ:

Մայիս 4-ին, յարձակման կ'ենթարկուի Գարաքէօփրիւ գիւղը, որ հակառակ իր հերոսական դիմադրութեան, կ'իյնայ թշնամիին ձեռքը, կը թալանուի եւ կը կոտորուի: Նման խիզախ ինքնապաշտպանութեան փորձեր կը կատարէ նաեւ Տուման, Մարուֆ, Շապատին, Յաղճամելիք, Պուրնուզ, Խովլու եւ Խալչաուշ գիւղերու հայութիւնը, բայց թուրք-քիւրտ խառն հրոսակներու եւ բանակայիններու անհամեմատօրէն բուռն յարձակումներու առջեւ կը խորտակուին հայ գիւղերը մէկ առ մէկ եւ կը կոտորուի ժողովուրդը:

Մայիս 1-10-ին կատարուած այս կոտորածները նպատակ ունէին ռուսական բանակներու ժամանումէն առաջ բնաջնջել շրջանի հայութիւնը:

Մայիս 10-ին, Խնուս-Բերդաքաղաք շրջանի հայութեան տեղահանութեան հրահանգ կը տրուի թուրք իշխանութեան կողմէ:

Ճարահատ, հայ զանգուածը կ'ենթարկուի այդ հրահանգին, բայց ճամբու կէսին՝ Վարդոյի մօտերը հազիւ հասած, խեղճ գաղթականներու մեծ մասը վայրագօրէն կը ջարդուի: Որոշ թիւով Խնուսցիներ կը դիմադրեն՝ բարձրանալով մօտակայ լեռները, ուր կը մնան մինչեւ 1915-ի ձմեռը, երբ ռուսական վաշտերը կը գրաւեն Խնուս-Բերդաքաղաքը:

Դժբախտաբար, 25 հազարի հասնող այս շրջանի հայութենէն մի քանի հազար հայեր միայն կ'ազատին, որոնցմէ երիտասարդներ կ'երթան միանալու հայ կամաւորական խումբերուն:

ՄՈՒՇԻ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

Մուշ քաղաքը

Հակառակ վերեւ յիշուած դժբախտութիւններուն, Մուշի հայութիւնը իր քաղաքով եւ Դաշտով կը շարունակէ սպասել:

Նարախանեան Սրբազանին կը փոխարինէ Վարդան Վարդապետը, իսկ Կոմսի հիւանդութեան պատճառաւ կուսակցական ղեկավարութիւնը կը վստահուի Հաճի Յակոբ Կոտոյեանին:

Բայց հայ ղեկավարութեան որոշումն էր ինքնապաշտպանութեան անցնիլ թրքական նախայարձակումէն ետք:

Յունիսի վերջերը, Մուշի հայութիւնը կ'ապրէր սարսափի մթնոլորտի մէջ: Խզուած էին Մուշի եւ Դաշտի յարաբերութիւնները, ինչպէս եւ կապը՝ մօտակայ գիւղերուն հետ: Ամէն կողմէն կոտորածի, գաղթականութեան լուրեր կը հասնէին, իսկ կենսու-

նակ ուժեր՝ բարձրացած Սասուն կը մասնակցէին լեռնաշխարհի հերոսական կռիւներուն:

Թուրք կառավարութիւնը, լուռ եւ խոչեմ աշխատանքով կը ջանար միանգամընդմիշտ խորտակել հայկական գալիք դիմադրութիւնը:

Թուրք զօրքերը հետզհետէ կը գրաւեն Մուշի շրջակայ դիրքերը եւ կը գետեղեն իրենց թնդանօթները: Ամբօրէն՝ պաշարման աքցանի մէջ առնուած էր Մուշի հայութիւնը:

Սիրվէթ Պէյ, Վարդան Վարդապետը իր մօտ կանչելով, անոր կը հրահանգէ երկու ժամէն հայութիւնը տեղահանութեան պատրաստել: Յուլիս 10-ի Կիրակին սուգի օր մը կ'ըլլայ հայոց համար: Ծայրամասերու մէջ ջարդը սկսած էր, բայց դիմադրութեան կողմնակիցները արդէն իրենք զիրենք կազմակերպած էին երեք շրջաններով, թէեւ ամէնուն մտքին մէջ կար այն կասկածը, թէ արդեօք ճիշդ էր հազարաւոր անմեղներու մեղքը մտնել: Բայց ուրիշ ելք չկար: Անցեալի այս Ֆէտայիները, մահ, պատերազմ տեսած, հերոսաբար կռուած, այժմ հաւաքուած կը փորձէին ծանր որոշում մը տալ:

Խօսքի սահմանը անցած էր: Թուրքին հետ միայն զէնքով կարելի է զրուցել:

Խորհրդակցութիւնները կ'որոշեն դիմադրական գործի կարգադրութիւնները:

1. Արօն պիտի ամրանայ Ատոյենց տունը՝ իր օգնականներով:
2. Տիգրան եւ իր խումբը պիտի պաշտպանեն Զուլկենց տունը:
3. Իսպանդարենց Սամոն, Չախչախենց Յուսիկը եւ Քոռ Յակոյի Չաքարէն պիտի գրաւեն Խանամիրենց տունը:
4. Հաճի Յակոբ Կոտոյեան իր խումբով պիտի ամրանայ Կորընջոյենց տունը:
5. Իսկ Լ. Ասլանեան կը նշանակուի վերի թաղերու դիրքերու վարիչը:

Ինչպէս յիշեցինք, Հաճի Յակոբ Կոտոյեան կը դառնայ ընդհանուր հրամանատար, իսկ Տիգրան Մկրտիչեան՝ օգնական:

Յուլիս 11-ին, խուժանն ու ոստիկանութիւնը կը մօտենան Լեւոն Ասլանեանին տունը, բայց հայկական տուներէն բացուող համազարկը գետին կը փոէ ոստիկաններն ու խուժանը:

Այս ընդդիմադրութեան կը պատասխանեն քաղաքի երեք կողմերէն գետեղուած թնդանօթները, որոնք անընդհատ որոտալով աւերակի կը վերածեն հայկական թաղերը, մինչ թրքական զօրքն ու խուժանը կը յառաջանան դէպի հայկական թաղերը, ջարդելու եւ թալանելու: Բայց շնորհիւ հայ զինեալներու քաջակորով դիմադրութեան, անոնք մեծ զոհեր տալով կը հեռանան:

Թուրքերու այս հնարքը ի զուր կ'անցնի:

Հայութիւնը, կրկին, մեծով պզտիկով կը մասնակցի հերոսամարտին, հակառակ տեղացող եւ քանդող ռումբերուն:

Աւերակ, հրդեհ, վիրաւորներ, մահացողներ: Փախչողներուն թիւը կը սկսի շատնալ:

Դժուարին կացութեան մատնուած, զինեալները վերջին անգամ կ'որոշեն Ձորու թաղին մէջ կեղրոնացնել իրենց ինքնապաշտպանութիւնը:

Անհամեմատօրէն անհաւասար կռիւ մը:

Բոլորը ստոյգ մահուան կը դիմէին, Մուշի ճակատագիրը կը վճռուէր պատմութեան համար:

Եւ առիւծի նման՝ հին Փէտայիներու կողքին, կիներ, ծերեր եւ երիտասարդներ կը կռուին:

Հայ նշանառուներ կը գնդակահարեն թնդանօթածիգները, իսկ թուրքերը, հեռադիտակի օժանդակութեամբ, քարուքանդ կ'ընեն Նանամիրենց տունը, սպաննելով քաջամարտիկ Յոսիկն ու Ջրոն:

Կռուողներէն խումբ մը, պաշարման շղթան կտրելով կ'անցնի Դաշտ, ուր կը տեսնէ բոլոր գիւղերու բնակցութիւնը կոտորուած եւ տունները հրկիզուած:

Տիգրան իր զինեալներով կը բարձրանայ Առաքելոց վանքը, բայց կը պաշարուի մէկ կողմէն թուրք զօրքէն, միւս կողմէն Մուսա պէկի քիւրտ ուժերուն կողմէ:

Կռիւը կատաղի է, մինչեւ երեկոյ հայ հերոսները կը դիմադրեն, բայց մութին հետ՝ անգէնները ապահով վայր փոխադրելով, կտրիճները Արազ գետակն ու Բերդակ գիւղը անցնելով ճամբայ կ'իյնան դէպի Քանի լեռները:

Այսպէս կը վերջանայ Մուշի հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը:

Կ'ընկճուի Սասունը, անպաշտպան Մշոյ Դաշտը կը բնաջնջուի, կը խորտակուի Մուշի հերոսամարտը:

Սակայն հեշտ չըլլար մահացումը՝ քաջերու այս արժուերոյնին:

Հակառակ թուրքերու անհամար ճիգերուն՝ ընկճելու Սասունը, լուծելու իրենց տարիներու վրէժը, գիւղերու մէջ կը շղթայագերծուին դիմադրութիւններ:

Միւշի արուարձաններէն Կառնէ գիւղը հերոսական դրուագ

Արամ (Արամցի)

մը պիտի մնայ այս սեւ օրերէն, Ալիջանի չորսօրեայ հերոսամարտը, Աւրանի կռիւը, բոլորն ալ հին ֆէտայիներու անվեհեր ղեկավարութեամբ կը մղուէին, բայց կ'ընկճուէին թրքական անխնայ, ոճրային թնդանօթներու որոտներուն տակ:

ՎԱՐԴԵՆԻՍԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մշոյ Դաշտի նշանաւոր գիւղերէն էր Վարդենիս, որ ֆէտայական շարժումներու ընթացքին հանդիսացած էր անընկճելի ամրոց մը եւ եղած սարսափը թուրք կառավարութեան եւ քիւրտ ցեղախումբերուն: Այս հանգամանքով՝ Վարդենիս միշտ մտածած էր իր ինքնապաշտպանութեան մասին:

Կոտորածներու լուրերը առնելով, Վարդենիսցիք կը սկսին ժողովուրդը եւ մեծ պաշարներ, անհրաժեշտ իրեր իրենց հետ Շամբ կոչուած մօտակայ եղէգնուտով պատուած լիճին եւ անտառին շրջակայքը փոխադրել:

Յուլիս 8-ին, երբ թուրքերը եւ քիւրտերը կը յարձակին կորորածներու հրահանգը գործադրելու, իրենց առջեւ կը գտնեն զինեալ Վարդենիսցի յեղափոխականները: Թշնամին Վարդենիսը գրաւելէ ետք, ամէն անգամ որ կը փորձէր մօտենալ Շամբին, մեծ զոհեր տալով կը նահանջէր:

Այս հոյակապ ինքնապաշտպանութիւնը 15 օր կը տեւէ եւ երբ պաշարման օղակը հետզհետէ կը նեղնայ եւ հայոց կացութիւնը կը վատթարանայ, ո՛վ հրաշք, թշնամին փախուստի կը դիմէ, երբ կը լսէ ռուսական զօրքերու մօտենալը: Այսպէս, մօտ վեց հազար հայեր, Վարդենիսէն եւ շրջակայքէն՝ կ'ազատին ստոյգ մահէն եւ հետագային, ռուսական բանակներու նահանջին հետ, կը գաղթեն Արարատեան դաշտ:

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԿՈՒՒՆԵՐԸ

Ս. Կարապետի շրջանի գիւղերն էին՝ Զիարէթ, Մեղտի, Բաղլու, Սորտար, Պուկան, Կվարս, Բաղու եւ ուրիշներ, որոնք թիկունք տուած էին Սերգի լեռան եւ կը գտնուէին Ս. Կարապետ վանքի անտառին եւ ձորին մէջ:

Թուրք պետութիւնը, Յուլիս 7-ին այս շրջանի կոտորածի ազդանշանը տուած էր, իսկ 15-20 հազար հաշուող հայութիւնը իր յոյսը դրած էր ինքնապաշտպանութեան վրայ:

Այս շրջանը ունէր մօտ 100 զէնք, 100 ատրճանակ, մի քանի որսի հրացան եւ աղքատ ռազմամթերք: Բայց բարձր էր կռուողներուն բարոյականը եւ անթերի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպութիւնը:

Առասպելական են այս կռիւները, որոնք կը տեւեն մինչեւ 1916 Յունուար, հակառակ պաշարի եւ սննդեղէնի պակասին: Խմբապետ՝ Սորտարցի Արամ, մի քանի ընկերներով Սուլուխի կամուրջը անցնելով կը փորձէ ռուսական ուժերուն միանալ, բայց կը նահատակուի ճիշդ այն վայրը, ուր ինկած էր սքանչելին Գէորգ Չաւուշ: Մինչ իր ընկերները եւ ժողովուրդէն վերապրածներ կը յաջողին միանալ ռուսական զօրքին եւ փրկուիլ:

ՆԵՄՐՈՒԹԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Արամ Մանուկեան, Վանի հերոսամարտի իր փորձառութենէն թելադրուած, կը գրէ այս շրջանի հին յեղափոխական Բալապետի կարապետին, որ իր զինեալները հաւաքէ եւ լեռ բարձրանայ: Կարապետ եւ հին Ֆէտայի Շամիրամցի Սողօն իրենց շուրջ 300 զինեալներ հաւաքելով կ'ապաստանին Նեմրութի անտառները: Դաւադիր թշնամին կը յաջողի ձերբակալել երկու այս մեծ քաջ ղեկավարները, որոնք չմեկնած, անհրաժեշտ թելադրութիւնները կը կատարեն եւ իրենց տեղ նոր հրամանատարներ կը նշանակեն Շամիրամցի Արամը, Մուշեղը, Այվազ Գէորգեանը եւ Յարութիւն Տէրոյեանը:

Հերոսամարտը կը սկսի Ապրիլ 15-20-ին եւ կը շարունակուի մինչեւ Յուլիս 15: Եւ այս երեք ամսուայ ժամանակաշրջանին կը յաջողին ոչ միայն փշրել թշնամիի գրոհները, այլ գրաւել անոնց ռազմամթերքը եւ զօրանալ, երկարաձգելով ինքնապաշտպանութիւնը:

Այս զինեալներն եւս ակնդէտ կը սպասէին ռուսական բանակին, անզէն ժողովուրդը փրկելու համար, բայց ռուսերու ուշաուժը պատճառ կը դառնար Ախլաթի եւ Դատուանի հայութեան կոտորածին, իսկ Նեմրութի զինեալները կը միանան կամաւորական խումբերուն:

ՍԱՍՆՈՅ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Սասուն իր լեռնաշխարհի մէջ ամրացած, 1915, Մարտ ամիսէն սկսեալ լծուած էր ինքնապաշտպանութեան: Այստեղ հաստատուած էին Կորիւն եւ Ռուբէն: Պէտք էր զէնք գտնել քիւրտերէն,

կապար թափել: Ինչպէս տեսանք, թուրքերը դաւադրաբար կը տանին Ահրոնք գիւղէն Աբրահամ, Գէորգ եւ Գալուստ Սասունիները եւ կը ձերբակալեն զանոնք, եւ նոյն գիւղին վրայ յարձակելով կռիւները կը սկսին:

Անմիջապէս խումբեր կը կազմուին, ղեկավարութեամբ Մանոնի, Յովհաննէս Տէր Մամբրէլեանի (Հրայրի հօրեղբորորդին), Կիրոյի եւ Խաչոյի:

Այսպէս Խուլբի, Խիանքի հայութիւնը կը վճռէր իր ճակատագիրը:

Ռուբէն, Կորիւն եւ Մճոն, սքանչելիօրէն կը տանէին Սասունի ինքնապաշտպանութեան գործը, ի դերեւ հանելով թուրք զօրքերու բոլոր գրոհները: Թուրքերը, սակայն, գրաւած էին Ս. Կարապետի, Ս. Յովհաննու եւ Առաքելոց վանքերն ու Կուրտիկի լեռնաշղթան: Եւ հայ զինեալները կը յարձակին Կուրտիկ կոթողած թուրք զօրքին վրայ: Այս յարձակումին ղեկավարն էր Գէորգ Չաւուշի 1904-1907-ի զէնքի ընկերը՝ Փեթարայ Մանուկը: Իր հետ էին հին Ֆէտայիներ՝ Ախոն, Իսրօն, Կիրակոսը, Թադոն, Գոմբըրը եւ ուրիշներ:

Ուրիշ ճակատ մը կը բացուի Տալուորիկի կողմէն, խմբապետութեամբ Մուշեղին:

Այսպէս Ապրիլէն սկսեալ կը պաշարուի Սասունը: Բոլոր ճակատներուն վրայ Սասունցիք հերոսաբար կը դիմադրեն, մինչեւ Յունիս, բայց ուռեերը կ'ուշանային: Խիանք, Խուլբի, Բսանք կ'իյնան թշնամի աշիրէթներու ձեռքը:

Պաշարման օղակը աւելի կը նեղնայ, զինեալներ եւ ժողովուրդը հետզհետէ կը նահանջեն դէպի Տալուորիկ, Անտոք եւ Գիրինի լեռները:

Այս անգամ, սարսափահար քիւրտ աշիրէթներու փոխարէն Սասուն կը հասնին թրքական թնդանօթները եւ Յուլիս 19-ին աքցանի մէջ առնուած էին հայ կռուողները: Ասոր վրայ Ռուբէն, Կորիւն եւ Մճոն կը վերակազմեն հայկական ուժերը եւ կը բռնկուի ընդհանուր հերոսամարտ մը: Սքանչելի էր հայոց դիմադրութիւնը:

Կ'որոշուի հակայարձակողականի անցնիլ: Պարտուած էր թշնամին, բայց կատաղած կը վերադառնար նոր ուժերով:

Յուլիս 23-ին կը վերսկսէր թրքական նոր յարձակում, որ կը տեւէ մինչեւ Օգոստոս 2: Հայերը պարտաւորուած կ'ըլլան ապաստանիլ անառիկ լեռները եւ Օգոստոսի վերջերը միանալ ուռսական բանակին: Շնորհիւ այս սքանչելի դիմադրութեան, Սասունի ժողովուրդի 90 առ հարիւրը զերծ կը մնայ կոտորածէ եւ կը միանայ կամաւորական խումբերուն, հաստատուելով Արարատեան դաշտ:

Սասունը, 1915-1916 Փետրուարին, անգամ մը եւս հանդիսացաւ փառքը հայ ազատագրական շարժման պատմութեան:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՏԱՐՕՆԻ ԿՈՒԻՒՆԵՐԸ

(Հատուածներ)

ՌՈՒԲԷՆ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

«Ֆրոթոնան» եկաւ: 1914 թիւն էր: Անձանօթ Իսրոն եկաւ առաջս բուսաւ կրկին:

— Դու մեզ մեծաւոր, ես քեզ փոքրաւոր, Ֆրոթոնան եկաւ, մըկա ի՞նչ անեմ:

— Ի՞նչ պիտի անես, դու ինձմէ լաւ գիտես, քու ժամտուն կը վառես, Սրգի-Սրգի հոգուն խունկ ու մոմ լինի: Ունեցած չունեցածդ պաշար կ'անես: Դու մեր թոփալ Մանուկին գինուորը կը լինիս: Ինչ որ ան ըսաւ, ինչ որ ան ըրաւ, ան ալ դու կ'անես:

— Հասկացայ, — ըսաւ ու գնաց:

Եւ Փեթարայ Մանուկի թիկնապահ եղաւ: Անոր եւ ընկերների հետ ինչե՛ր քաշեց, Աստուած գիտենայ: 1915-ին, Ապրիլին, ան պահապաններէն էր Կուռթիկի լերան, որ կը պաշտպանէ Սասնոյ ճամբաները, եւ ոտքի տակ ունէր Մուշ քաղաքը եւ իր հայրենի Փեթարը:

Ոչ միայն Փեթար, այլ ե՛լ Բրիմոք, Քարձոր, Գոմեր, Հրայրի գիւղը եւ բոլոր անոնք, որոնք չեն հաւատար կառավարութեան

եւ Մշոյ Առաջնորդարանի հաւաստիացումներին, քաշուած էին լեռը իրենց ուր ու մուրով:

Երկու Մանուկները, որոնք կը հսկէին Կուռթիկի ճակատին, իրենց հրամանին տակ էին առած Շէնիկը, Սեմալը, Շատխու կոռուողները, Դաշտի երեսէն եկող վերը յիշուած քոչերը՝ իրենց կեդրոն դարձնելով Կուռթիկի Դուքանէ Զիվկրան եւ Ծիրնկատար սառցապատ գագաթները: Անոնց շինած քարէ քոզրկները (ամբու-թիւն) կ'երկարէին իրենց դէմ եղած թուրք բանակի շինած խրամ-ների դիմաց մարդահասակ խորութեամբ եւ երկաթ թելերով պաշտ-պանուած մէկ-երկու տեղ, ինչ որ չտեսնուած բան էր այդ ժամա-նակները եւ Սասունցուոց աճը աւելի այդ թելերէն էր, քան զօրքի հրացանէն եւ թոփերէն: Նորութիւնը կ'ահաբեկէր շատերին: Անոնց խրամները գոյգ շղթաներով, գօտիկի նման կը տարածուէին Արջ-գլորիկէն, Մուշեղայ բերդի վրայէն Սաշկայ Դուրանը, իսկ Աստղղ-կայ բերդը չէզոք էր կանգնած:

Այդ թրքական գօտիի մէջ կը գտնուէր Մուշ քաղաքը իր 10-12 հազար հայերով եւ մի քիչ աւելի թուրքերով: Հոն էր կեդրոնը թուրք բանակի եւ իշխանութեան՝ իրենց Սերէթ եւ Քեազիմ փաշա-ներով: Հոն էր ե'ւ հայոց Ազգային իշխանութիւնը, միակ առեւ-տուրի շուկան: Բայց անոնք ամէնքն ալ բաժնուած էին մեզմէ Ապրիլէն սկսած:

Իրարու դէմ կանգնած հայ եւ թուրք գիծերը ի սպառ վերա-ցուցած էին կապը քաղաքին հետ: Թէ որ թրքական գիծէն մէկը իր գլուխը ցոյց տար, կը մահանար հայերի պահակներէն: Թէ որ հա-յերի կողմը մէկը փորձէր մօտենալ անոնց խրամներին, կ'ընկնէր անոնց գնդացիների կարկուտին տակը եւ կը մահանար: Յոգնե-ցուցիչ էր այս՝ երկու կողմերի համար ալ, մանաւանդ որ արդէն ամիսներ կը տեւէր եւ քանի՛ քանի կեանքերի ոչնչացման պատ-ճառ կը դառնար: Յոգնեցուցիչը վախը չէր, յոգնեցուցիչը շարու-նակ լարուած դիտելն էր, որ ջիղեր կը քայքայէր եւ մարմինն ու հոգին աւերակ կը դարձնէր:

Աւերակ չէր դառնար Իսրոյի ոչ մարմինը եւ ոչ ալ հոգին, որին կարծես անձանօթ էր յոգնութիւնը:

1915-ի Յունիս ամիսն էր: Չորս կողմէն ահռելի եւ հակասա-կան լուրեր կու գային: Նախ՝ այդ լուրերը կու գային Խուլբէն, Խիանքէն, Փսանքէն, ուր կենաց եւ մահու կռիւ կար տարուան սկիզբէն: Յետոյ ալ բօթեր սկսան գալ ե'ւ Մշոյ քաղաքէն ու դաշ-տէն, որ շնորհիւ Կուռթիկի սպառնալիքին, դեռ կը մնար անվթար:

Պէտք էր, եթէ հնար էր, Մուշի հակասական լուրերը ստուգել տեղն ու տեղը: Երեկոյեան Կուռթիկի դիրքերն էինք: Ամենէն առաջացած դիրքը դէպի Մուշ Իսրոյի քոզրկներն էին, հազիւ չորս քիլոմետր քաղաքէն: Վերջինս, գուրի մէջ ինկած, չէր երե-

ւար Իսրոյի դիրքերէն՝ Արջգլորիկէն ծածկուած լինելով: Հազիւ երկու քիլոմեթր էր այդ լեռնէն եւ 200 մեթր թուրք առաջաւոր խրամներէն:

Մինչ մենք ճնշուած եւ վախով կը մօտենայինք Իսրոյի դիրքերին, Իսրոն ուրախ եւ անհոգ կը վազէր մեր առաջ՝ արհամարհելով թուրքերու խրամները, ուրկէ մեզ կը տեսնէին:

— Ի՞նչ ակնջկըլայ մեզի բերեր էք, կը հարցնէ:

— Դու ըսէ մեզի, քու ակնջկըլադ, — կը պատասխանեմ:

— Վալլահ, ըլլի թէ չըլլի, մեր փրկութեան օրը հասել է: Առաջին օրը ասկեարները շատցուցին մեր դիրքերի առաջ: Մըկա թխմուած են, հէ՛յ, այն խրամներուն, բայց թէ հանգիստ են, փորձ չեն անէ մեր վրայ հիւճում անելու: Էսօր կէս օրին թոփի ձայներ առանք, շատ խորունկ, կարծես գուրի մէջէն, հեռուն Քոստրի լեռների կողմերէն: Ես կը մտածեմ, թէ ոուսներ Պուլանըխներէն առաջ են եկած եւ Մշոյ դաշտ մտած:

Մեր աչքերը փայլատակեցին, ժպիտներ պատեցին ամէնքին:

— Դու լսեցի՞ր թոփի ձայները, — հարցումներ տեղացին:

Ամէնքը յոյսի մէջ կը լողային, միայն Շաո Մանուկը կասկածելով գլուխը շարժեց եւ, դառնալով Իսրոյին ըսաւ.

— Ի՞նչ ճար կայ քաղաք իջնելու եւ տեղի վրայ ստուգելու քու ակնջկըլան:

— Մէկ ճար միայն կայ, հէ՛յ, էն խրամներէն զօրքերը հանել եւ թափել ձորը եւ անոնց հետ խառնուած քաղաք մտնել:

— Լաւ կ'ըսէ Իսրոն, բայց փամփուշտի պաշար է պէտք. տղաների վրայ հազիւ 40-50 փամփուշտ մնացել է: Այս հիւճումին 100-էն աւելի պէտք է, որ դուրս հանենք: Անոնց հետեւելու եւ քաղաք մտնելու համար մի բան ալ պէտք է, հանդարտ հանդարտ ըսաւ Փեթարի Մանուկը:

— Օղորդ է, Մանուկ, 40 Ֆշանկով հիւճում չի եղնի, էսա թֆանք քանիմ տախխայիմ ճոկան կը լինի: Որ էդպէս է, առէք էդա թֆանք, անոր Ֆշանկներ, տուէք ինծի 20 խենչալաւորներ, 20 ատրճանակաւորներ, ես կամացուկ կը մտնեմ անոնց խրամներ: Թէ որ փախցուցի, ճամբախը բաց է, դացէ՛ք դէպի Մուշ: Թէ որ մենք մեռանք, էդ ալ ձեր բախտն է:

Շէնիկի Ղազարը եւ Թոփալ Մանուկը ըսին.

— Խենթ բան է, մենք լը քեզի հետ, օր մը աւելի, օր մը պակաս տարրեր չէ:

Շաո Մանուկը եզրակացուց.

— Պօսքը խօսք է: Ուրեմն, կէս գիշեր անց դուք կը մտնիք խրամները, դուրս կը հանէք, չէք հանէ, բայց հոն կը մնաք մեռած կամ կենդանի: Ես որ ձեր տասնոցների ձայնը լսեցի խրամներէն, Տափի վրայով հովտով կ'իջնիմ քաղքու Ձորու թաղ: Տեսնիմ՝ Ի՞նչ

կայ: Թէ որ սաղ մնացինք, կը վերադառնանք:

Կէս գիշերին, խրամների մէջ ճատրտուն էր, ինչպէս որ կրակի վրայ աղ ցանես: Այդ նշան էր, որ Իսրոն, Ղազարը, Մանուկը, մտած էին արդէն խրամները եւ զօրքը անհաշիւ կը կրակէր:

Կէս ժամ չանցած, մթութեան միջոց մարդիկ, իբրեւ ուրուականներ, առանց կրակելու, կ'իջնէին բարձունքներէն դէպի հովիտ: Շառօ Մանուկն էր, որ քաղաք կ'իջնէր:

Ժամը երեքին մօտ հրացանի ձայները դադրեցան: Այդ նշան էր, որ եթէ մեր խրամ մտնողները չէին բնաջնջուած, զօրքը ուրեմն, խուճապի էր մատնուած եւ կը փախէր:

Մնացած փոքրիկ ուժերը կը մօտեցնենք խրամներին: Դատարկ են: Իսրոն, ասկեարի հրացանը ձեռքին, ուրախ կը կանչէ մեզի.

— Փիթցուկներ գացին:

Տարօնցի ընտանիք մը:

Ժամը չորսն էր, լոյսը բացուելու վրայ: Սաստիկ կռուի ձայն կար հովիտի միջին: Այդ վատ նշան էր: Ուրեմն, Շառօ Մանուկի առաջն առած էին: Իսրոն կ'ուզէր երթալ կռուի ուղղութեամբ: Բայց ան պէտք էր՝ խրամները պահելու համար: Ղազարն էր, որ առաջ անցաւ դէպի քաղաքի ճամբան եւ լուր տուաւ մեզի, որ Բերդու թաղի, Մուշեղայ բերդի, Սաչքու թրքական դիրքերի կրակի տակ ինկած են մերոնք եւ առաջ երթալու ոչ մի հնար չունին եւ որ Մշոյ քաղաքը բոցերի մէջ կը վառի:

Կէսօրի մօտ էր, երբ Մշոյ մազապուրծները երեւացին: Տափէի

ամբողջ ժողովուրդը գերի կը բերէին սասունցիք: Մանուկը Շառոյի յետսապահ եղած էր եւ կռուով կը բարձրանար դէպի մեր կողմը:

— Չէ, Իսրո, ոուսը չկայ, Մուշն ալ չկայ: Որ մենք մեռնինք, ոուսը կու գայ:

Մահը կը հետապնդէր ամէնքին, մանաւանդ Իսրոյին, որ անոր մանգաղի առաջն էր կանգնած: Ձոռով հանեցին նրան Կուռթիկի դիրքերէն եւ գլորեցին Դուքանէ Զիվկրանից Շէնիկի դաշտերը: Հոս եւս ան չսպաննուեց կռիւի մէջ: Ալիանցոց դիրքերի մէջ նրան տեսանք, յետոյ Անտոք եւ Կեփին եւ Օգոստոսի սկզբին, այլեւս դիրք պահելու ոյժ չէր մնացած Սասունի մէջ, Իսրոն դարձած էր հալածուած մի գայլ լեռների մէջ:

1916 թիւն էր: Թուրքերը ջարդուած կը հեռանային: Ռուսերը յաղթական կը յառաջանային:

— Շառօ Մանուկ ճիշդ էր. մենք ջարդուանք, մեր դիակներին եկան օգնութեան, — ըսաւ Իսրոն եւ քէն ըրաւ թէ՛ ուսերին եւ թէ՛ անոնց, որոնք ուսերին կը ծառայէին: Մանուկի, Մուշեղի հետ, ան քաղաքների միութեան պաշտօնեայ դարձաւ:

— Որք հաւաքենք, չիթիլ անենք Հայաստանի համար, — կ'ըսէր եւ խուրջիները լեցուած փոքրիկ մանուկներ կը բերէին որբանոցներու համար:

Որբեր կը ժողովէին աւերակների եւ քիւրտերի մէջէն դրամի կամ զէնքի ուժով:

«Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակարանը», Զ. հտ. էջ 71-81»

ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Միջերկրականի արեւելեան ափին, Անտիոքի մօտ երկարող լեռնաշղթայի արեւմտեան մասը կը կոչուէր Մուսա Լեռ, ձէպէլ Մուսա (Մովսէսի լեռ): Այս բարձունքներուն վրայ կը գտնուէին հայկական վեց գիւղեր, իսկ դէպի Հալէպ տանող ճամբուն վրայ՝ Սուէտիա գիւղաքաղաքը:

Այդ վեց գիւղերու հայ բնակչութիւնը եւս, ենթարկուած ըլլալով 1915-ի թրքական սպանդին, պարզեց ըմբոստութեան դրօշը եւ պատմութեան մէջ արձանագրեց հերոսական էջեր՝ «Մուսա լեռան քառասուն օրերու» դիւցազնամարտով:

Այդ վեց գիւղերն էին՝ Պիթիաս, որ ունէր 1050 բնակիչ, որոնցմէ 450-ը թրքական կոտորածներէն սարսափած՝ կամովին բռնած էր տարագրութեան ճամբան:

Հանի-Հապիպլի գիւղը ունէր 1284 հոգի, որոնցմէ 384-ը կը լքեն: Մուսա լեռան թիկունքին գտնուող Եողուն Օլուգ գիւղի 1233 գիւղացիներէն 57 հոգի կը գաղթեն: Խտըր Պէյ գիւղի 1149 անձերէն միայն 65-ը կը տարագրեն իրենք զիրենք, իսկ Վագըֆ-ի 470 բնակիչներէն 84-ը կը գաղթեն: Քէպուսիէ գիւղէն 1040 հոգի կը բռնեն տարագրութեան ճամբան, կը մնան 85 հոգի:

Տարագրութեան մեկնողները կը կոտորուին եւ զոհ կ'երթան թրքական բարբարոսութեան:

Ուրեմն, 4231 Մուսա տաղցիներ (1171 կին եւ 1237 այր, 1383 անչափահաս) կը նախընտրեն ստորնացումի, տարագրութեան եւ անապատներու մէջ մեռնելու փոխարէն՝ մնալ իրենց հայրենի հողերուն վրայ եւ կռուիլ թշնամիին դէմ:

Միւս շրջաններուն նման, հայկական այս գիւղերը եւս մեծ թիւով տղամարդիկ տուած էին թրքական բանակին, երբ Սուէտիա կ'որոշէ ապստամբիլ:

Մեկնողները կը հաւատային, թէ շուտով վերջ պիտի գտնէ

պատերազմը եւ իրենք պիտի վերադառնան իրենց բնակարանները, բայց իրենց մեկնումէն մի քանի շաբաթ ետք արդէն կոտորածներու լուրերը կ'առնեն, իսկ մնացորդները աւելի եւս կը համոզուին թրքական հրէշալին ծրագրին, երբ մանաւանդ կոտորածներէն ազատած հայ զինուորներ փախստական տուն կը վերադառնան:

Սուէտիոյ (Սելեւկիա բառին աղաւաղումն է) շրջանին ընդհանուր հրահանգ կու գայ Կ. Պոլսէն, ութ օրուայ ընթացքին դատարկել իրենց գիւղերը:

Գժուարին պայմաններ ստեղծուած էին: Շրջանի բնակչութեան ղեկավարները կը գումարեն խորհրդակցական ժողովներ: Ժողովականները կը քննեն միւս գաւառներու հայութեան կոտորածներու պարագաներն ու Վանի, Շապին Գարահիսարի հերոսամարտերը:

Թեր ու դէմ կարծիքներէ ետք, Վերապատուելի Անդրէասեանի եւ Մովսէս Տէր Գալուստեանի թելադրութեամբ՝ կ'որոշուի բարձրանալ Մուսա լեռան գագաթը, Միջերկրական ծովի եզերքին (1700 մ. բարձ.): Այդ ընտրութեան նպատակն էր թէ կռուիլ եւ թէ սպասել Ֆրանսական մարտանաւերուն: Մ. Տէր Գալուստեան անփորձ երիտասարդ մըն էր որ պիտի ստանձնէր զինուորական պատասխանատուութիւնը մարտի մը, որ մասնագէտներու կարիք ունէր: Բայց՝ ան՝ իր կարելին ի գործ դրաւ տուեալ պայմաններու մէջ:

1915 Յուլիս 31-ին կը սկսի դէպի լեռ փոխադրութիւնը: Թուրք կառավարութիւնը գիւղացիութեան գրաստները գրաւած ըլլալով, երեք տաժանակիր օրեր կը տեւեն, որ ամբողջ բնակչութիւնը՝ ծեր, երեխայ, տղամարդ եւ կին, լեռ բարձրանան:

Այս շարժումները չէին կրնար վրիպիլ թուրք իշխանութեանց աչքերէն, բայց անոնք ծիծաղելի գտնելով հանդերձ հսկայական այս գաղթը, չէին հրաժարիր համոզելու հայութիւնը, թէ ամայի եւ ցուրտ լեռան գագաթը բարձրանալ անխոհեմութիւն էր: Բանագնաց թուրք ներկայացուցիչները հազիւ ժողովի նստած, հայկական գիւղի ներկայացուցիչներու հետ, յանկարծ լուր կը հասնի թէ մօտ 200 թուրք զինուորներ հայերու վրայ յարձակած են:

Շատ ճակատագրական այդ յարձակման դէմ՝ հայկական դիմադրութիւնը զարմանալի կը թուի թուրք իշխանութեանց, բայց Սուէտիոյ հայ ժողովուրդը կռուելու իր վճռակամութիւնը կ'արտայայտէ:

Արդէն լեռան գագաթը հաստատուած, տաղաւարներ եւ դիրքեր լարած, հայ զինեալները անմիջապէս կը հակազդեն: Յարձակումը անակնկալ եղած ըլլալով, հայերը պարզապէս կը դիմադրեն: Կարեւոր էր ետ մղել այս յարձակումը:

Առաջին անգամ էր որ Սուէտիոյ հայութիւնը գէնք կը բարձ-

րացնէր Թուրքիոյ դէմ:

Տասը ժամ տեւող դիմադրութենէ եւ տասը մեռեալ եւ քսան վիրաւոր տալէ ետք, պարտաւոր կ'ըլլան նահանջելու:

Հոգեբանականօրէն մեծ նշանակութիւն ունէր այս յաղթանակը, որ վարանոտ, անվարժ հայ կռուողներուն վստահութիւն եւ քաջութիւն պիտի ներշնչէր: Մանաւանդ՝ ինքնապաշտպանութեան հաւատացողներուն իրաւունք պիտի տար:

Օգոստոս 10-ին, թուրքերը աւելի մեծ թիւով եկած էին, միանգամընդմիջտ լռեցնելու՝ զինեալ շարժումը: Բերած էին նաեւ թնդանօթներ, որոնք կը սկսին անխնայ ուժակոծել հայկական դիրքերը: Տակաւին ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպուած չէր եւ ռազմավարական ծրագիր կազմելու ժամանակ չէր ունեցած հայու թիւնը: Ուստի, կռուողները, իրենց անհատական նախաձեռնութեամբ, չկարենալով տոկալ այս ուժակոծումներուն, կը սկսին աւելի բարձրանալ գագաթը, ժայռերու պաշտպանութեան դիմելով:

Դժբախտաբար, այդ միջոցին անձրեւը կու դայ քանդելու շատերուն մօտ գտնուող վառօդով բանող հրացանները, բայց, բարեբախտաբար, Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը լուռ, ընդյատակեայ աշխատանքով արդիական կարգ մը դէնքեր եւ որոշ քանակութեամբ ռազմամթերք մտցուցած էր Սուէտիա: Հակառակ այս հերոսական դիմադրութեան, Թաթար Ալան կոչուած շատ յարմար բնակութեան վայրը լքել կը պարտաւորուին մեծ թիւով հայեր, եւ աւելի վեր բարձրանալ: Թրքական զօրքերը քայլ առ քայլ կը հետեւին հայ ժողովուրդին, եւ լերան լանջին, պահուած, խումբէն փախչելով ապահով զգացող բազմաթիւ ընտանիքներ կը գերեվարուին թուրք զինուորներու կողմէ:

Անկազմակերպ այս ճակատամարտը, որ 12 ժամ կը տեւէ,

կը դադրի երեկոյեան: Թշնամիի հարիւր մեռեալներուն դիմաց, երեք հայեր միայն կը նահատակուին:

Այս ճակատամարտին իրենց քաջութեամբ կը փայլին Պետրոս Գալուստեան եւ Յակոբ Գարակէօզեան, որ վիրաւորուած՝ յաջորդ օրն իսկ իր աչքերը կը փակէ:

Օգոստոս 11-ին, ինքնապաշտպանութիւնը կը կազմակերպուի: Դիրքեր կը բարձրանան Տամլաճրգ, Գափլան Տուզաղը եւ Գուշ-ճրզազ վայրերուն մէջ: Կը յառաջանայ միացեալ զինուորական մարմին մը, ընդհանուր պատասխանատու ունենալով Մովսէս Տէր Գալուստեանը, հազիւ 21 տարեկան երիտասարդ մը՝ այդ օրերուն: Ան պիտի ունենար երկու օգնականներ: Կը կազմուին նաեւ պարենաւորման, կարգապահական եւ առողջապահական յատուկ մարմիններ:

Կը կազմակերպուին մարտական խումբերը: Ամէն խումբ կը բաղկանայ 43 զինեալներէ, իւրաքանչիւրը իր խմբապետով եւ օգնականներով: Իսկ այլ խումբ մը 25 հոգինոց, պիտի սպասէր Թաթար Ալան վայրը, պատրաստ օգնութեան հասնելու այս կամ այն խումբին:

Կը յառաջանան նաեւ «թելեֆոն»-ի տղաներ, թռուցիկ խումբեր, խումբերուն հրահանգներ փոխանցելու: Այս բոլոր աշխատանքներուն իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն նաեւ կանայք:

Կը պատրաստուին զօրանոցներ, պահեստի ուժեր կը բարձրացնեն ամրութիւններ, կը փորուին խրամներ, կը բարձրացուին պատնէշներ:

Դժուարութիւնը կը կայանար 4000-ի մօտ բնակչութիւնը կերակրելու մէջ: Յանդուզն մարտիկներ, գիշերուայ մութէն օգտուելով, կ'անցնին պաշարման շղթան եւ ժողովուրդին ուտելիք կը բերեն:

Այժմ՝ որ ամէն ինչ կազմակերպուած էր, հայութիւնը այդ լեռան գագաթին անհամբեր կը սպասէր եւ իր փրկութիւնը կապած էր ծովէն անցնող Ֆրանսական ռազմանաւերուն: Անոնց ուշադրութիւնը գրաւելու համար ճերմակ շապիկներ, սաւաններ կը պարզէին: Այդ սաւաններէն մէկուն վրայ կարմիր խաչ գծուած էր, իսկ միւսին վրայ կարմիր դերձանով օգնութիւն հայցող բառեր բանուած էին, Ֆրանսերէնով: Մինչեւ իսկ ճարպիկ լուզորդ մը պատրաստուած էր մարտանաւ մը երեւնալուն՝ անմիջապէս ծով նետուելով աղերսագիր մը տանելու՝ որ քրիստոնեայ երկիրներ օգնութեան հասնին եւ փրկեն սովի դատապարտուած եւ ամէն կողմէ չըջապատուած ժողովուրդը:

Օգոստոս 12-ի գիշերը Ալէքսանտրէթ կ'ուղարկուի պատգամաւոր մը, որ դժբախտաբար ձեռնունայն կը վերադառնայ:

Օգոստոս 19-ին, Աստուածածնայ տօնը կը նշուի Ս. Պատա-

րագով, եւ յուզումնահար հաւատացեալներու սրտառուչ աղօթքներով:

Հեթանոսական արարողութիւններով պատմականացած Մուսա լերան այդ բարձունքէն, այժմ կը բարձրանային աղօթքներ, Աստուծոյ ուղղուած աղաչանքներ, կ'աղերսուէր փրկութիւն:

Այդ բոպէին թրքական զանգուածային յարձակում մը կը շղթայագերծուի: Թշնամին որոշած էր վեց ճակատներով իր ճիրաններուն տակ առնել հայութիւնը եւ տալ վճռական հարուածը:

Թնդանօթները արդէն գործի լծուած էին, իսկ թուրք զինուորներն ու խուժանը, օգտուելով մշուշէն՝ կը յառաջանային դէպի լեռ: Բայց երբ մշուշը կը փարատի եւ մագլցող թուրքերը կը յայտնուին, հայ մարտիկները կը սկսին բուռն հրացանաձգութեան: Այս բախումը երկար չի տեւեր, որովհետեւ լրտեսներու միջոցով թուրքերը հայոց դիրքերուն տեղեակ ըլլալով, իրենց կարելին ի գործ կը դնեն Թաթար Ալանի բարձունքները գրաւելու եւ, հակառակ հայկական դիմադրութեան, կը գրաւեն առաջին դիրքերը:

Բարերախտաբար, միւս դիրքերը պաշտպանուած ըլլալով ծովով եւ սեպ ժայռերով, իրենց համար դժուար կ'ըլլայ այլ ուղղութիւններով յառաջանալ:

Բացայայտ էր թրքական ռազմավարութիւնը, յարձակումը կեդրոնացնել Թաթար Ալանի կողմէն, ուստի հայերը եւս իրենց ուժերու կարեւոր մէկ մասը կը կեդրոնացնեն այդ ուղղութեամբ:

«Իմադրել, չնահանջել եւ մեռնիլ տեղն ու տեղը»: Այս կարգախօսով կը սկսի հայկական հակադարձակումը, առաւօտեան արեւի առաջին ճառագայթներուն հետ:

Թրքական յարձակումները կը սաստկանան, հայկական դիմադրութիւնը կը տկարանայ, կռուողներու շարքերը կը նօսրանան, — նահատակուողներ, փախչողներ: Թշնամին կը հասնի բլրակ մը, որ հերոսամարտի ընթացքին կոչուեցաւ «մահուան բլուր»: Այդ բլուրը անցնելով, թշնամին պիտի յաջողէր բնաջնել ամբողջ ժողովուրդը: Այդ ճակատագրական պահուն, յանդուզն գաղափար մը կը յղացուի, 50 հոգինոց խումբով անցնիլ թշնամին կռնակը եւ երկու կրակներու մէջ առնել:

Այդ ծրագիրը ի գործ կը դրուի անմիջապէս, խուճապի մատնելով թուրքերը: Կը հնչեն նահանջի փողերը, կը լսեն թնդանօթները:

Հաշուեկշիռ՝ թշնամին կը կորսնցնէ 500 հոգի:

Յաջորդ օր, թուրքերը կը լքեն իրենց դիրքերը, իրենց հրացաններով եւ 10.000 փամփուշտներով:

Թուրքերը չէին հրաժարած իրենց ծրագրէն եւ օր ըստ օրէ կը սեղմէին շղթան, իսկ հայերը դիմադրելով հանդերձ, անհամբեր էին մարտանաւով մը փրկուելու, որովհետեւ, որքան ալ յարձա-

կումներուն քաջարար դիմադրէին, հետզհետէ պիտի սպառէին:

Սեպտեմբեր 5-ը պայծառ օր մըն էր, երբ յանկարծ պահակները ծովու բացերուն կը տեսնեն նաւ մը:

Ժողովուրդը ուրախութեան ճիչեր կ'արձակէ. — Նա՛ւ, նա՛ւ, ազատութի՛ւն: Լերան կատարին կը ծածանին դրօշակները, եւ ի՛նչ հրաշք, նաւը կը մօտենայ դէպի ծովափ: Եւ այդ արագութեան մէջ, մակոյկ մը կը մեկնի նաւէն, մօտենալու համար ծովամատոյցին: Մի քանի հայ ներկայացուցիչներ առնելով, մակոյկը կը վերադառնայ շոգենաւը, որ կը կրէր «Կիշէն» անունը: Այդ ներկայացուցիչներէն մէկն էր Սաչեր Դումանեան, որ լաւ ֆրանսերէն գիտէր:

Շոգենաւ հասնելով, նաւապետ Բրիստոնին կը բացատրեն իրենց վիճակը, ուտեստեղէն, ռազմամթերք խնդրելով:

Նաւապետը կը խոստանայ իր ծովակալին դիմել եւ Փարիզէն հրաման սպասել վերջնական կարգադրութիւններու համար: Մինչ այդ, հայերուն կը տրուի ուտեստեղէն եւ թնդանօթներով կը պայթեցուի Քէպուսիէ գիւղի մէջ գտնուող թրքական ռազմամթերքը:

«Կիշէն» կը մեկնի:

Թուրքերը առիթէն օգտուելով, Սեպտեմբեր 7-ին կը սկսին լեռ բարձրանալ, բայց կը բախին հայոց հակազրոհին եւ մեծ թիւով զոհեր տալով կը նահանջեն:

Սեպտեմբեր 9-ին, ցնծութեան աղաղակներ կը լսուին: «Կիշէն» եւ ուրիշ ֆրանսական մարտանաւ մը՝ «Sbutfu», հասած էին օգնութեան:

Սուէտիոյ միւտիւրը իր ամօթալի պարտութիւնը զգալով, մէկ կողմէն կը ջանայ խաբել հայ զեկավարները, միւս կողմէն ամբողջ շրջակայքի աշիրէթները զինած, կը մղէ հայերու վրայ յարձակման: Թշնամի խուժանին մէջ կային մինչեւ իսկ պետեւիներ: Ամէն տեսակ ծանր ու թեթեւ զէնքերով զինուած, թմբուկներով եւ փողերով, խուժանը կու գայ բնաջնջելու Սուէտիոյ հայութիւնը:

Սեպտեմբեր 10:

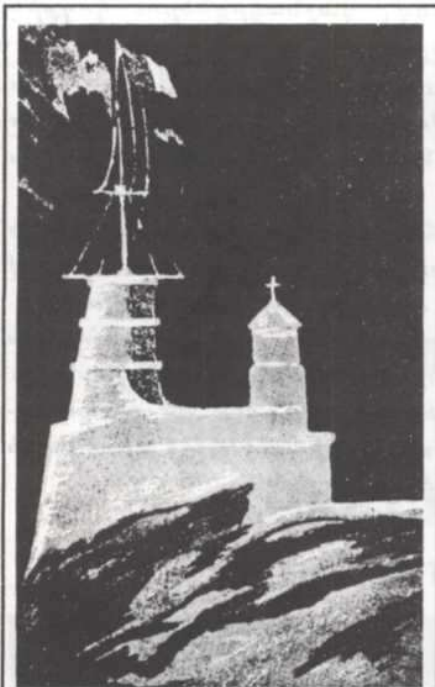
Հայերը իրենց ուժերը կեդրոնացուցած էին խուժանին կողմը: Գնդակի տարափ մը կը սկսի: Խուժանը, սպաննուելով, նօսրանալով կը շարունակէ իր յարձակումը, իսկ հայ մարտիկներու բոլոր գնդակները կը հասնին իրենց նպատակին:

Իւրաքանչիւր Մուսա լեռցի, այր թէ կին, մէյ մէկ հերոս դարձած, մահը արհամարհելով կը հնձէր թշնամիին զինեալները:

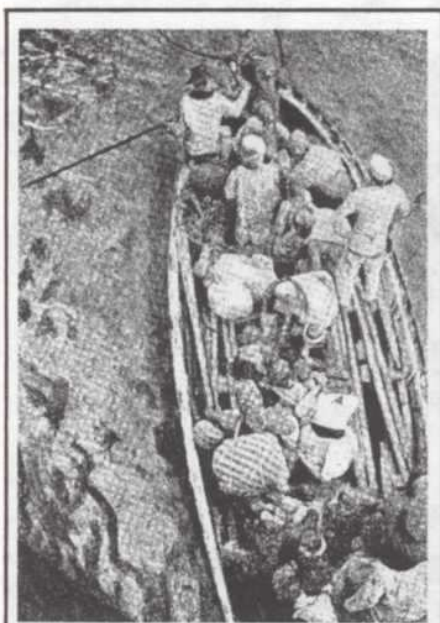
Դիմադրութիւնը անհաւատալի էր:

Վհատած էր մոլեռանդ խուժանը եւ իր շուրջ փռուած դիակներու կոյտը տեսնելով, ահ ու սարսափի մատնուած փախուստի կը դիմէ:

Այդ ընդհանուր յաղթանակի մթնոլորտին մէջ, ծովու կողմէն

Մուսա Լեռան հերոսամարտի յուշարձանը

Մակոյկներով Սուէտահայերը մարտանաւ կը փոխադրուին

կը լսուի թնդանօթներու որոտը: Երկու Ֆրանսական մարտանանաւերը իրենց կարգին կը ուժբակոծեն թրքական զիրքերը: Եւերը թուրք զինեալ եւ պաշրպոզուք բոլոր ուժերը սարսափահար փախուստի կը դիմեն, եւ լոռութիւնը կը տիրէ ամէն կողմ, «Կիշէն» մարտանաւէն կը բաժնուի մակոյկ մը, գալու եւ հայերուն յայտնելու Ֆրանսական կառավարութեան որոշումը, որ էր՝ օգնական ուժեր ցամաքահանելու անկարելիութեան առջեւ գտնուելով, պատրաստ է Մուսա Լեռան վրայ ապաստանած ամբողջ ժողովուրդը փոխադրել Կիպրոս կամ Եգիպտոս:

Սեպտեմբեր 12-ին, երեք այլ ռազմանաւեր կու գան. — «Տեսքրէ», «Ամիրալ Շարնէ», եւ «Ֆոտր», որոնք «Կիշէն» եւ «Տեսէֆս» մարտանաւերուն միանալով, տասնեակ մը մակոյկներով կը սկսին ժողովուրդը փոխադրել:

Երեկոյեան, ամբողջ ժողովուրդը մարտանաւեր փոխադրուած եւ փրկուած ըլլալով հանդերձ, արցունքոտ աչքերով եւ խոցուած սրտերով կը դիտէ իր ծննդավայրերը:

Նաւերը կը սկսին շարժիլ դէպի Կիպրոս, բայց այնտեղի խճողուածութիւնը պատճառ կը դառնայ, որ անոնք նոր հրահանգ ստանան մեկնելու Փոր Սայիտ (Եգիպտոս):

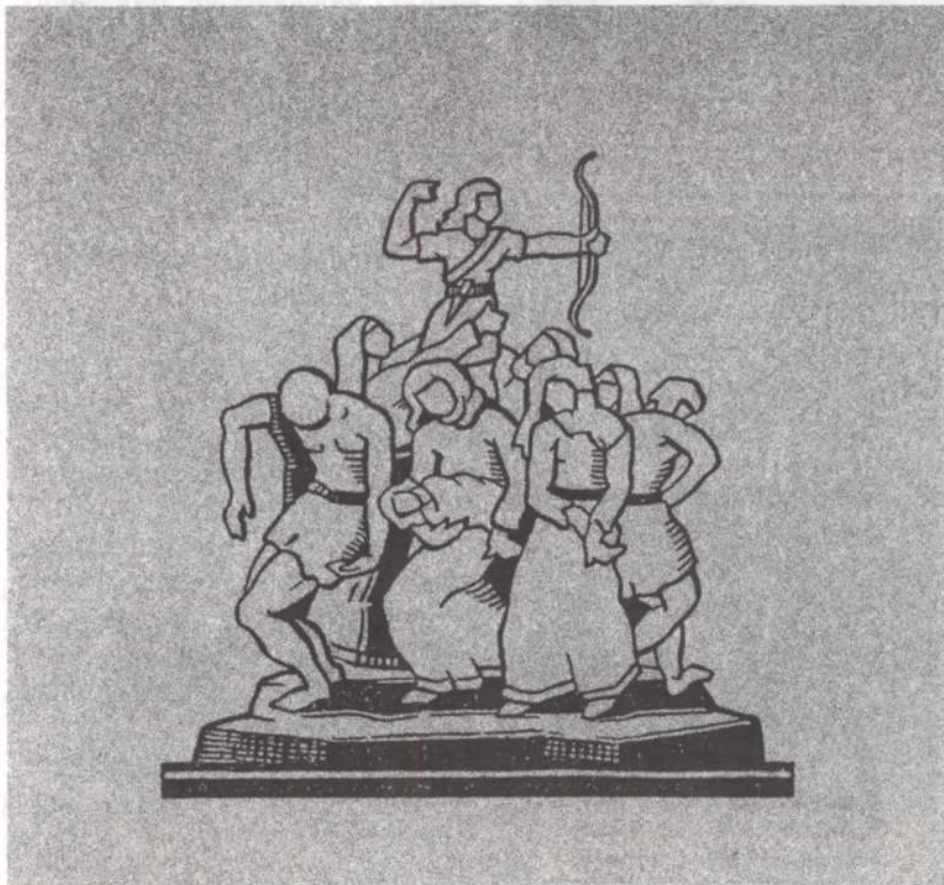
Փոր Սայիտի մէջ, գաղթական Սուէտահայերը կ'ապրին վրանաքաղաքներու մէջ եւ անոնց մարտիկ զաւակները, այս ան-

գամ հայկական լեզուն մը կազմելով, դաշնակիցներու կողքին իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն Աշխարհամարտին:

Պատերազմի աւարտին եւ Թուրքիոյ պարտութեամբ, երբ Դաշնակիցները կը յաղթանակեն, Սուէտիոյ ժողովուրդը եւս կը վերադառնայ իր ծննդավայրը, տուն ու տեղը կը նորոգէ եւ իր խաղաղ կեանքին կը վերսկսի:

1932-ին, ձէպէլ Մուսայի նահատակներու յիշատակարանի բացման առիթով, Ֆրանսացի ծովակալ մը շատ ջերմ խօսքերով կ'ողջունէ հայութեան հերոսութիւնն ու մարդկայնականութիւնը:

Դժբախտաբար, մի քանի տարի յետոյ, դիւանագիտական վատթար հաշիւներու զոհ պիտի երթար ամբողջ Կիլիկիան եւ Սուէտիոյ հայութիւնը անգամ մը եւս պիտի լքէր իր պապենական օճախը, գալու, հաստատուելու եւ դրախտացնելու Լիբանանի Պէքաայի հովիտին մէջ գտնուող Այնճար գիւղը:

ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ 40 ՕՐԵՐԸ ԱԼՄԱ ՄԱՀԼԷՐ-ՎԷՐՖԷԼԻ ՅՈՒՇԵՐՈՒՆ ՄԷՋ (ԿԻՆԸ ՖՐԱՆՑ ՎԷՐՖԷԼԻ)

1929

Տաք էր եւ շունչ առինք Դամասկոս մտնելով:

Ոստիկանը մեզի այցելել տուաւ հին եւ փառաշուք մզկիթներ, բայց մեռելի հոտ մը կար: Ամէն ինչ աւերակ էր, գորջ եւ աղտոտ: Մեզ առաջնորդեց հարուստ վաճառականներու մօտ եւ ի վերջոյ՝ գորգի մեծ գործատուն մը: Տնօրէնը մեզ պտտցուց հսկայ հաստատութեան մէջ: Կը քալէինք երկայնքին, եւ ամէն կողմ, սովամահ արտայայտութիւնը երեխաներու Կրէքոյի դէմքերով, խոշոր աչքերով, տպաւորեց մեզ: Կը քաշկռտուէին գետինը, կը ժողվէին դերձանը, երբեմն նաեւ գետինը կ'աւլէին:

Ֆրանց Վէրֆէլ գործատիրոջ հարցուց թէ ո՞վ էին այս երեխաները: Պատասխանեց. «Այս խղճ էակները փողոցէն հաւաքեցի եւ օրը 10 փիասթր կու տամ իրենց, որպէսզի անօթի չմեռնին: Թուրքերուն ջարդած հայերուն զաւակներն են: Եթէ հոս չհաւաքեմ, պիտի մեռնին եւ ոչ ոքի հոգն է: Շատ տկար են աշխատելու համար»:

Գործատունէն երբ հեռացանք, Վէրֆէլ, ինծի պէս, այլեւս ոչ մէկ բանի կրնար հիանալ: Տակնուլրայ եղած էինք, ի տես այդ երեխաներուն: Յոգնած եւ յուսալքուած, սրճարան մը տեղաւորուեցանք, ուր Վէրֆէլ հաճոյքով նարկիլէ ծխեց:

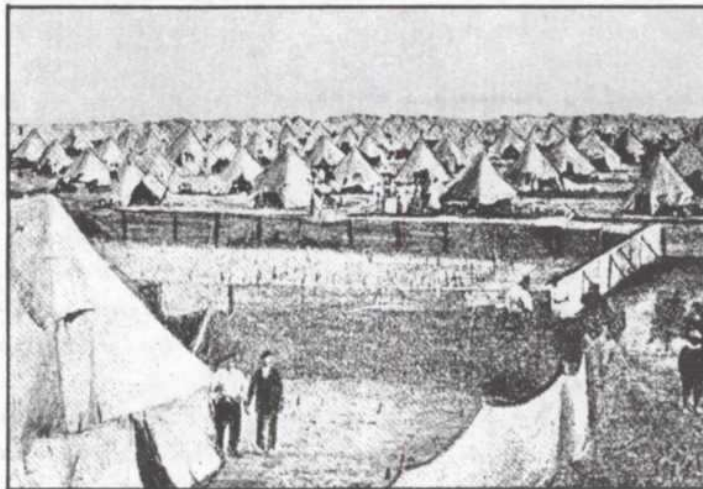
Բայց հայերը մղձաւանջ դարձած էին իրեն համար: Գէշ ճաշէ մը ետք, մեկնեցանք: Վէրֆէլ կրկին այդ ջերմը ունեցաւ, զոր

Երուսաղէմի բժիշկը անվնաս նկատած էր:

Յաջորդ օրը Պաալպէք էինք: Ֆրանց Վէրֆէլ թեթեւ մալարիա ունէր: Ամբողջ օրը, լաւ կը զգար, իրիկունը անկողինը կը ճաշէր, որովհետեւ կրկին քիչ մը ջերմութիւն ունէր, յետոյ նարկիլէ կը ծխէր:

Սակայն, Վէրֆէլի անկողինն վրայ կը դիզուէին նօթագրութիւնները հայերու դէմ գործուած վայրագութեանց:

.....
Հարկ եղաւ որ քանի մը անգամ սուրիական սահմանը անցնինք: Ամէն անգամ, մեր կառքը կը քննուէր եւ մեր անցագրերը կը կընքուէին, իսկական թշնամական մթնոլորտի մը մէջ: Բայց Վէրֆէլ չէր կրնար իր մտածումը հեռացնել հայերու ողբերգութենէն: Ճամբորդութեան ընթացքին, արդէն վէպի մը ծրագիրը գծեց: Մեր բարեկամը, լիազօր նախարար՝ կոմս Քլօզէլ, Վէրֆէլի դիմումին վրայ, իրեն զրկեց Փարիզի պատերազմական նախարարութիւնը պահուած բոլոր ատենագրութիւնները թրքական վայրագութեանց մասին: Եւ 1932-ի եւ 1933-ի միջեւ, Վէրֆէլ պիտի գրէր վէպը՝ Մուսա Տաղի Քառասուն Օրերը:

Փորթ-Սալիտի
հայկական
գաղթավայրը, կամ՝
Մուէլտիոյ
գաղթականներուն
վրանաքաղաքը:

1932, ԱՄԱՌ ԶԷՄԸՐԻՆԿ

Քաղաքական փոքր վէճ մը ունեցանք հերոսի եւ հերոսութեան մասին:

Ես, կը պաշտպանէի Սիկֆրիտի նման Վակնէրեան հերոսի գործունեայ տիպարը: Ֆրանց Վէրֆէլ բարկացաւ, որովհետեւ կը խորհէր թէ խօսքերէս ամէն մէկը իրեն եւ աշխարհը դիտելու իր ձեւին դէմ էր: Նեղուած էր որ հաւատարիմ մնացած եմ իմ կուրքերուս՝ Նիցչէ եւ Վակնէր: Այն ատեն ի՞նչ կ'արժեն Պղուտար-

քոսի եւ Կիլիկամէշի հերոսները: Ֆրանց Վէրֆէլ սրտնեղ էր այս վերջին շրջաններուն, որովհետեւ սկսած գործ չունէր: Քանի մը հին քերթուածներ կը վերամշակէր եւ ինք իրմէ դժգոհ էր:

Այս միջոցին, Չէմբրընկի մէկ առանձնութեան մէջ, դերս դիւրին չէր: Վիեննայի մեր տունին պատճառաւ ծանր բեռան տակ էինք: Նուազ եկամուտ ունէինք — շատ Մահլէր չէին նուագեր Գերմանիա — կը խորհէի որ մեր տունը պէտք է վարձու տայինք: Բայց Ֆրանց Վէրֆէլ այդ առաջարկը որպէս մեղադրանք առաւ եւ միտքը տանջեց: Յաջորդ առաւօտը, յանկարծ ըսաւ. «Այս գիշեր, բան մը խորհեցայ... այո, միտքս չարչարուեցաւ: Չէի ուզեր, բայց ինձմէ աւելի զօրաւոր էր»: Կ'ուզէր հերոս մը նկարագրել, այնպէս ինչպէս կ'երեւակայէր: Կը ծրագրէր նաեւ լոյս սփռել թուրք ազգայնականութեան վրայ եւ պատմել Հայերու դէմ գործուած վայրագութեանց պատմութիւնը: Դամասկոս եղած ատեն, այդ խեղճ երեխաներուն տեսքը, այդ խեղճ հակներուն, որոնց ծնողքը ջարդուած էր, ցնցած էր Վէրֆէլը: Այն ատեն արդէն, կ'ուզէր իրենց մասին խօսիլ: Բայց, կայծը դեռ չէր ցայտած, եւ ահա կարծիքի մեր տարակարծութիւնը պատրուակ կը ծառայէր գաղափարի մը ծնունդին: Այսպէս է որ Վէրֆէլ գրեց «Մուսա Տաղի Քառասուն Օրերը»: Հոս կու տամ, 1933-ի գարնան առաջին հրատարակութեան ներածականը. —

«Այս գործը ծրագրուեցաւ 1929 Մարտին Դամասկոս ֆամբորդութեան մը ատեն: Ողբալի տեսիլք գաղթականներու երեխաներուն, սովահար եւ հաշմանդամ, որոնք կ'աշխատէին գորգի գործատան մը մէջ, զիս մղեց հողէն դուրս հանելու, ուր թաղուած կը մնայ որեւէ անցեալ դէպք, հայ ժողովուրդի անհասկնալի ֆակտագիրը: Այս գիրքը գրուեցաւ 1932 Յուլիսի եւ 1933 Մարտի միջեւ: Մինչ նոյեմբերին դասախօսութեանց շարքի մը առթիւ, գերմանական զանազան ֆաղաֆներու մէջ, հեղինակը առաջին գիրքին հինգերորդ գլուխը ընտրեց դասախօսութեան որպէս նիւթ, եւ ասիկա նիշդ այն ձեւին մէջ, ուր ան կը կարդացուի հոս: Այս գլուխը հիմնուած է պատմական վկայութեանց վրայ խօսակցութեան մը էնվեր փաշայի եւ պատուելի Եոհաննէս Լեփսիուսի միջեւ:

Պրայնշթայն
Գարուն 1933, Ծ.Վ.»

Վէրֆէլ այսպէս կ'ուզէ ինծի ցոյց տալ, «Ակամայ հերոսը», որ կարծիքս փոխել պիտի տայ:

Լաւ է Վէրֆէլի համար, որ չափուինք քաղաքական հարցերու շուրջ:

1933

Այսօր, Ֆրանց Վէրֆէլ վերջացուց մեծ գիրքը՝ «Մուսա Տաղի Քառասուն Օրերը»: Ամբողջ տունը ջերմեռանդ հետաքրքրութեամբ մը կը սպասէր որ սենեակէն իջնէ: Տիտան գործ մըն էր հալածանքներու բախող հրեայի մը համար:

Մէկս թէ միւսը անպատմելի կերպով երջանիկ էինք:

1936, ՅՈՒՆՈՒԱՐ, ՆԻԻ ԵՈՐՔ

Մուսա Տաղի հրատարակութենէն ետք էր, որ Միացեալ Նահանգներ գացի Ֆրանց Վէրֆէլի հետ: Վէրֆէլ արտակարգ խանդավառութեամբ ընդունուեցաւ հայերուն կողմէ:

Հոյակապ ճաշեր տրուեցան, ճառերով եւ Վէրֆէլ ալ պարտաւորուեցաւ խօսք առնել: Բայց, ինչպէս միշտ նման պարագաներու մէջ, դժուարաւ կը խօսէր եւ շատ կարճ կը պատասխանէր:

Ծնունդին, մեզ տօնակատարութեան մը հրաւիրեցին գետնադամբաններուն մէջ - մթնոլորտը շատ հանդիսաւոր եւ խորհրդաւոր էր:

Քարոզ մը արտասանուեցաւ հայկական եկեղեցիի մը մէջ, որու ընթացքին հոգեւորականը ըսաւ. - «Ազգ մըն էինք, բայց Ֆրանց Վէրֆէլ մեզի հոգի մը տուաւ»:

Քարոզէն ետք, բոլոր հաւատացեալները տողանցեցին մեր առջեւ, մեզ ողջունելու համար: Ասիկա շարունակուեցաւ մինչեւ մեր մեկնումը:

1936, ՓԵՏՐՈՒԱՐ, ՓԱՐԻԶ

Նիւ Եորքէն վերադարձին Աննա Մահլէր(*) մեզ դիմաւորեց Փարիզ: Երբ կառախումբը կայարան մտաւ երիտասարդ հայերու բազմութիւն մը երգել սկսաւ եւ Աննա կարծեց թէ մեծ անձնաւորութիւն մը կը ժամանէ: Ուզեցի իջնել քարափ ձեռքս քանի մը փոքր պայուսակներով: Մեզ բաժնեցին, Աննա ու զիս, երբ պիտի համբուրուէինք: Կը պոռային. - «Ո՞ւր է Ֆրանց Վէրֆէլ»: Ցատքեցին

(*) Տիկին Վերֆէլի աղջիկը, զոր ունեցած է իր առաջին ամուսնոյն՝ Կիւսթաւ Մահլէրի հետ:

կառախումբին վրայ, յետոյ զիս ճանչնալով, պայուսակները
խլեցին իմ եւ բեռնակիրին ձեռքերէն: Մեծ դժուարութիւններ ու-
նեցանք մեր գոյքերը իրարու քով բերելու: Յաջորդող օրերուն,
մեծ ճաշ մը տրուեցաւ Փարիզ Վէրֆէլի ի պատիւ, որու մասնակ-
ցեցաւ «ժանն տ'Արք»-ի հրամանատարը, որ այնքան մեծ դեր կը
խաղայ Մուսա Տաղի վերջաւորութեան: Փոխ-ծովակալ էր:
Իսկապէս հոյակապ հանդիսութիւններ էին:

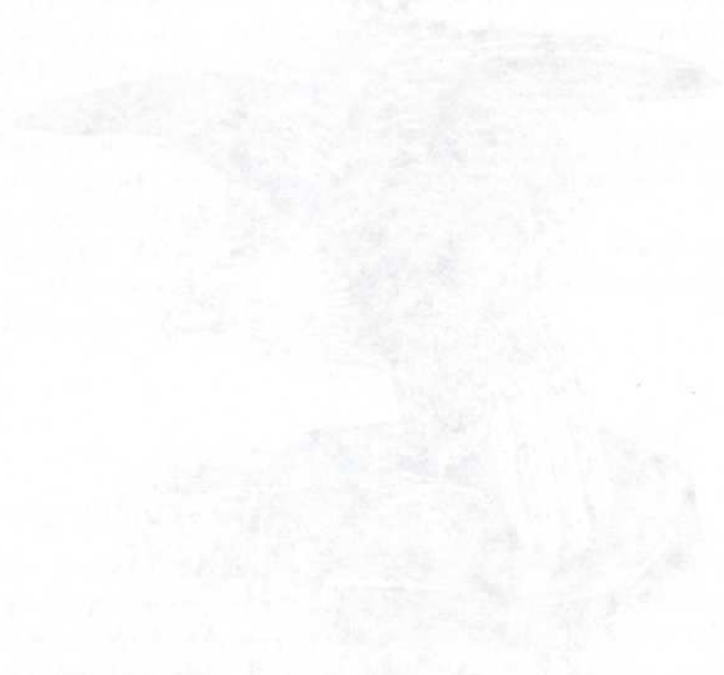
ԱԼՄԱ ՄԱՀԼԷՐ-ՎԷՐՖԷԼ

Handwritten text at the top of the page, appearing to be a list or notes, but is extremely faint and illegible.

U. S. GEOLOGICAL SURVEY

Handwritten text in the middle section of the page, likely a title or description, but is illegible due to fading.

Handwritten text at the bottom of the page, likely a signature or a concluding note, but is illegible.

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ՍՈՒԷՅՏԻՈՅ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

(Հատուած համանուն գրքէն)

ՎԵՐ. Տ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

Գրգըլճայի կողմը, հիւղակներուն խիստ մօտերէն թշնամիին յանկարծական երեւումը սարսափ ազդած էր հոն բնակողներուն, որոնք անմիջապէս Գուգճըղազ քաշուիլ սկսած էին, լուրջ յարձակում մը կարծելով թշնամիին անակնկալ երեւումը:

Վերջին ճակատամարտին մէջ մեր ունեցած փորձառութենէն սորվեցանք թէ շատ դժուար ու անապահով էր մեր ոյժերը երեք չորս տարբեր կեդրոններու վրայ կառավարել: Պէտք էր միայն մէկ կեդրոն ունենալ, ուրկէ կարելի ըլլար անմիջապէս պէտք եղած չափով ոյժ ղրկել թշնամիին դէմ, յարձակումի մը պահուն: Այս կարգադրութեան ուրիշ մէկ առաւելութիւնն ալ ան պիտի ըլլար, որ վախկոտներն ու թուլամորթները ղիւրաւ պիտի չկրնային փախչիլ զինուորական պարտականութենէ. եւ վերջապէս, թշնամին ստիպած պիտի ըլլար աւելի նեղ սահմանի մէջ գործելու:

Օգոստոս 11-ին, Տամլաճըղի ժողովը նամակ մը ղրկած էր Գուգճըղազի ժողովին, որով՝ մէկտեղ հաւաքուելու պէտքը շեշտելով՝ պատրաստակամութիւն կը յայտնէր գաղթել, եթէ յարմար նկատուէր. հակառակ պարագային կը խնդրէր որ մեր ժողովուրդը Տամլաճըղ փոխադրուի:

Մենք խնդիրը լրջօրէն նկատողութեան առնելով որոշեցինք՝ որ իր ծովեզերեայ դիրքին համար՝ Տամլաճըղ ըլլայ կեդրոնը. թէեւ սա ռազմական տեսակէտով Գուգճըղազի առաւելութիւնը չունէր, բայց խելացի գործ չէր ծովեզերքը բաց թողուլ թշնամիին առջեւ:

Օր մը ետքը արդէն ժողովուրդին մեծամասնութիւնը Տամլա-
ճրգ փոխադրուած էր: Բայց եւ այնպէս բաւական շատ ընտանիք-
ներ շարունակեցին Գուզճրղազ մնալ, ու Պիթիասցիներուն ալ մե-
ծամասնութիւնը Գափլան-Տուզաղը հաստատուեցան, որ Գուզճր-
ղաղի ու Տամլաճրգի մէջտեղ կ'իյնայ: Բայց անոնց կռուողներն
ալ Տամլաճրգի զօրանոցը կը դիմէին:

Հոն, տեղական ժողովներու միացումով կազմուեցաւ Ընդ-
հանուր Վարչական Մարմին մը, որուն պարտականութիւնն էր
պատերազմի մեքենականութիւնը ստեղծել, կազմակերպել ամէն
բան, հսկել ու կառավարել: Գերագոյն իշխանութիւնը եւ պատաս-
խանատուութիւնը անոր վրայ կը ծանրանար, ամէն բանի մէջ:
Անո՛ր գործն էր ծրագիրներ մշակել եւ գործադրել տալ, կազմա-
կերպութեանց մէջ պզտիկ կամ մեծ փոփոխութիւններ մտցնել,
եւ ի պահանջել հարկին՝ պատիժներ սահմանել:

Սոյն Մարմինին Ատենապետութիւնը վստահուեցաւ այս տո-
ղերը գրողին, իսկ Ատենադպրութիւնը Միքայէլ Կէկէճեանի: Ժո-
ղովականներն էին Հեթում Ֆիլեան, Սահակ Անտէքեան, Հաճի
Խաչեր Մարտիրոսեան, Յովնան Իսփէնտէրեան, Իսփէնտէր Քէլէմ-
եան, Ճապրա Գազանճեան, Պօղոս Գապայեան, Յովհաննէս Գօպուր-
եան, Մովսէս Տէր Գալուստեան, Մելքոն Գույումճեան, Գրիգոր
Թովմասեան, Եսայի Իպրահիմեան, Սիմոն Շէմմասեան եւ Թովմաս
Աղայեան:

Վարչական Մարմինը՝ Զինուորական Վերահսկիչ (բուն գոր-
ծածուած անունն էր «Սէվզիյաթ րէխի» - «Առաքումի Տնօրէն») կարգեց Մովսէս Տէր Գալուստեանը, որ երկու օգնականներով՝
- Սերոբ Շէրպէթճեան եւ Տիգրան Գարաճեան - պատնէշներուն
համար կանոնաւորապէս հերթապահներ պիտի նշանակէր, եւ
պատերազմի ատեն օգնական զօրք պիտի ղրկէր պէտք եղած վայ-
րերը: Մովսէս Տէր Գալուստեան այդ հանգամանքով ինքն ալ կ'ան-
դամակցէր Վարչական Մարմինին, որը իր միջոցաւ կը տեղեկա-
նար կացութեան եւ կը տնօրինէր պէտք եղածը: Տէր Գալուստեան
բացարձակապէս ենթակայ էր Վարչական Մարմինին. պատերազ-
մի համար կարելոր քայլեր Վարչական Մարմինի խորհրդակցու-
թեամբ եւ որոշումով կը գործադրուէին. ամէն փոփոխութիւն,
օրինակի համար տասնապետի մը փոփոխութիւնը՝ Վարչական Մար-
մինին որոշումով կը կատարուէր. դասալիքներու կամ յանցա-
ւորներու՝ Վարչական Մարմինը ինքը պատիժներ կը սահմանէր:

Զինուորական կազմակերպութիւնները առաջուան պէր մնա-
ցին - բոլոր կռուողները նորէն բաժնուեցան տասնապետութեանց:
Կռուելու ատակ եւ զէնք ունեցող միացեալ ոյժերը կը բաղկանա-
լին 43 տասնեակներէ, նոյն թուով տասնապետներով:

Այս հաշիւէն դուրս կը մնար չէթէյական կազմակերպութիւնը:

Ասիկա շատ կարեւոր յաւելում մըն էր, զոր անցեալի փորձառութիւնը թելադրեց մեզ ստեղծել: Մեր զինուորական գործունէութեան շրջանակը – ամբողջ Մուսա լեռը – 70-80 քառակուսի մղոնի չափ տարածութիւն մը կ'ընդգրկէր, ինչ որ չափազանց շատ էր մեր պաշտպանութեան համար: Կարեւոր կէտերու վրայ մեր հերթապահները հազիւ երկու տասնեակներէ կը բաղկանային յաճախ, կրելով հազիւ մի քանի հատը մեր լաւագոյն զէնքերէն: Արդիւնքն այն էր՝ որ անոնք բնականաբար չէին կրնար խոշոր բանակներ զսպել, եւ արագ արագ կը նահանջէին: Մինչեւ որ կեդրոնի զօրանոցը լուր հասնէր եւ նոր ոյժերը երթային միանալու իրենց 2-3 ժամ կ'անցնէր, որ այդ միջոցին թշնամին շատ տեղ շահած կ'ըլլար:

Գոնէ չափով մը այս անպատեհութեան առաջքը առնելու համար կազմուեցան, ամէնէն քաջերէն՝ 33 հոգիէ բաղկացած երեք չէթէյական խումբեր, երեք խմբապետներու հրամանին տակ: Ասոնց կեդրոնատեղին պիտի ըլլար Թաթարալան, լերան կեդրոնը, ուր կը միանային գլխաւոր ճակատներէ եկող ճամբաները, սակայն անյարմար էր ընդհանուր կեդրոն լլալու, քանի որ անպաշտպանելի կը նկատուէր, եւ ջուրերու ակերէն շատ հեռի էր: Զէթէները այդ տեղէն անմիջապէս օգնութեան պիտի փութային մեր պահակ զինուորներուն, ուր որ տեղի ունենար թշնամոյն յարձակումը: Եթէ յարձակումը մէկ քանի կէտերէ սկսէր, անոնք ալ մի քանի խումբերու պիտի բաժնուէին: Առաջին յարձակման լուրը երբ հասնէր՝ վիճակով որոշուած մէկ խումբը պիտի մեկնէր: Միւսները կէս ժամ պիտի սպասէին, որ այդ միջոցին եթէ երկրորդ ճակատէ մը յարձակման լուր հասնէր՝ նորէն վիճակով որոշուած՝ երկրորդ խումբը պիտի փութար հոն օգնութեան, երրորդը կէս ժամ եւս սպասելով նոր հաւանականութեան մը: Իսկ յիշեալ սպասումներէ ետքը՝ երբ հասկցուէր որ յարձակումը միայն մէկ ճակատէ է՝ առաջին կէս ժամէն ետքը երկրորդ խումբը եւ յետոյ երրորդը պիտի փութային նոյն ճակատը:

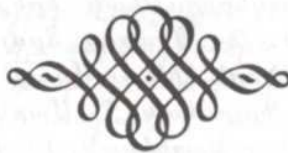
Զէթէները կը գրաւէին մեր լաւագոյն ճակատը:

Զէթէյական կազմակերպութեան երեք խմբապետներն էին, 1. Եսայի Եաղուպեան, 2. Պետրոս Տըմլագեան եւ 3. Պետրոս Տուտազլեան: Իսկ չէթէներն էին 4. Առաքել Պըլզէլեան, 5. Գէորգ Գըլըճեան, 6. Մանուկ Գըլըճեան, 7. Մարկոս Սնապեան, 8. Սարգիս Ատաճեան, 9. Գրիգոր Խօտիկեան, 10. Խաչեր Տէր Մովսէսեան, 11. Մարտիրոս Հէպէշեան, 12. Մարտիրոս Ժանսըզեան, 13. Միհրան Աղամեան, 14. Միհրան Գազանճեան, 15. Մովսէս Եարամագեան, 16. Պետրոս Աբրահամեան, 17. Պետրոս Գալուստեան, 18. Պետրոս Աղամեան, 19. Սեդրակ Պուրսալեան, 20. Սերոբ Կէպէշեան, 21. Տիգրան Իպրահիմեան, 22. Յակոբ Պօյաճեան, 23.

Յարութիւն Խօտիկեան, 24. Փանոս Սըգաեան, 25. Կարապետ Սըգաեան, 26. Եսայի Սըգայեան, 27. Թովմաս Այնթապլեան, 28. Յակոբ Փէնէնեան, 29. Թովմաս Գէրնէշեան, 30. Պետրոս Սըգայեան, 31. Իսքէնտէր Շըրշեան, 32. Յովհաննէս Արրահամեան, 33. Սերոբ Գապայեան: Պէտք է յիշել որ մինչեւ վերջը անփոփոխ չմնաց այս կազմակերպութիւնը:

Կազմակերպուեցան «Թէլէֆօնի Տղաքը» – տասը տասներկու տարեկան տղաք, որոնց պարտականութիւն տրուեցաւ խրամներէն թշնամի յարձակումներուն լուրը հասցնել մեր կեդրոնը: Իւրաքանչիւր տասը վայրկեաննոց տեղ խումբ մը կը սպասէր անոնցմէ: Առաջին խումբը իր յաջորդին կը յանձնէր գրաւոր լուրը եւ իր տեղը կը վերադառնար, եւ այսպէս յաջորդաբար, մինչեւ մեր կեդրոնը:

Կիները, առանց կազմակերպութեան մէջ մտնելու՝ կը ծառայէին ջուր եւ պաշար հասցնելով խրամները: Ասիկա յաւելում մըն էր իրենց սովորական առտնին պարտականութիւններուն, որոնք ներկայ արտասովոր պարագաներու բերումով՝ կրկնապատկուած էին արդէն: Տունը ջուր բերել իրենց պարտականութիւնը եղած էր միշտ: Եւ հիմա ջուրերու ակերը խիստ հեռու էին բնակարաններէն: Երբեմն տեղեր մէկ ու կէս ժամէն ոչ պակաս ժամանակ պէտք էր ակէն ջուր առնելու եւ վերադառնալու համար: Եւ երբ այդքան յամենալէ ետքը, աղբիւրէն վերադարձին՝ ջուրով լեցուն կուժերը կամ փէթրօլի թիթեղները ծանրապէս կը ճնշէին ուսերնուն վրայ՝ սա մտահոգութիւնն ալ աւելի ծանր կը ճնշէր իրենց սրտերուն վրայ, թէ արդեօք ի՛նչեր պատահած են իրենց բացակայութեան:

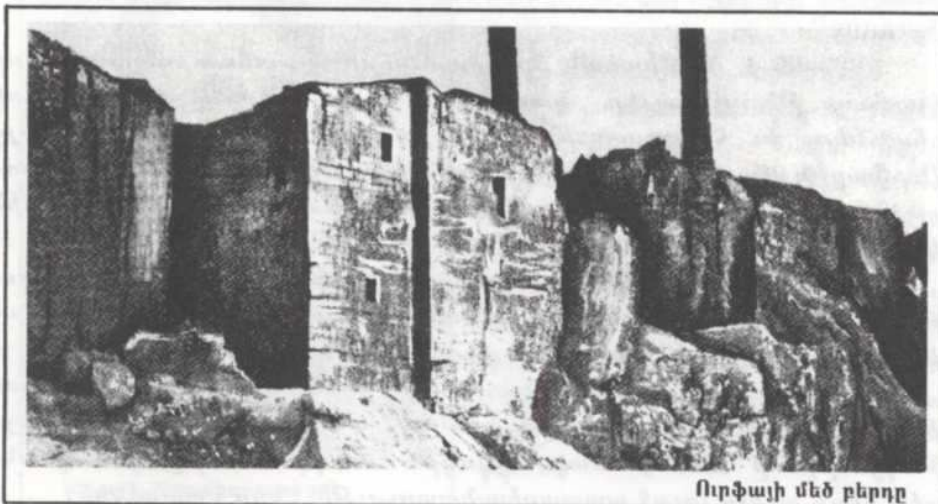

ՈՒՐՖԱՅԻ ԴԻՒՑԱԶՆԱՄԱՐՏԸ

Միջազգետքի հիւսիսը գտնուող պատմական քաղաք մըն էր Եդեսիան կամ Ուրֆան, որ շրջապատուած էր հազարէն աւելի հայկական գիւղերով եւ ունէր մօտ 30․000 հայ ազգաբնակչութիւն, նոյնքան եւ թուրքեր: Կային նաեւ քիւրտեր, արաբներ եւ ասորիներ:

Ուռհա, Եդեսիա կամ Ուրֆա նշանաւոր է Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքակրթական թէ՛ քաղաքական պատմութեան մէջ, խուրի միտանիններէն սկսեալ: Սելեւկեան թագաւորութեան անկումէն յետոյ շրջան մը կոչուած է Օսրոյէն, իսկ Ք.Ա. 300-ական թուականներուն՝ Մեծն Ադեքսանդր Մակեդոնացիի գրաւումէն ետք որոշ ժամանակաշրջան մը ստացած է Եդեսիա կոչումը:

Հայերը Ուրֆա հաստատուած էին Ք. Ա. 80-ական թուականներէն սկսեալ, իսկ Քրիստոսէ ետք 200-ական թուականին, երբ

Ուրֆայի մեծ քերդը

Արգար թ. Թագաւորը քրիստոնէութիւնը պետական կրօնք կը հռչակէ, արդէն իսկ քրիստոնէացած բազմաթիւ հայեր Ուրֆայի շրջաններէն կու գան այնտեղ հաստատուելու:

Շրջան մը Սազակիրներու դքսութեան կեդրոն դառնալէ ետք, օսմանեան տիրապետութեան կ'ենթարկուի 1637-էն սկսեալ եւ մինչեւ 1850-ական թուականները համեմատաբար խաղաղ եւ տանելի կեանք մը կ'ունենայ Ուրֆայի հայութիւնը: Այս խաղաղութեան շնորհիւ Սասունէն, Վանէն, Մալաթիայէն եւ այլ շրջաններէն հայեր եկած եւ իրենց բնակութիւնը հաստատած են Ուրֆա:

ՈՒՐՖԱՅԻ ԱՌԱՋԻՆ ԴԵՊՔԵՐԸ

1895-96 թուականներու Համիտեան կոտորածներէն անմասն չմնաց եւ Ուրֆայի հայութիւնը, բայց Ուրֆայի հայը կը մերժէ բացայայտ ջարդը եւ մէկ ամիս շարունակ կը դիմադրէ թրքական հորդաներու յարձակումներուն:

1895-ին, Ուրֆայի մէջ, հակառակ եղած ինքնապաշտպանութեան՝ երկու հանգրուանով կոտորածներ տեղի ունեցան, Հոկտեմբեր 28-29-ին եւ Դեկտեմբեր 28-29-ին:

Դժբախտութիւնը այն էր, որ Ուրֆայի թուրքերը միշտ եղած են հայատեաց եւ մոլեռանդ:

Այս մեծ կոտորածներուն եւ Ուրֆայի հայութեան տուած մարդկային կորուստի մասին գաղափար կազմելու համար պէտք է կարդալ Միս Շաթրզի ականատեսի վկայութիւնը՝ լոյս տեսած 1896-ին, որ կը կոչուի “The Armenian Massacres and Turkish Tyranny”:

1895-96-ի համիտեան կոտորածները պատճառ դարձան, որ կարեւոր թիւով հայեր, գաւառներէն, լքեն իրենց ծննդավայրի օճախները եւ հաստատուին Կ. Պոլիս կամ արտասահման, բայց Ուրֆացի մնաց՝ կառչած իր հողին եւ հազիւ դուրս եկած կոտորածներէն, դարմանեց իր վէրքերը, վերակերտեց իր ազգային կեանքն ու զօրացաւ տնտեսապէս:

1908-ին Օսմանեան Սահմանադրութիւնը բացառիկ պատեհութիւն մը եղաւ Ուրֆայի հայութեան համար, որ ինքզինք կազմակերպէ ազգային, կրթական եւ քաղաքական մարզերուն մէջ:

1895-ին կատարուած անհատական դիմադրութիւնը պատճառ եղաւ որ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող Հնչակեաններն ու Դաշնակցութիւնը 1908-էն ետք ազգային եւ երիտասարդական կեանքէն ներս աւելի լուրջ պատասխանատուութիւններ ստանձնեն:

1906-էն ետք, Այնթապի ամերիկեան գուլէճը աւարտած եւ վերդարձած Ուրֆացի երիտասարդներ կը կազմեն Հ.Յ. Դաշնակցութեան եւ առհասարակ յեղափոխական գործունէութեան կորիզը:

1908-1915-ին Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը իր դբօշին տակ կ'առնէ հարիւրաւոր երիտասարդներ, որոնք կը դաստիարակուին ազգային եւ ազատագրական ոգիով:

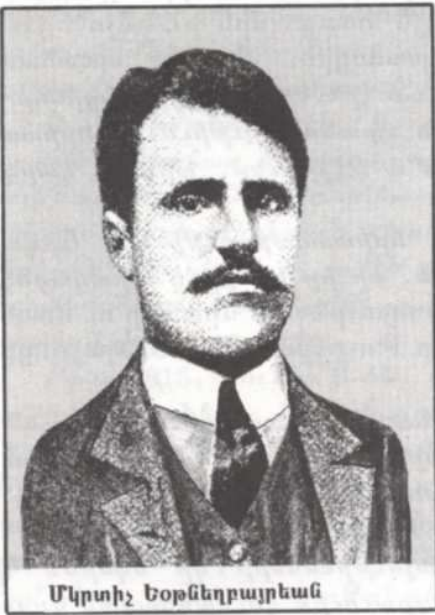
Հակառակ տիրող խաղաղ պայմաններուն, Ուրֆայի հայ երիտասարդութիւնը, միշտ յիշելով 1895-ի «Առաջին Դեպքը», կը մարզուէր գաղափարականօրէն թէ զինուորական գետնի վրայ:

Կազմուած էր երեք հոգինոց գաղտնի մարմին մը, որուն մաս կը կազմէին Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան, Կիրակոս Դերձակեան եւ Կարապետ Գարտաշեան, որոնք ստանձնած էին ինքնապաշտպանութեան նախապատրաստական աշխատանքները:

Անխտիր, շարքերուն մաս կազմող ամէն հայ երիտասարդ պարտաւոր էր հետեւիլ զինավարժութեան եւ ունենալ իր սեփական զէնքը: Կը կազմուին թուուցիկ խումբեր, հայդուկային այլ ենթամարմիններ:

Բացարձակ գաղտնապահութեամբ այս աշխատանքները կը տարուէին, որովհետեւ զինուորական բացառիկ տաղանդով օժտուած եւ այնքան սուր քաղաքագէտի հոտառութիւն ունեցող Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան եւ ընկերները կը զգային իթթիհատականներուն կողմէ ծրագրուած դաւը:

Հ.Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպչական գործին հետ, Հնչակեան կուսակցութիւնը եւս կը լծուի մարտական դաստիարակու-

Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան

թեան: Եւ երկու կուսակցութիւններուն գլխաւոր առաքելութիւնը կ'ըլլայ կազմակերպել հայ երիտասարդութեան շարքերը եւ քաղաքական արթնութեան մղել ժողովրդային զանգուածները:

Այս բոլորով հանդերձ, հայութեան ընդհանուր ճակատագիրը վարող ղեկավարութիւնը համոզուած էր, որ ընդհանուր Առաջին Աշխարհամարտին մասնակցելով եւ պարտութեան ենթարկուելով՝ Օսմանեան Թուրքիան պիտի յարգէր իր խոստումը, հայերուն շնորհելով նուազագոյնը, թրքական հովանիին տակ ինքնավարութիւն:

Հայութեան բարեացակամ եւ համակրական այս վերաբերմունքէն օգտուելով թուրք պաշտօնատարները Ուրֆայի մէջ եւս ի գործ կը դնեն ընդհանուր հայահալած, կեղեքիչ քաղաքականութիւնը:

Ուրֆայի մէջ կը սկսին մեծագումար տուրքեր հաւաքել վաճառատուներէն, ապա՝ միշտ յանուն օսմանական բանակին կը հաւաքեն ձիեր, կառքեր, ապա՝ խանութներու մէջ գտնուող ապրանքները կը կողոպտեն, մինչեւ իսկ կը խուզարկեն տուները: Այս բոլոր դառնութիւնները լռելեայն կ'ըմպեն Ուրֆացիները. կը գուշակէին, որ օրերը վարդագոյն շէին, բայց ոչ ոքի մտքէն կ'անցնէր ընդհանուր ցեղասպանութեան հրէշային ծրագիր մը:

1915-ի գարնան, Ուրֆայի մէջ տագնապը սկսաւ Պիթլիսէն ստացուած երկու հայ անմեղ երիտասարդներու ձերբակալման հրամանագրով: Անոնցմէ մէկը Ամերիկա կը գտնուէր, իսկ միւսը, առանց ընդդիմութեան՝ քաղաքավարութեամբ ազգային իշխանութեան դիմող ոստիկանութեան կը յանձնուի:

Պարզապէս անընդունելի էր այս անմեղ տղուն ձերբակալութիւնը, եւ հարիւրաւոր երիտասարդներ ողջերթի կ'երթան անոր: Նոյն օրերուն, Կ. Պոլսէն կը լսուէր Ապրիլ 24-ի մտաւորականութեան ձերբակալութեան եւ աքսորի լուրը եւ բռնկած էր հայ աշխարհը: Գաւառները կ'ենթարկուէին աննկարագրելի հալածանքներու: Ուրֆա կը հասնէին քաջամարտիկ զէյթունցիներու գաղթականութեան առաջին կարաւանները, խեղճ, անօթի, կողոպտուած եւ մերկ: Տանիմարքացի Միս քարէն Եփփէ զանոնք կը նկարագրէ հետեւեալ տողերով. «Օր մըն ալ տարագիրներու կարաւաններ սկսան Ուրֆա հասնիլ: Թուրքերը «մուհանիր» կը կոչէին անոնց: Զէյթունցիներ էին: Մեր այն հարցումին թէ ինչո՞ւ լքած էք ձեր լեռները, անոնք պատասխանեցին. «Առանց պատեառի մեզ բռնեցին մեր տուններէն»: Պարտաւոր էին հերոս Զէյթունցիները: Քանդուած էր Ուրֆայի հայութեան տրամադրութիւնը: Երիտասարդութիւնը վրդոված էր, ինչո՞ւ Զէյթունը, արդեօք կարգը պիտի չգա՞ր Ուրֆային:

Եւ իսկապէս իրաւունք ունէր երիտասարդութիւնը: Արդար էր եւ միսիոնարուհի Քարէն Եփփէն, որ իր խօսքը կ'եզրակացնէր ըսելով. «Եթէ հայ ժողովուրդը ամբողջութեամբ միանար ու միասնաբար ապստամբէր, գուցէ յաջողէր Թուրքիան ներսէն պայթեցրնել»:

Մայիսէն-Յուլիս Ուրֆան դարձաւ հայ գաղթական կարաւաններու կեդրոն մը: Ուրֆացիներ կարելի բոլոր միջոցներով օգնութեան կը հասնէր իր կարեկից հայրենակիցներուն:

Բայց, շուտով կարգը կը հասնի Ուրֆային:

Ղեկավար տարրերու ձերբակալութիւնները կը սկսին: Կը խուզարկուին տուները եւ կը բռնագրաւուին կուսակցական գրու-

թիւններ, հակաթուրք շրջաբերականներ եւ անուանացանկեր: Պատուելի ձոնագեանին կ'առաջարկուի այդ անուանացանկը թարգմանել: Հայրենասէր պատուելին այնտեղ տեսնելով Ուրֆայի բոլոր երեւելի կուսակցականներուն անունները, կը յաջողի անոր թարգմանութիւնը երկրորդ օրուայ յետաձգել տալ եւ կաշառքով մը կարելի կ'ըլլայ այդ տետրակը ձեռք ձգել եւ այրել:

ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Զերբակալութիւններու օրերուն, Ուրֆա կու գան Ալի Հայտարը եւ երկու յայտնի ջարդարարներէն՝ Խալիլն ու Ահմէտը:

Կացութիւնը վտանգաւոր էր: Թեմին առաջնորդ Արտաւազդ վարդապետը ազգային ժողովի մը կը հրաւիրէ ազգային վարչութեան անդամները եւ անոնց կը պարզէ ձերբակալուած հայերը ազատ արձակելու իր կատարած դիմումին մերժումը:

Ժողովը անել կացութեան մը մատնուած էր: Մեծ մասը հպատակելու եւ կուսակալը կաշառելու առաջարկին համաձայն էր: Այդ միջոցին ժողովասրահ կը մտնէ աննման հերոս՝ առիւծասիրտն Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան, որ փախստական էր մինչ այդ: Մկրտիչ ժողովականներուն համակերպելու որոշումը իմանալով կրակ կը ժայթքէ եւ կը հեռանայ յայտարարելով, որ ինք պիտի շարունակէ պահուած մնալ, մինչ «դուք բոլորդ ալ, անխուսափելիօրէն, պիտի երթաք մորթուելու՝ հակառակ ձեր պատրաստած կաշառքներուն»:

Եւ, զարմանալիօրէն, թուրքին հետ տարիներու շփում հաստատած չափահաս եւ տարեց ղեկավարներէն աւելի թուրքի հրէշային քաղաքականութիւնը հասկցած էին երիտասարդները, որոնք, հակառակ երեւելիներուն «խոհեմ» քաղաքականութեան, գիշերը ցերեկին խառնելով եւ ամէն օր իրենց կեանքը վտանգելով մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք կը բերէին Ուրֆա եւ կը պահէին ապահով վայրերու մէջ:

Բայց 1915, Յունիս 8-ին, տեղի կ'ունենայ 16 նոր կուսակցական ղեկավարներու ձերբակալութիւնը: Ասոնք երկու օր ետք կ'աքսորուին դէպի Ռաքթա: Ծամբան, պետեմիի հագուստով ծպտուած՝ Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան կը յաջողի անոնց մօտենալ եւ զանոնք փրկելու առաջարկ ներկայացնել, բայց անոնք կը մերժեն Մկրտիչի առաջարկը եւ միամտաբար կ'երթան ջարդուելու Ռաքթայէն մէկ ժամ հեռու գտնուող ձոսթան գիւղը:

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան իր հայդուկային զինեալ խումբով թաքնուած, կը սպասէր ճակատագրական օրուան՝ ապստամբութեան դրօշը պարզելու: Բայց զինք եւ իր շարժումը պատրուակելով՝ ոստիկանութիւնը խուզարկութիւններ կը կատարէր: Առաջնորդարանի թելադրութեամբ եւ հայկական թաղերէն՝ ոստիկանութիւնը հեռու պահելու նախանձախնդրութեամբ, Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան իր 30 ընկերներով կը մեկնի քաղաքէն եւ կ'ապաստանի Կարմուճ հայկական գիւղին մօտ Ս. Վանէսի լեռը: Այստեղ, իր շարժումն ու հմայքը կը մղէ մեծ թիւով երիտասարդներ իրեն միանալու:

Բայց, Յուլիս 6-ին ոստիկանութիւնը գտնելով անոնց թաքստոցը, կը պաշարէ զայն: Մկրտիչ եւ Յարութիւն Ռասթկէլէնեան կը յաջողին ճեղքել թրքական պաշարման շղթան եւ կը վերադառնան քաղաք:

Արդէն մնացեալ ղեկավարները եւս ձերբակալուած էին եւ առաջնորդ Արտաւազդ վարդապետին ճիգերը՝ զանոնք ազատելու ի գուր կ'անցնին:

Յուլիս 10-ին կառավարութիւնը իրմէ կը պահանջէ՝ 48 ժամէն հաւաքել եւ յանձնել հայկական թաղերու բոլոր զէնքերը: Բարեբախտաբար այդ օրերուն Ուրֆա կը գտնուէր թնդանօթածիգ սպայ՝ Միհրան Հերարդեան, որ Պոլսէն իր ընտանիքին այցելութեան եկած էր: Ան կը ներկայանայ Առաջնորդին յիշեցնելու

1895-ի կոտորածները, կը յայտնէ թէ մէկ զէնք իսկ պէտք չէ յանձնել: Հակառակ սակայն Առաջնորդ Հայր Սուրբին ճիգերուն, կարգ մը հին զէնքեր հաւաքելով՝ յանձնելու իշխանութեանց, Յուլիս 26-ին ինք եւս կը կանչուի կառավարչատուն եւ կը բանտարկուի:

Նոյն երեկոյեան իսկ, բոլոր բանտարկեալները ճամբայ կը հանուին դէպի Տիգրանակերտ եւ ճանապարհին՝ Շէյթան Տէրէսի կոչուած վայրը կը կոտորուին: Անոնց մէջ կային ուսուցիչներ, ազգային վարչութեան անդամներ, կուսակցական-քաղաքական

Յարութիւն Ռասթկէլէնեան

գործիչներ, վաճառականներ, առեւտրականներ եւ այլ ազգային դէմքեր:

Ուրֆայի հայութիւնը աննկարագրելի սուգի մէջ է: Բոլորին աչքերուն արցունք՝ կը սպասեն իրենց դառն ճակատագրին:

Բայց պարտուողական այդ ոգին ըմբոստութեան եւ ինքնապաշտպանութեան ընդհանուր արթնութեան կը վերածուի, երկու դէպքերու պատճառաւ: Առաջինը Գուտէմէ եւ Գարաքէօփրիւ կոչուած վայրերու մէջ կատարուած 1500 հայ զինուորներուն կոտորածն էր, իսկ երկրորդ դէպքը՝ Ռասթկէլէնեաններու տան մէջ պատահած բախումը:

Արդարեւ Օգոստոս 4-ին, չէթէներն ու թուրք զինուորները անակնկալօրէն կը պաշարեն Գուտէմէ եւ Գարաքէօփրիւ գտնուող անդէն հայ զինուորները եւ զանոնք կը բնաջնջեն: Մի քանի հոգի հրաչքով փրկուած ողբերգութեան լուրը քաղաք կը հասցնեն: Նոյն օրերուն, Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան եւ իր ընկերները Ռասթկէլէնեաններու տունը ապաստանած ըլլալով, թուրքերը կու գան եւ ամբողջ թաղը կը պաշարեն:

Բրեքախտաբար, հնարամիտ Մկրտիչ կը յաջողի կտրել պաշարման շղթան եւ ապաստանիլ Յովհաննէս Սիմեանին տունը:

Օրհասական ժամը հնչած էր: Անիմաստ պիտի ըլլար կարգ մը ազգայիններու այն առաջարկը, որ տեղահանութեան հրահանգէն ետք միայն պէտք է ապստամբիլ, որովհետեւ այս բոլոր հաճախածանքներն ու մասնակի կոտորածները ծրագրուած էին, ջլատելու հայութեան կորովը:

Եւ Սեպտեմբեր 29, 1915-ին, շաբաթներու մեղուաջան պատրաստութենէ ետք, հայութիւնը պատրաստ էր ամէն օր կատարուելիք յարձակումին: Արդարեւ թուրք ոստիկանութիւնը պաշարած էր Տարաքճեաններու տունը, երբ յանկարծ կը լսուին զանգակներու ղողանջը եւ անոր կը յաջորդէ հրացանաձգութեան համանուագը:

Թրքական իշխանութիւնները անակնկալի կու գան: Ամբողջ հայութիւնը, կիներով, տղամարդերով, տարեցներով թէ մանուկներով իր մասնակցութիւնը կը բերէ այս սրբազան ինքնապաշտպանութեան:

Արդէն կազմակերպուած են դիրքերը: Հերոսամարտի զինուորական հրամանատարն է Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան, իսկ իր անմիջական օգնականը՝ Յարութիւն Ռասթկէլէնեան:

Հայկական թաղերը թափանցած ոստիկանները զինաթափ կ'ըլլան, կամ կը գնդակահարուին:

Քաղաքի Մութասարըֆը Ալի Հայտար միջնորդներ կ'ուղարկէ, սակայն յեղափոխական խորհուրդին պատասխանը կ'ըլլայ մերժողական:

Կը պատրաստուի ռազմական նոր ծրագիր: Ամէն կողմ կ'ամբ-
րանան դիրքեր, բայց հայ-թուրք միացեալ փողոցը, ազատ կը
ձգուի, որպէսզի թուրք խուժանը թափանցէ հայկական թաղերը:

ԱՌԱՋԻՆ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Թուրքերը կը կատարեն իրենց առաջին յարձակումը Սեպտեմ-
բեր 30-ի արշալոյսին եւ ազատ՝ կը խուժեն հայկական թաղերը:
Փոս Բաղնենց, Մասմայ դրան եւ Մասմանայի դիրքերու տղաքը,
վստահ ըլլալով որ հայը կոտորելու եկած եւ սուրերով, եսթա-
ղաններով ու հրացաններով զինուած թուրք ամբողջ արդէն լեց-
ուած էր վերոյիշեալ թաղերը, Մկրտիչին տուած ազդանշանին
վրայ՝ համազարկի տակ կ'առնեն թշնամին, որ 450 դիակ թողնե-
լով կը հեռանայ հայկական թաղերէն:

Այս անակնկալ յարձակման դիմաց՝ հայոց հերոսական ան-
հաւատալի դիմադրութիւնը կը ցնցէ թուրքը:

Յուզիչ էր յաղթանակը: Աննկարագրելի խանդավառութիւն
մը կ'ալեկոծէր հայութեան հոգիները:

Կը լռեն հրացանները:

Մկրտիչ եւ Յարութիւն դիրքէ դիրք կը շրջին, կը խրախուսեն
մարտիկները: Բայց այս յաղթանակին ութը զոհ տուած, Ուրֆացի
հայը, ոգեւորուած, իր կիներով եւ աղջիկներով կը դիմէ զինուո-
րական խորհուրդին, զէնք եւ ռումբ կը պահանջէ, դիրք կ'ուզէ եւ
կռուելու փափաք կը յայտնէ: Այս ուժերը կարեւոր ներդրումներ
պիտի ըլլային, քանի որ թուրքը արդէն զինուորագրութեան պատըր-
ուակով 1500 հետեւորդներ եւ բազմաթիւ ուրիշներ ջարդած էր,
հետեւաբար կռուող ուժերու կարիք կար: Հերոսամարտին կը մաս-
նակցէին զինուորական փախստականներ, տարեցներ եւ կիներ,
որոնցմով դիւցազնատիպ Եօթնեղբայրեան՝ հայոց պատմութեան
փառաւորագոյն էջերէն մէկը պիտի արձանագրէր:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Թուրքերը կ'անցնին բուռն հրացանաձգութեան, որուն առջեւ
անտարբեր կը մնան հայերը, բայց այս անգամ թրքական զօրքե-
րու հետ, թուրք խուժանը կը կրկնէ իր ներխուժումը: Մութէն
օգտուելով անոնք զրաւած էին կաթողիկէ եկեղեցին, բայց Մկրտիչ

Եօթնեղբայրեան անմիջապէս նոր ռազմավարութիւն մը կը մշակէ: Յարութիւն Ռասթկէլէնեանը կը նշանակէ կեղրոնի դիրքի պատասխանատու, Գէորգ Ալահայտոյեանը թիմրին թաղը կը պաշտպանէ իր զինեալներով եւ Եօթնեղբայրեան՝ Շաքոյեանին դիրքը:

Ամէն ինչ ծրագրուած, հայ զինեալները կը յարձակին թուրքերու վրայ, երկու դիրքերէ: Թակարդի մէջ ինկած էին թուրք զօրքն ու խուժանը: Փախուստի դիմելու համար իրենց դիմացը ունէին Մկրտիչը անձամբ: Երկրորդ յարձակում եւ երկու անգամ կը կոտորուին թուրքերը, որոնք հարիւրաւոր դիակներ տալով ամօթահար փախուստ կու տան:

Գէորգ Ալահայտոյեան

Իրենց տեղական ուժերով Ուրֆայի հերոսական այս խիզախումը զսպելու անկարող՝ թուրք իշխանութիւնը օգնութեան կը կանչէ Հալէպէն Ֆախրի փաշան, իր 6000-նոց բանակով եւ թնդանօթներով: Այս զօրաբանակին կը միանան Սրուճի Սուլէյման բէկը՝ իր 600 հրոսակներով եւ շրջակայքի մուլեռանդ ցեղախումբերը:

Թնդանօթները կը սկսին գոռալ Հոկտեմբեր 3-ին, որուն կը յաջորդէ խուժանի զանգուածային գրոհը՝ Հայր Աբրահամի լճակի կողմէն: Յարութիւն Ռասթկէլէնեանին կը վստահուի այդ պաշտպօղութներուն դիմադրելու պատասխանատուութիւնը: Եւ կը կըրկնուի դիւցազուններու հրաշքը: Հայ մարտիկներու առիւծասիրտ հակադարձակումին հարիւրաւոր զոհեր տալով, ամօթալի փախուստի կը դիմեն մնացեալ ներխուժողները:

Յնձութեան մէջ է Ուրֆայի հայութիւնը: Մկրտիչ յուզուած եւ հպարտ կը շնորհաւորէ հայ տղաքը, մասնաւորաբար այդ կոիւերուն մասնակցած օրիորդներ՝ Մարիամ Զիլինկիրեանը ու Խաթուն Բէթէնճեանը:

Հերոսամարտը, կազմակերպուած հակակշռի տակ է:

Զինուորական մարմինը, ընդհանուր պատասխանատուութեամբ Մկրտիչ Եօթնեղբայրեանի եւ Յարութիւն Ռասթկէլէնեանի իր մէջ կ'առնէ նաեւ Յարութիւն Սիմեանը, Խորէն Քիւփէլեանը, Լեւոն Եղբէրլէրեանը, Յովհաննէս Իմիրզեանը եւ Արմենակ Աթթարեանը:

Աշխոյժ աշխատանքի կը լծուէին նաեւ ենթայանձնախումբերը...

պարենաւորման, առողջապահական, թռուցիկ:

Թագամասերը կը բաժնուին վեց շրջաններու, իւրաքանչիւրը իր խմբապետով եւ փոխ խմբապետով: Երկու անկախ խումբեր՝ կը սահմանուին օգնութեան հասնելու կարիք զգացող դիրքերու եւ կը մնան զինուորական կեդրոնատեղին Մկրտիչ Եօթնեղբայրեանի հետ:

Մկրտիչ, իմանալով Ֆախրի Փաշայի բերած թնդանօթներուն մասին, կը մտածէ անոնց Ուրֆա մուտքէն առաջ յարձակիլ անոնց վրայ: Եւ, ան կ'ուզէ այս ծրագիրը անձամբ վարել, բայց ընկերներուն արգելքին վրայ գործը կը յանձնուի իր փոքր եղբոր Սարգիս Եօթնեղբայրեանին՝ (որ միականի ըլլալով կը կոչուէր քէօր Սագօ), օգնականներ ունենալով Գէորգ Ալահայտոյեան եւ ուրիշներ:

Եօթը քիւրտեր կը բարձրանան գերեզմանատուն, միանալու համար Ֆախրի փաշային զօրքը դիմաւորելու եկած ամբոխին: Անոնք ծպտուած Ուրֆացի հայ զինեալներն էին, որոնք կը դիտեն ահաւոր թնդանօթները եւ իրարու նայուածքներ փոխանակելէ ետք զնդացիրային կրակի տակ կ'առնեն թնդանօթները, կը սպաննեն ձիաւոր հարիւրապետը, կը շտապեն քանդել թնդանօթներէն մէկը եւ ստեղծուած խուճապին մէջ կը յաջողին փախչիլ դէպի հայոց թաղերը:

ՖԱԽՐԻ ՓԱՇԱՆ՝ ԵՕԹՆԵՂԲԱՅՐԵԱՆԻՆ

Թնդանօթներով հայոց թաղերը պաշարելէ ետք, Ֆախրի փաշա նամակ կը գրէ Մկրտիչ Եօթնեղբայրեանին, առաջարկելով յանձնուիլ. կը գովէ իր եւ ընկերներուն քաջութիւնը, իր բանակին մէջ կարեւոր պաշտօն կը խոստանայ եւ 24 ժամ պայման կը դնէ, այլապէս քարուքանդ ընելու հայկական թաղերը:

Զինուորական խորհուրդը լսելէ ետք այս խաբեպատիր նամակը՝ Մկրտիչի բերնով կը գրէ որ Ուրֆայի հայութիւնը պիտի կռուի մինչեւ վերջին մարդը: Եւ կ'առաջարկէ ժամ մը ետք Ֆախրին հետ անձամբ հանդիպիլ: Ֆախրին, ի զարմանս Մկրտիչին կը ներկայանայ ժամադրութեան: Իրեն ուղղուած ամոքիչ եւ շողորթ խօսքերուն, Մկրտիչ կու տայ հետեւեալ պատասխանը. «Պատմութիւնը ձեզի պիտի չնքրէ այսօրու ոմիր, ու ի վերջոյ պիտի կործանի ձեր պետութիւնը՝ արեան հեղեղներու մէջ»:

Պատերազմ, միջամտութիւն, Եւրոպացի բանագնացներու միջնորդութեամբ հաշտութեան փորձեր, բոլորն ալ ի զուր կ'անցնին:

Կը վերսկսին գոռալ թնդանօթները: Կը քանդուին հայոց դիր-

քերը: Անմիջապէս նոր դիրքեր կը նշանակուին: Ֆախրի փաշայի թնդանօթներուն՝ հայերը կը պատասխանեն ձեռնառումբերով: Հոկտեմբեր 8-ը երեկոյ կը դառնայ, առանց արդիւնքի:

Մկրտիչ կը ծրագրէ գիշերուայ մուտէն օգտուելով յարձակիլ թուրք զօրքին վրայ: Ճարպիկութեամբ թրքական «փարոլան» իմանալով, Մկրտիչ խումբով մը կը մտնէ թրքական բանակ եւ ումբերով, ատրճանակներով, դաշոյններով գործուած յարձակումով ահ ու սարսափի կը մատնէ թուրք զինուորները որոնցմէ 200 հոգի դիտապաստ գետին կը փռուին:

ԿԸ ՎԻՐԱՒՈՐՈՒԻ ՈՒՐՖԱՅԻ ԱՌԻԻԾԸ

Թլֆտուրի բլուրը, որ կը տիրապետէր հայկական թաղերուն, չարագուշակ կերպով կը գրաւուի թուրքերու կողմէ եւ ահաւոր յարձակումը կը սկսի հոկտեմբեր 9-ին: Դիրքէ դիրք կը վազէին Մկրտիչ, Յարութիւն եւ կը խրախուսէին զինուորները: Անձամբ Մկրտիչ զէնքը ձեռին փախուստի կը մատնէ հայկական թաղերը խուժող զինուորները, բայց այդ բոլորէն փամփուշտ մը կու գայ խոցելու Մկրտիչի աջ ծունկը: Հերոսի վիրաւորուելուն լուրը կայծակի պէս կը տարածուի: Եօթնեղբայրեան՝ հայոց կողմը պատրաստուած հիւանդանոցը փոխադրուելով՝ Ռասթկէլէնեան կը ստանձնէ ղեկավարութիւնը:

Օրը կը վերջանայ հայկական յաղթանակով: Մեծ զոհեր կու տան թուրքերը: Նահատակներ կու տան հայերը: Կը քանդուին դիրքեր, տուներ: Իսկ Ռասթկէլէնեան, հիւանդ է, 40 աստիճան տաքութեամբ դիրքերը կը շրջի, կը հրահանգէ, կը խրախուսէ:

Թնդանօթները կը հնձեն հայոց շարքերը, մէկ առ մէկ կը քանդեն հայոց տունները:

Հիւանդանոցի մէջ, զինուորական խորհուրդը կը հաւաքուի Եօթնեղբայրեանի շուրջ: Տխուր են բոլորը: Կը զգան ժամանակի ծանրութիւնը: Եւ միաբերան կ'որոշեն վերանորոգել իրենց ուխտը՝ կռուիլ մինչեւ վերջին փամփուշտը եւ մեռնիլ հերոսաբար:

Գերմանացի Մ. էքոտտին Մկրտիչին կը դիմէ հաշտութեան աաջարկով, բայց կը մերժուի եւ կը սպառնայ անձամբ վարել թնդանօթաձգութիւնը:

Հոկտեմբեր 10, 11, 12, 13 յարձակումները կը սաստկանան, կ'իյնան հայ մարտիկները, կ'իյնան քաջարի խմբապետները, կը նեղնայ պաշարման շղթան:

Մկրտիչ եւ Յարութիւն կը վերահաւաքեն մնացեալ ուժերը,

կը խրախուսեն ժողովուրդը, Յարութիւն Սիմեան կը պատրաստէ նոր ուժերը, իսկ Մկրտիչ Մ. Էքարզին կը յայտնէ թէ պատրաստ է ճերմակ դրօշակ պարզելու ամերիկեան շէնքերու վրայ: Այս ձեռով, ծպտուած հայ զինեալներ մուտք կը գործեն ամերիկեան կեդրոնատեղին եւ երբ թուրքերը կը յարձակին, Թլֆտուրէն եւ ներսէն կ'իյնան հայերուն կրակին տակ եւ սարսափի մատնուելով կանոնաւոր բանակն ու խուժանը:

Բայց նման յաղթանակներ չէին կրնար փրկութիւն բերել հայերուն: Ահաւոր էր ժողովուրդին վիճակը: Թուրքերու թիւը անընդհատ կ'աճէր, իսկ հայոց շարքերը կը նօսրանային:

Հոկտեմբեր 12-ին, ճակտէն գնդակ մը ստանալով, կ'իյնայ քրիստոսատիպ հերոս Յարութիւն Ռասթկէլէնեան:

Թուրքերը կը յաջողին մտնել հայկական թաղերը:

Հոկտեմբեր 23-ի Կիրակին՝ խոր ու մեռելային լուսթիւն մը կը տիրէ:

1915-ի Սեպտեմբեր 29-Հոկտեմբեր 23, վերջ կը գտնէ աննման հերոսամարտ մը: Իրաւունք ունէր Ֆախրի փաշան հռոտելու թէ՛ «Ի՛նչ պիտի ըլլար մեր վիճակը, եթէ այս ծանր օրերուն, մի քանի Ուրֆաներ, այսպէս, մեզի դէմ ծառանային»:

Մկրտիչ մահուամբ զմահ կոխելու ուխտով, ամբողջական պարտութենէ առաջ, պատգարակով կը պտըտի դիրքերը եւ իր իսկ անձնական մասնակցութեամբ, հերոսաբար կ'իյնայ թշնամիի գնդակներուն տարափին տակ:

Ֆախրի փաշային թնդանօթի 24 հարուածներ կը գուժեն մեծն հերոս՝ առասպելական ղեկավար Մկրտիչ Եօթնեղբայրեանի նահատակուիլը:

Փառք այդ հերոսներուն: Փառք

Յարութիւն Սիմեան

Տիկ. Նչիսաբէ Եօթնեղբայրեան

Տիկ. Նաթուն Գոնտրաճեան

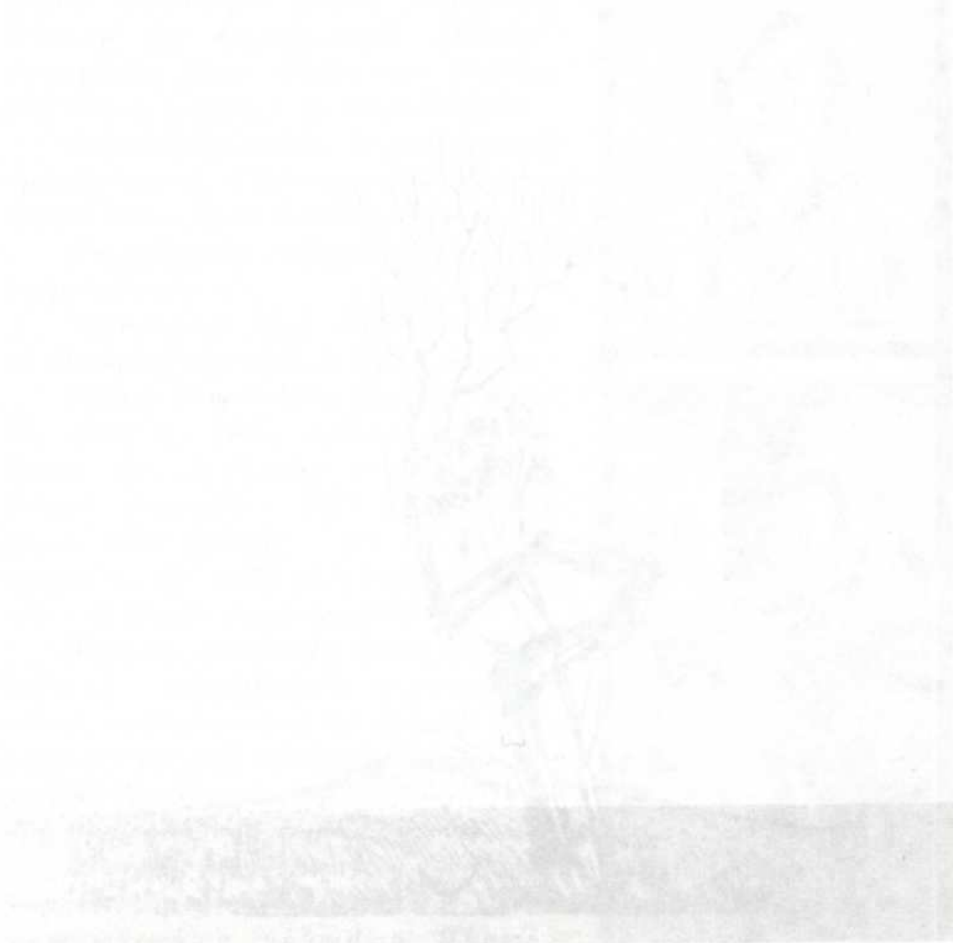
Հայ մարտկուհիներուն, Եղիսաբէթ Եօթնեղբայրեանին, Սուլթան Սիմեանին, Ռասթկէլէնեանին քրոջ, Մարիամ Զիլինկիեանին, Խանրմ Քէթէնճեանին, Խաթուն Գոնտուրաճեանին եւ տակաւին ուրիշներու, որոնք կոուեցան, նահատակուեցան կամ թշնամիրն ձեռքը չանցնելու համար իրենք զիրենք սպաննեցին:

Եւ անկէ ետք կը սկսի թրքական աւանդութիւնը: Խեղճ ու անտէր մնացած ազգաբնակչութիւնը կ'ենթարկուի կոտորածի եւ գաղթականութեան:

Բայց պայծառ կը մնայ անունը Ուրֆային՝ Հայոց պատմութեան մէջ: Մեր հոգիները հպարտութեամբ կը լեցուն ազատութեան համար կռուող, մահուան դիմելու գիտակցութեամբ պայքարող մարտիկներու այս միամսեայ պատմութեամբ, միամսեայ զիւցազնամարտով եւ հերոսական նահատակութեամբ:

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is extremely faint and illegible.

ԴԻԻՑԱԶՆԱԹՈՒԻՉ ՈՒՐՖԱՆ

(Կրճատուած)

Գրեց՝ ՆՇԱՆ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

Ուրֆա...

Մտքիս տեսիլին մէջ կը պատկերազարդուի ան իբրեւ ցոկանաւ, հիմակ խրած ու խորտակուած քարերու վրայ: Յոկանաւ մը գիտութեան եւ քաջութեան, արուեստի ու արութեան:

Փոթորիկի օր մը, օր մը բորբոքման եւ աստուարժան բարկութեան, արմենական նաւազախումբը, անհնարին դիւցազնութեամբ, բացը այլազգիներու ծովուն, անօգնական, լծուեցաւ հերոսական մարտնչումի մը, որու նմանը, հաւատացէ՛ք, չէ արձանագրուած ո՛չ մէկ պատմութեան մէջ:

Մովամարտը ունեցաւ իր հրեշտակապետը, իբրեւ նաւապետ, ու նաւազախումբին բոլոր անդամները, տղայ, տարիքաւոր, կոյս, կին, պայծառակերպուեցան քերովբէներու գունդի:

Կամքը եղաւ կայմ, կորովը՝ կամրջակ, դիւցազնութիւնը՝ դրօշ, արութիւնը՝ առագաստ ու մահը՝ մեծութիւն:

Այդ ծովամարտէն դիւցազուններ թեւեցին դէպի անմահութիւն, իսկ վերապրող հերոսները, պատմեցին մեզի հոմերական դիւցազներգութեան դրուագները:

Լայնածաւալ ու աննախընթաց ողբերգութեան մը մէջ, Ուրֆան կարկառեց արութեան ապառաժներ ու արձաններ:

Ու ըսաւ.

— Միայն գառներու հօտ չենք մենք Հայերս, այլ մարտիկներու մատեան գունդ:

Եւ Ուրֆան լեռ չէ: Լեռնացաւ ու գազաթնացաւ իր քաջութեամբ: Նաւը օտար ծովու մէջ առանձին էր, անօգնական: Որով իր քաջութեան գազաթը կը մնայ անմրցելի եւ անմերձենալի:

Ուրֆացիք իրենց արութիւնը չստացան իրենց բնակավայրին բարձրութենէն, իրենց խիզախութիւնը չընդունեցին իրենց դիրքէն, այլ իրենց հոգիին քարայրներէն ու գազաթներէն քաղեցին: Եւ հերոսութիւնը ըլլալով հասարակաց՝ բոլորն ալ ապրեցան գուպարին գինովութիւնը: Զիրար ներշնչեցին յանդգնութեամբ իրենց հոգեկան հուրերը ընծայելով իրարու, իրրեւ հաղորդութիւն:

Ուրեմն ծագեցաւ իրենց քաջութիւնը ներքին լեռներէ, ըլլալով ընդոժին ու անխառն դիւցազնութիւն: Անոնք հանդէս բերին զանձատունի մը հէքիաթական աւանդները, իրենց արիւնին մէջէն ու արմենութեան:

Անհաւասար մարտի ընթացքին՝ Նաւը, ներկուած արիւններով ու նորոգուած լոյսերով, խոյացաւ, խորտակեց եւ հուսկ ապա խրեցաւ, պանթէոններու արժանի պարտութեամբ:

Մահացեալ մարտիկները մտան Հայութեան բզկտուած հովանիներուն մէջ, իսկ վերապրողները մեծ ծովուն ալիքներէն քշուած, ժայռակերտ աշխարհի ափերուն վրայ ցրուեցան:

Պարծա՛նք մեկնողներուն ու պատի՛ւ մնացողներուն:

Յիշատակաց զանձատունին մէջ կը ծխայ հսկայ խնկաման մը, անսպառ զմուռսներով ու կը բարձրանան իրարու մէջ թաւալող ամպեր, աղաւնիներու սպիտակութեամբ:

Կը լսուի առասպելական երաժշտութիւն մը, որ կը տարածուի խորընթաց ու կը լեցնէ ծովերը եւ կը ծածկէ անապատներուն աւազները խորամտութեան փոթորիկով ու փրփուրներով:

Նաւը, իրրեւ Նոյեան Տապան, կը հանգչի արութեան Արարատի մը վրայ:

Արծիւ մը, կտուցին մէջ դափնետերեւ, կը ցցէ գլուխը՝ հայոց պատմութեան մէկ էջին գազաթը, որուն ներքեւ կը վերածուի ինքնապաշտպանութիւնը իմաստասիրութեան:

Ահա բանը որ Ուրֆան մեզ արձակեց՝ եհովայական փոթորիկի ու փայլակներու մէջէն:

Ծանօթ.՝ Մեր նորագոյն գրականութեան սիւնքերէն՝ Նշան Պէշիկաշեան, շարժ մը գրութիւններ ունի՝ նուիրուած Ուրֆայի եւ անոր հերոսներուն: Սոյն ներքոյականը կ'արտատպենք Փարիզ հրատարակուող «Յառաջ» օրաթերքէն:

ԵՕԹՆԵՂԲԱՅՐԵԱՆ

Գրեց՝ ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱԹ

Երբ գեմֆերու շառաչը կը լո՛ւտ,
Եւ կեանքի նոր արշալոյս մը կը բարձրանայ
Արիւնի եւ արցունքի խորհուրդներէն,
Բանաստեղծը մոլեգնօրէն պրկելով լարերը քնարին՝
Կ'երգէ փառքը դիւցազնական հերոսներու:

Դուն մէկն էիր այն վեհապանծ հայորդիներէն՝
Որոնք իրենց արեւին նրազը փշրեցին
Մահուան ապառաժներուն դէմ,
Որպէսզի յաւիտեանական սիրոյ երդումը չդրժուէր,
Եւ կեանքը յաղթանակէր լուսահանդէս գեղեցկութեամբ:

Ո՛չ մէկ ծաղիկ իր բաժակին ժպիտը ցօղեց ոտներուդ մօտ.
Եւ ո՛չ մէկ ծառ դէպի ծարաւդ երկարեց
Իր ոստերը պտղազարդ:
Ուրախութեան ո՛չ մէկ հրթիռ
Ցրուեց խաւարը հոգւոյդ:
Դուն միայն սգաւոր նրագներ տեսար հայրենի տուններուն մէջ.
Եւ ցուրտ մոխիրն ակութներուն՝
Որոնց կրակը շիջած էր արցունքով:
Միայն ողբ եւ հառաչանք լսեցիր,
Եւ գերեզմաններէն որդնահար ձեռքեր
Պաղատագին աղօթներով դէպի վրիժարորբ հոգիդ կարկառեցան:

Եւ դուն ծառացար ատելութեամբ գրահուած.
Հսկումն եղար ցաւատանջ գիշերներուդ,
Եւ օրերուդ նաւն ալիջարչար
Ո՛չ մէկ հանգիստի մօտեցաւ այնուհետեւ:

Արտասուքը սառեցաւ կոպերուդ տակ,
Եւ միայն արիւնիդ հզօր կշռոյթը լսեցիր
Երակներուդ անսահման կրակին մէջէն:
Ոչ մէկ ոյժ կրնար այլեւս քեզ կասեցնել.
Ահեղօրէն պրկուած աղեղի մը նետին պէս
Արձակուած էիր դէպի մահը կենսապարգեւ:

Որովհետեւ դուն կեանքին յաղթանակը դարբնեցիր,
Եւ մոռալ անդունդներէն դէպի կամարը հայրենի
Քու հրեղէն շունչովդ բարձրացան
Յաւիտենական գարունի մը շուշանները ոսկեշող:

Ահա՛ կանգնած ես դուն
Ոստանիդ աւերակներուն վրայ.
Ոտերուդ առջեւ քիւրաւոր գոհերը կը ննջեն.
Բայց կը դիտես հեռո՛ւն,
Սեւեռաքիթ դէպի հորիզոնը մրրկայոյզ՝
Ուրկէ նոր արշալոյս մը կը ծաթի,
Ցեղիդ անմահութեան տեսիլքը փառահեղ...
Յիշատակի քիւրեղեայ սափորին վրայ խոնարհած՝
Քեզի համար կու լան մայրերը որդեկորոյս,
Եւ քոյրերը սուգի թանձր քոյրերուն տակ,
Քեզի համար կը մըմնջեն անիմանալի աղօթք մը սիրոյ...

Որովհետեւ քու շնորհիւդ է որ, արիւնիդ խորհուրդին շնորհիւ,
Հայաստանի վարդերը կը բռնկին արեւահուր,
Եւ աղբիւրներուն կարկաչը կը լռէ
Անդորրիկ ծոցը բոսոր սափորներու,
Եւ կեա՛նքն է, կեա՛նքն է, Եօթնեղբայրեան,
Որ Հայրենիքիդ ոսկի դրոները կը բանայ
Մեր ցաւագին կարօտներուն առջեւ...:

ՈՒՐՖԱՅԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Գրեց՝ ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Մեր վտարանդի ու հայրենազուրկ վիճակում յոգնած ենք օտարների տատասկոտ կարեկցութեան հայեացքներից: «Հալածական ու ջարդուած» ազգի չար համբաւը թունաւոր իժի պէս մեր աստանդական բեկորների կոշկոտուած կրունկներն է լիզում, մինչ անդին հայ ժողովրդի արիութեան, անձնազոհութեան ռազմական խոյանքի սքանչելի դրուագները մնացած են խաւարի մէջ:

Ահա Ուրֆայի աննախընթաց անզուգական հերոսամարտը, որ մեն-մենակ բաւական է մի պատմութիւն զարդարելու դարերի համար:

Մինչեւ այսօր հելլէնական Միսօլօնգիին եղաւ թուրք բռնապետութեան դէմ ծառայած ժողովրդի ազատասիրական ըմբոստ ոգու խորհրդանշանը: Յետ այսու Ուրֆան եւս պիտի բազմի առաջինի կողքին, որպէս հայ յեղափոխական պատմութեան փառքն ու պսակը:

Ինձ անծանօթ չէին Ուրֆայի 1915 թուի գինուած ապստամբութեան դրուագները: Կարդացի նորէն հեւ ի հեւ, շնչակտուր, որպէս հին-հին հայրերիս շիրիմներից բարձրացող գէնքի շառաչիւն, եւ հոգիս թունդ ելաւ:

Այս սեղմ ու հարկադրաբար հակիրճ տողերի մէջ անհնար է պարփակել հայկական Միսօլօնգիի - Ուրֆայի դիւցազնական խօլ յեղեղումները: Բաւական է վերյուշել սա թուականը՝ 1915.-

Եւ ահա փչրուած, արիւնոտած առաջին կարաւանները ցաւի ու արցունքի ծփանքով Ուրֆայի դռներն են ծեծում: Ուրիշ շատ քաղաքներ են անցել, շատ աւեր ու շէն գիւղեր: Ուրֆան է միայն, որ սանձակոտոր նժոյգի նման ծառս է ելնում զարհուրանքի ու եղեռնի այս տեսարանի առջեւ: Մօտիկ անցեալի ահեղ փորձն ունի: 1895-96-ի յիշողութիւնը:

Ի՛նչ, դէպի անապատ քայլե՛լ այս անճար հնազանդ ամբոխ-
ների հետ՝ աւազների կիզիչ անգթութեան մէջ անարգօրէն խող-
խողուելո՞ւ համար:

Երբեք, Ուրֆան սուսերամերկ կը ծառանայ թուրք բարբարո-
սութեան դէմ, արիւնարբու թշնամու կատաղութիւնը կը փշրի տաս-
նապատիկ աւելի զոհեր խլելով նրանից եւ ապա թէ կ'ընկնի հերո-
սական մահով: Քաղաքի երեսուն հազար հայութիւնը մարդ ու կին,
ծեր ու երիտասարդ պատանիներ ու մատղաշ աղջիկներ ու հարսներ,
ամէնքը միասին ուխտուածների մի բանակ է: Ու 1915 թուի Սեպ-
տեմբերի 29-ից մինչեւ Հոկտեմբերի վերջը:

Իւրաքանչիւր մարտիկ հրացանածիգ թէ ուժածիգ լաւ գիտէ,
որ պիտի մեռցնի գազանների այդ վոհմակը, որ կոչուում է թուրք
խուժան: Եւ պատնէշներ են բարձրացած թաղ թաղի դէմ, կտուրից
կտուր, անկիւնից անկիւն, ամէն մի պատի ճեղքից, ամէն մի թումբի
տակից, ամէն քարի յետեւից գնդակ է շաչում եւ ուումն է բառա-
չում: Թշնամու գրոհին Ուրֆան պատասխանում է իր ընտիրների
ամենի գրոհով: Պատնէշների վրայ հայ կտրիճների երգն է թըն-
դում ուղմի որոտի հետ: Թշնամու չորս թնդանօթների աւերի դէմ
հայ հերոսների մի ջոկատ յանդուգն ու կատաղի ելոյթ է գործում,
որ շշմեցնում է թուրք հրամանատար փաշային:

Չեմ ուզում երկարել երկիւղած հիացմունքի այս տողերը:
Ինչպէ՞ս չչիչատակել սակայն հերոսական այս փաղանգի գէթ ամէ-
նէն կարկառուն դէմքերը եւ առաջիկաներից առաջինը, ահեղն ու
սքանչելին՝ Մկրտիչ Եօթնաղբարեան: Գայլ Վահա՞նն է վերածըն-
ուել արդեօք այս զարմանալի տղամարդի մէջ, թէ՞ աւելի հին դա-
րերից մի առասպելական հերոս, որ գերեզմանից դուրս եկած՝
սուսերամերկ յանկարծ ցցւում է թուրքի առջեւ մռնչալով՝ «յետ
քաշիր արիւնոտ թաթդ, այս ես եմ ասում, վասնզի իմ ցեղս յաւի-
տենական է»:

Ահա իր պատկերը՝ լայնաթիկունք ու կուռ կազմուածքով երի-
տասարդ, նուրբ ազնուական դիմագծերով, մութ յօնքերի տակ
թաղուած խորը, իմացական աչքերը, դաժան վճռականութեան
փայլով եւ այս երկաթէ ունելիի պէս իրար վրայ սեղմուած ծնօտ-
ները, ուր մի բրոնզէ կամք է նստած: Ահա առաջնորդն ու ղեկա-
վարը այդ հզօր, աննկուն դիմադրութեան, որ նա պատրաստել է
տարիներից ի վեր:

1895-96-ից թուերի Համիտեան զարհուրանքի օրերի ծնունդն

է, ինչպէս եւ բոլոր իրեն հետեւող ընկերները: Հագիւ պատանի, մի հատիկ հոգ ունի՝ զինել հայ ժողովուրդը, մի հաւատամք ունի՝ հայրենիքի սէրը եւ նրա ազատութիւնը: Տեսող է ծնուած եւ առաջնորդ, անակնկալների գաղտնիքը գիտէ եւ անծանօթ իրերի խորքն է տեսնում յստակօրէն: Յեղին սպառնացող վտանգն ապրում է բնագործն եւ օր ու գիշեր դադար չունի՝ կանխելու համար մթի մէջ սողոսկող Եղեռնը: Իր համոզումները անդրդուելի են, ինչպէս եւ իր կամքը: Իր որոշումների գործադրութեան մէջ յամառ է, ուղղագիծ եւ անգուժ: Թուրքին ճանաչում է իր մատների պէս, նրա անապատային հոգու բոլոր ծալքերը գիտէ, եւ նրա դէմ կռոււմ է ճիշդ նոյն զէնքերով, նոյն բարոյականով:

Իթթիհատի Սահմանադրութեան եւ թուրք Հուրիէթին նա հագիւ 20-ը անցած երիտասարդ, իմաստուն արիութիւնն ունեցաւ յայտարարելու, թէ սուտ է այդ բոլորը, հայ ժողովուրդը պիտի զինուի անընդհատ: Եւ իր խօսքը պահեց:

Ուրֆայի հերոսամարտը իր եւ իր գործակից մի խումբ անվահեր երիտասարդների պատրաստածն ու վարածն է: Աննկարագրելի են իր կռիւ վարելու եղանակները եւ կորովը: Իրապէս առասպելական մի հսկայ, որի խիզախ հոգին ամէն տեղ է եւ աչքը բոլոր դիրքերում: Նրան հետեւում ու հնազանդում է ողջ քաղաքի հայութիւնը որպէս պատգամախօսի: Կռուի վերջերին չար գնդակով մի ոտքը փշրուած՝ նրան պատգարակով դիրքից դիրք են պտտցում եւ նրա երեւալը բաւական է, որ հայ մարտիկների գրոհը մահասփիւռ եւ թշնամու խուճապը անխուսափելի դառնայ: Իր մահը նոյնչափ ասեղ է ու հերոսական, որքան եւ իր կեանքը: Իր մտերիմ համհարզներն ու մարտակից կտրիճները ընկան իր շուրջը եւ տակաւին փամփուշտ ունի: Փշրուած ոտքով յետին ճիգով խոյանում է թուրք զօրքերի վրայ, կրակում է աջ ու ձախ ու վերջին փամփուշտով իր փառաւոր անգուգական գոյութիւնը կնքում հսկայի մահով:

Ֆախրի փաշայի ցնծութիւնն այնքան մեծ է որ իր հրամանով բերդի բարձրութիւնից թնդանօթի 24 հարուածներ ծանուցում են թուրք խուժանին այս անգուգական առաջնորդին մահը:

Հայկական ամբողջ ազատագրական շարժումը, Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը, որին անունով գործեց ու կռուեց մինչեւ վերջը, երկրորդ Մկրտիչ Եօթնադրարեան չունի:

Եւ իր ընկերներն ու գործակիցները, ի՛նչ կեանքեր, ի՛նչ գեղեցկութիւն եւ ի՛նչ արիութիւն,

Ահա քրիստոսապատկեր Ռասթկէլէնեանը, Մկրտիչի մանուկ օրերի ընկերը, հետագային նրա զինակիցն ու աջ բազուկը: Երագական անդրչիրիմեան դէմք, երկնքի կարօտն ունեցող սրբի պէս, փխրուն առողջութեամբ ու տկարակազմ, 40 աստիճան տաքու-

Թեան մէջ թաց լաթը ճակատին՝ դիրքից դիրք է վազում, խրախուսում ամրապնդում շարքերը:

Հոկտեմբեր 18-ի եղերոտ գիշերին ամենէն ահեղ ընդհարումների մէջ ճակատից գնդակ առնելով ընկնում է: Թաղման ականատես մէկը ասում է. «Նա խաչէն նոր առնուած Քրիստոսի տեսք ունէր, ճակատին՝ արիւնի պսակ»:

Ահա Գէորգ Ալահայտոյեանը, բարձրահասակ, թիկնեղ վիթխարին, որ Վենետիկի Մաւրի կերպարանք ունի եւ որ զարկւում է պատնէշի վրայ: Ահա անզուիգական Մկրտիչի եղբայրը՝ Սարգիս Եօթնաղբարեան, իր աւագի գործակիցն ու համհարզը, որ աննկարագրելի խիզախութիւններից յետոյ կռուի վերջին զոհ է գնում մի զագիր հայ մատնիչի դաւին եւ կախաղան բարձրանում: Ահա Յարութիւն Սիմեան քաջարի մարտիկը, Արմենակ Աղղարեան, Լեւոն Չերչեան, Վաղարշ Մեսրոպեան, Գառնիկ Շամլեան եւ քանի քանի ուրիշներ, մէկը միւսից գերազանց ու արի, մահու վճռականութեամբ հզօր, որոնք իրենց անպարտելի առաջնորդի հերոսական օրինակով պատնէշների վրայ կնքեցին իրենց չքեղ կեանքը կամ կռուի վախճանից յետոյ պաշարուած այս կամ այն տան մէջ մի քանի ընկերներով, թշնամիներին աւերած գործելով՝ ընկան Հայոց Աշխարհի համար, որ այնպէս պինդ սիրեցին:

Ուրֆայցին անձնատուր չի լինում երեբեք. նա գիտէ մեռցնել ու մեռնել վիթխարիի մահով:

Ուրֆայցի հայ կանայք ամբողջ այդ հերոսական դիմադրութեան տեւողութեանը իրենց կորովով, իրենց տոկուն անձնուրուրութեամբ եւ մանաւանդ անօրինակ քաջասրտութեամբ ոչ միայն ոչնչով յետ չմնացին իրենց եղբայրներից եւ ամուսիններից, հապա եւ յաճախ գերազանցեցին նրանց, վասնզի հոգիների գերմարդկային ճիգով կարողացան իրենց կանացի թուլութիւնն մինչեւ առնական անվեհերութիւնը բարձրացնել:

Նայեցէք այս երիտասարդ գեղուհին, փամփուլտակալների ծանր բեռը մէջքին գօտեպինդ եւ կրծքին խաչածեւ, մատաղ ու նրբակազմ աղջկան քնքուշ տեսք ունի: Հայուհու իր չքնաղ աչքերի մէջ խոժոռ վճռականութիւն կայ: Տիկին Եղիսաբէթ Եօթնաղբարեանն է՝ Մկրտիչի կինը եւ արժանաւոր համհարզը:

Ահա այս միւսը, նոյնպէս զինուած, տիկին Սուլթան Սիմեան, Ռաստկէլէնեանի քոյրը: Ահա Օր. Մարիամ Զլիլնկարեանը, Օր. Խանըմ Քեթէնճեանը, ահա աննման տիկին Խաթուն Գոնտու-

բաճեանը եւ քանի՛ քանի՛ ուրիշները, որոնք Ապօկալիպսեան այն գիշերներին մահու կատաղութիւնը հեգնեցին եւ հայ կնոջ պատիւն ու փառքը մինչեւ աստղերը բարձրացուցին:

Ու կ'ուզէի տիեզերքին շեփորել Ուրֆայի հերոսամարտը:

Ա՛հ, ի՛նչ տարերային, ի՛նչ փոթորկաշունչ ընդվզումներ, Եղեռնը հեգնող ի՛նչ գեղեցկութիւններ ու մահու քրքիջ, աղեխարշ ու հերոսական, ահարկու ողբերգական:

Ո՛չ, Ուրֆայի հերոսները ծնող ցեղը չի կարող կորչել: Եւ այս բոլորը կ'ուզէի ճշալ աշխարհին, բարեկամին ու չարեկամին, բոլոր փարիսեցիներին ու Պիղատոսներին, բոլոր նրանց, որոնց պարանոցին մեր արդար արիւնը կարմիր օղակով է դրոշմուած: Եւ վիրաւոր գազանի պէս հոգիդ է մոնչում անհնարին ցաւ ու ցասումով, վասնզի այսքան զոհերից ու արիւնից, այսպիսի ահեղ ողբերգութիւնից յետոյ, նորէն Հայաստանի մեծ մասը եւ Ուրֆա, ոճրաճին թուրքի ոտների տակ են...

Պատմութիւնն ի՞նչ է: Բարբարոսութի՞ւն, ուխտադրուժ տմարդութի՞ւն, թէ՞ արդարութեան եւ իրաւունքի յաղթանակ: Այս հարցի պատասխանը պիտի տան մեր յետնոտղները, եւ դրա համար է, որ պիտի սերտեն, որպէս ամէն լուսաբացի աղօթք, Ուրֆայի հերոսամարտի մեծ Դասը:

Եւ արդ, ո՛վ իմ վտարանդի եւ բախտակից եղբայրս, ուր եւ լինես, ինչ վիճակում եւ լինես, աղաչում եմ, դու որ Սարդարապատն ու Ղարաքիլիսէն գիտես, կարդա՛ Ուրֆայի Հերոսամարտը, որպէսզի ճակատդ աւելի բարձր եւ թիկունքդ աւելի շիտակ պահես օտարների առաջ եւ ցեղիդ առնական առաքինութիւնը տարփողես հորիզոնից հորիզոն եւ զաւակիդ առջեւ չկարմրես, երբ նա մեր աւեր հայրենիքի քարտէսի վրայ կռանայ իր անմեղ աչքերի մէջ ահեղ հարցականով:

Պատմութիւն, ազգ եւ հայրենիք ո՛չ այլ ինչ են, եթէ ոչ իրար յաջորդող անթիւ սերունդների հերոսական թանձրացումն:

Մանօր. - Մեծանուն գրագետ Աւետիս Ահարոնեան, այս ներբողականը գրած է «Հայրենիք» ամսագրի 1933 Սեպտեմբրի թիւին մէջ: Կու տամք յապաւումներով:

ԱՐԴԱՐԱՀԱՏՈՅՑ

Այսօր Ազգերու Դաշնակցութիւնը ցեղասպանութիւնը ոճիր կը նկատէ, քաղաքական ինչպիսի պայմաններու տակ ալ գործուած ըլլայ ան: Արդար ըմբռնում մը, որ ի յայտ կու գայ ազգերու իրաւունքները հաստատուն հիմերու վրայ դնելու ու անոնց գոյութիւնը թշնամիի ու բարեկամի քմահաճոյքէն անջատելու համար: Այսօրուան օրէնքը սակայն քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ — Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին — արդար ըմբռնում մը իսկ չեղաւ՝ շատ մը ազգերու կողմէ, երբ թուրքին կողմէ կը նիւթուէր Հայկական եղեռնը:

Եթէ տէրօրն ու սարսափի մթնոլորտը հաշտ չեն ընթանար քաղաքակրթութեան հետ, կը նուազեցնեն գաղափարական սրբութիւններու ոգին, սակայն հասկացողական կամ արդարութեան ինչպիսի միջոց մը անհրաժեշտ էր Հայկական գիտակցութեան ու յաւերժացման պարտադրանքը ճառագայթելու մեր մէջ կամ այլուր, այդպիսի մահազոյժ օրերուն մէջ:

Եթէ սրտերը չխռովէին, մատները ծանրանային կապարը արձակելու քարերն ու հողը վրէժ պիտի աղաղակէին:

Ու՛

Վարդապետութեան սահմանուած անձ մը թերեւս, գլխաւորապէս հայր մը անկասկած՝ սրբութեան խնկարկու՝ եղան անգամի մը համար սատանային գործակից, սպաննելով ոճրագործ չեղան, ձերբակալուելով բանտարկուած չմնացին ու ապրեցան որպէս մարդ, հայ մարդ, բարձրաճակատ ու անվեհեր:

Հայկական եղեռնի եօթանասունամեակի տխուր յիշատակի այս օրերուն ամէն հայ ուրախութեամբ կը յիշէ ծիածանով եզերուած լուսանկարները սրբացած հերոսներու՝ Արամ Երկանեան, Սողոմոն Թէհլիրեան, Արշաւիր Շիրակեան, Ստեփան Մաղիկեան, Մի-

սաք Թորլաքեան, որոնք 1921 Մարտ 15-էն մինչեւ 1922 Յուլիս 25, իրենց վրէժի ու արդարութեան կապարներովը ութը յայտնի ոճրագործներ սպաննեցին հրապարակաւ:

Մնացեալ մահապարտները Մալթա կղզին տարուեցան, ուր անգլիական զրահաւորներ հսկեցին անոնց կեանքի ապահովութեան համար:

Պարտք կը զգանք հայոց նեմեսիսներու կեանքը ներկայացնել սեղմ գիծերով:

ԱՐԱՄ ԵՐԿԱՆԵԱՆ

Կարնեցի է. ծնած 1900-ին: Եղեռնէն ազատուելով հաստատուած է Կովկաս, ուր շարունակած է ուսումը: Մասնակցած է Բաշ Աբարանի ճակատամարտին: Հայաստանի Հանրապետութեան օրերուն ինքզինք կուսակցութեան տրամադրութեան տակ դրած

է: 1919-ին Թիֆլիսի երեւանեան հրապարակին վրայ ահաբեկած է Ղասիմբեկովը: Մէկ տարի ետք, Թիֆլիսի մէջ, Կալավնսկիի հրապարակին վրայ, ահաբեկած է Սարաֆովը: Նոյն տարին, նոյն քաղաքին մէջ, նոյն հրապարակին վրայ վիրաւորած է Պան Մահմէտովը, ինքն ալ վիրաւորուած է, բայց կրցած է կուուելով ազատի: Մեկնած է Պերլին ու 1922-ին Ուլանաչըրասիի վրայ, ձէմալ Ազմիի տան դրան առջեւ սպաննած է Տօքթ. Պէհաէտտին Շաքիրը:

Մինչեւ 1924ը կը մնար Ռուսիա: 1931-ին ամուսնացած է Պուէնոս Այրէսի մէջ: Հիւանդացած ու մեռած է 1934-ի Օգոստոս 2-ին, երիտասարդ տարիքին:

ԱՅՍՊԷՍ ՍՊԱՆՆԵՑԻՆՔ

ԱՐԱՄ ԵՐԿԱՆԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

Ապրիլ 17-ը: Զատկի յաջորդող երկուշաբթին է: Մեռելոցի օրը:

Պերլինն ալ այսօր կը ներկայացնէ այնպէս ինչպէս ամէն մէկ բրիտոնեայ քաղաք: Ամէն մարդ իր մեռելներուն այցի կ'երթայ,

փունջ մը ծաղիկով եւ աղօթքով մը թարմացնելով յիշատակը իր մեռելներուն:

Իսկ մենք, ժամանակացուցադրուած աշխատանքի ենք, մեր մեռելոցը փնտռելով: Որովհետեւ մեր մեռելները հեռո՛ւ, հեռո՛ւ անապատներու մէջ են: Եւ անոնք մեզմէ ծաղիկ չեն սպասեր, այլ ոճրապարտ գանկերու արիւնը:

Կը հաւատա՞ք երազներու: Ես կը հաւատամ: Յաճախ երազները գուշակութիւններ եղած են:

Պատմեմ ձեզի երազի մը մասին, որ այդ օր, երկուշաբթի, ան պատմեց մեզ:

«Այս գիշեր, երազիս մէջ տեսայ որ եկեղեցի եմ գացեր: (Խընդաց. մենք ալ խնդացինք, որովհետեւ գիտէինք թէ ան գործ չունէր եկեղեցիներու հետ):

«Տօն օր էր: Պատարագ կար: Պերլինի մէջ էր. եկեղեցին գերմանական: Բայց ճիշդ ու ճիշդ հայկական եկեղեցիի մը ներքնամասը. խորանները լուսավառ, մայր խորանին առջեւ պատարագիչը զգեստաւորուած հայ վարդապետի մը պէս, փալփուր շուրջառ, թագ... , ծնծղայ, երգեցողութիւն եւ հայ լուսաւորչական ծիսակատարութիւն: Ժողովուրդը խոնուած կը հետեւէր արարողութեան, որ տեղի կ'ունենար գերմաներէն: Իսկ ես առինքնուած քաղցր երանութիւնով լեցուն, կը հետեւէի այս պատարագի արարողութիւններուն, առանց բառերուն ուշադրութիւն դարձրնելու:

«Յանկարծ, լսեցի շատ յստակ բառերն ու եղանակը.

— «Ի վերին երուսաղէմ...»:

«Այս մեր եկեղեցիի մահերգն է... ճշացի եւ արթնացայ...»:

«Տղաք, պատրաստ եղէք, պատարագը պիտի կատարուի: Այս երազը ազդարարութիւն մըն է», ըսաւ, ճառագայթող դէմքով:

Ժամը հինգի ատեններն էր: Ճէմալ Ազմին իր փաշայական շօրօրուն քալուածքով տարեր էինք արդէն Ազմի պէյի տունը: Ժամը Ե-ի մօտերը, Ուլանդղրասէի երկայնքին կը հետեւէինք նաեւ Պէահէտտին Շաքիրին՝ իր կնոջ հետ: Ան ալ կը մտնէր Ազմի պէյի տունէն ներս:

Այս ժամուն ընտանիքի անդամներով այցելութիւն մը ենթադրել ու տար թէ այս գիշեր անոնք պիտի ըլլան միասին: Պիտի ճաշեն, պիտի ուրախանան եւ պիտի յիշեն այն օրերը, երբ իրենք ամբողջ թրքահայութիւնը գլխատեցին:

Եթէ ճիշդ էր մեր ենթադրութիւնը, այս գիշեր մենք նաեւ կը տօնէինք մեր մեռելոցը:

Պէտք էր հսկել ամենախիստ կերպով մինչեւ որ հաստատուէր այս ենթադրութիւնը: Եւ աչքեր, անթարթ աչքեր գամուած էին Ազմի պէյի դուռին:

Ահա գեղեցիկն տիկին Թալէաթն ալ: Սուգի հետք չունի այլեւս: Ժպտուն է ու թեթեւ ինչպէս Ապրիլի այս արեւոտ օրը:

Ժամը ութն է արդէն: Ոչ մէկը դուրս ելած է այս դուռէն:

Ուրեմն ճիշդ է, ու անոնք ուրախ հաւաքոյթ ունին այս գիշեր: Իսկ երրորդ յարկի (Ազմի պէյի յարկաբաժնի) պատուհաններէն լոյս կը յորդի:

«Այս գիշեր պիտի վերջանայ, եւ ամէն գնով»:

Ահա վերջին ազդարարութիւնը, որ կ'ըլլար մեզի. որոշուելէ յետոյ կէտերը, որ պիտի բռնուէին, փողոցը ուրկէ տեղի պիտի ունենար փախուստը եւ անպայման, որոշ հեռաւորութենէ յետոյ թաքսիով հեռանալը մինչեւ Ունդէր Դէն-Լինդէն եւ փոխելով թաքսին, իւրաքանչիւրը իր սենեակը, յաջորդ օրը հանդիպելու համար իրարու:

Ճէմալ Ազմիի դուռին առջեւ տեղի պիտի ունենար պատարագը, երբ որոշ հեռաւորութեան վրայ ան կ'առաջնորդէր խումբը մինչեւ այդ կէտը, ուր մենք պիտի սպասէինք:

Գիտէինք որ նման հաւաքոյթներու անոնք վերջ չեն տար ժամը 11-էն առաջ:

Ի՞նչ երեք ժամեր...:

Աւելի դանդաղ ու լեռնակշիռ քան Գրիւնվալդի գիշերն էր: Որովհետեւ վստահ գիտէինք թէ անոնք ահա այդ պատերուն ետեւն են եւ դուրս պիտի գան, պիտի գան անպատճառ: Ու կարծես մագնիսական ուժ մը գամած է ժամացոյցի սլաքը, սլաքը մխուած է կարծես սրտիս եւ անոր շուրջ սիրտս է միայն որ կը դառնայ կոտտուքով:

Կարգապահութեան հակառակ քայլ մը, որ գուցէ խիստ հետեւանք ունենար, եթէ այդ գիշեր մեր յաջողութիւնը չքաւէր այդ զանցառութիւնը:

Չղիմանալով սպասումի դժոխսային ճնշումին, թողուցինք կէտը, ուր պէտք է սպասէինք մինչեւ որ տեսնէինք իր անցքը դիմացի մայթին վրայէն, իբր ազդարարութիւն որ խումբը կու գայ արդէն եւ պատրաստ:

Ոչ մէկ տարակոյս որ անխուսափելիօրէն մեր ճամբային վրայ պիտի դիմաւորէինք զիրենք, որովհետեւ կը քալէինք դէպի Ազմի պէյի տունը, այն մայթին վրայէն ուրկէ խումբը պէտք էր առաջանար:

Կտրեցինք մայթը: Մեր ակնարկները զարնուեցան իրարու:

Հասկացանք իրար: Հրամանը վճռական էր: Եւ մենք կրկին մեր կէտերուն վրայ էինք:

Անցաւ խումբը մեր առջեւէն, երբ կը կտրէր փողոցը, որ երկու հարիւր քայլ հեռու ձէմալ Ազմիի դռնէն՝ կը բացուէր Ուլանդի վրայ: Մենք դուրս կու գայինք՝ իբր կողմնակի փողոցէ դուրս եկող պատահական անցորդ:

Առջեւէն կը քալէր Բուհսի պէյ, անպէտ տիպ մը, որ Տիկին Թալէաթի հետ կը բնակէր եւ կը ծառայէր իբր հոգածու եւ քարտուղար: Ձէմալ Ազմիի եւ Պէհաէտտինի կիները շրջապատուած իրենց զաւակներով կը քալէին խմբովին, իսկ Տիկին Թալէաթ, մէջտեղը ձէմալ Ազմիին եւ Պէհաէտտինին, տաք տաք եւ ուրախ խօսակցութեամբ կը հետեւէին խումբին:

Խումբը հասաւ դուռը:

Մենք անոնց կռնակը:

Տիկին Թալէաթը դէպի առաջ հրելով եւ երկու գնդակ գանկերու մէջ գամել ակնթարթ մը միայն տեւեց:

Վայրկեանական քարացած լռութեան մը յաջորդեց լալազին ողբուկոծ մը «պապա՛, պապա՛, պապա՛...» երբ երկու դիակներ փռուեցան իրարու վրայ:

Ի՞նչպէս եղաւ, չեմ գիտեր: Տեսայ միայն որ գետինը ճանկերու վրայ ինկած է նաեւ Թ... , ատրճանակը թռած՝ ձեռքէն: Իսկ տիկին Թալէաթ, հակառակ բոլորի վլվլուկներուն եւ դիակներու վրայ թափուելուն, կը փորձէ բռնել Թ... :

Ատրճանակիս փողը իր կուրծքին ընկրկել տուաւ զինքը: Նորէն քայլ մը եւ բռնելու ճիգ մը: Կրկին սպառնալիք: Կրկին փորձ եւ կրկին սպառնալիք, մինչեւ որ սատանայի ճկունութեամբ Թ... արդէն ցատկած էր:

Գնդակ մը էլեկտրական լոյսի լամբարին, որ սակայն վրիպեցաւ: Բայց մենք արդէն Լուտփիզտրասէի վրայ ենք, երբ դեռ ուշ մնացող քանի մը անցորդներ դեռ չեն սթափած անակնկալի քարացնող ներարկումէն:

Իսկ երբ վլվլուկներ եւ օգնութեան աղաղակներ կը սթափեցնէին քարացած անցորդներն ու կը բացուէին պատուհանները, մենք արդէն դարձած էինք փողոցները, ուր այլեւս չէին հասներ լացերն ու ճիչերը:

Պերլինի փողոցները անսովոր ոչինչ ունէին, երբ թաքսին զիս կը տանէր դէպի Ունդէր-Դէն-Լինդէն եւ ուրիշ թաքսի մըն ալ ետ դէպի իմ սենեակը:

Այնքան թեթեւ կը զգայի, կարծես լեռ մը ինկած էր կուրծքիս վրայէն: Վստահ էի գնդակիս մահացութեան մասին:

Հատուցուած էր ուխտը հայ մեռելոցին:

(Հատուած՝ «Այսպէս Սպաննեցիք» գրքէն)

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԷՀԼԻՐԵԱՆ

Ծնած է 1896-ին: Ապրիլի 2-ին՝ Դարանաղեաց (Կամախ) գաւառի վարի Բազառիճ գիւղը: Ինը տարեկանին ընտանիքով մեկնած է Երզրն-

կա: Երբ կը ծրագրէ Գերմանիա մեկնիլ ուսումը շարունակելու համար, կը ծագի Համաշխարհային Առաջին Պատերազմը: Տեղի կ'ունենան կոտորածները: Իրենց 85 հոգինոց ընտանիքէն որեւէ մէկը չի գտներ:

1917 Ապրիլ 6-ին կը վիրաւորուի Սարըղամիշի մէջ:

1919-ի Դեկտեմբերին կ'երթայ Պոլիս Թալէաթը տեսնելու, բայց ան Պերլին մեկնած է: Կը լսէ մատնիչ Յարութիւնի մասին. ստուգելէ ետք թէ ան 250 հայ մտաւորականներու ցանկը պատրաստողն է, կ'երթայ անոր տունը ու տեղն ու տեղը կը սպաննէ զայն: Կ'անցնի Փարիզ, Ժընև, ապա Պերլին որպէս ուսանող: Կը տեսակցի ընկերներուն հետ. հետապնդումներով կը հաստատուի թէ Թալէաթը կը գործէ Ալի Սալեհ Բէկ անունով ու կը բնակի Հատիմբերգ թիւ 4 բնակարանը: Սողոմոն անոր տան դիմաց թիւ 37 սենեակը կը վարձէ ու առաջին անգամ կ'ուզէ սպաննել զայն, բայց դուռը չի բացուիր: 1921-ի Մարտ 15-ի առաւօտեան Թալէաթ իր բնակարանին պատուհանէն կը նայի ու ապա վար կ'իջնէ ու կը յառաջանայ Ուհլէնտի փողոցէն: Նոյն մայիսին վրայ դէմ առ դէմ կու գան, Սողոմոն ատրճանակը հանելով կը պարպէ Թալէաթի գլխուն, սպաննելով հայկական կոտորածներու պատասխանատու, ներքին գործոց նախարար ու Իթթիհատական կուսակցութեան պարագլուխը: Սողոմոն Թէհլիրեան կը ձերբակալուի, բայց ազատ կ'արձակուի:

Կը մեռնի Ամերիկայի մէջ, 1960-ին:

ՄԱՅԹԻ ՎՐԱՅ ԻՆԿԱԻ ՀՐԷՇԸ (ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԷՂԻՐԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ)

Գրի առաւ ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԽՈՐԵԱՆ

Առաւօտը սովորականից շուտ ելայ. արեւի շողերը արդէն հասել էին դիմացի շէնքի պատուհանին: Հագիւ էի աւարտել թէյս եւ ուզում էի բազկաթոռը մօտեցնել պատուհանի եզրին, երբ յանկարծ դիմացի շէնքի պատշգամուս տեսայ թալէաթին: Քարացայնա՞ էր արդեօք: Այո՛...

Նա մէկ երկու քայլ առաջ անցաւ, ուշադիր գննեց մայթը՝ նախ վեր, ապա վար ու կարծես ինչ մտքրի ծանրութեան տակ գլուխը կախեց: Ըստ երեւոյթին թեթեւ չէր կեանքը, գործած անպատում ոճիւրից յետոյ: Յամենայն դէպս, թէեւ անցել էր հինգ-վեց տարի, բայց վախը անբաժան էր մնացել նրանից: Իր լայն ուսերին կրում էր երկու հրապարակային մահաւճիռներ, Պոլսոյ պատերազմական ատեանի եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան: Առաջինը նրա համար, հաւանաբար, ունէր բարոյական նշանակութիւն. փոխանակ վեր հանելու իր «ազգանուէր» մեծ գործը, հարազատ երկրի մէջ հարազատները դատապարտում էին նրան մահուան, իբրեւ սովորական ոճրագործի: Բայց ժամանակը կարող էր այդ «թիւրիմացութիւնը» պարզել. ապագայ սերունդները կը հասկանային կատարած գործի արժէքը, եթէ... Եթէ չլինէր Հ.Յ. Դաշնակցութեան դատաւճիռը: Այնուամենայնիւ, չկարողացաւ այդ կուսակցութեան բոլոր ղեկավարներին բնաջնջել: Բայց ո՞վ մնաց իր ճանաչածներէ: Փաստօրէն մէկ հոգի. Գարեգին Փաստրմաճեանը: Ձէ՞ր յիշում արդեօք իր վերջին գրոյցը նրա հետ...

Լծակի պէս հաստ դաստակը վեր տարաւ, ձեռքով ճակատը շփեց, ներս մտաւ: Նայեցի ժամացոյցին. 10-ն էր, Ուհլանտ գնալու իր սովորական ժամը: Ձէնքը առի վրաս, պատրաստ դուրս գալու: Յանկարծ նա յայտնուեց դռան մօտ ու փղի պէս ծանրօրէն սկսեց վար իջնել: Երբ դուրս ելայ փողոց, դիմացի մայթով արդէն բռնել էր Ուհլանտի ուղին: Սառը դատողութիւնը ինձ ասում էր, որ այս անգամ անկարող պիտի լինի ազատուել ձեռիցս, բայց եւ յուզումը բազմալեզու աղաղակներով փոթորկում էր ինձ:

— «Հասի՛ր, վագի՛ր, անցի՛ր միւս մայթը, ու շեղակի կռնակից, մէջքի՛ն, գլխի՛ն, անցի՛ր փողոցը»...

Մայթից իջայ փողոց՝ յետեւը անցնելու համար, բայց յանկարծ մի բան յետ մղեց ինձ. հազար անգամ պարզուած բացորոշ

բանը այդ պահին մէկէնիմէկ կասկածելի թուաց. նա՞ է արդեօք...

— «Անցիր դիմացը, դիմացը, դիմացը, ուղղակի ճակատին, չո՛ւտ, չո՛ւտ, չո՛ւտ, վազի՛ր»...

Դիմացի մայթով հաւասարուեցի նրան, արագ քայլերով բաւական յառաջացայ. անցայ նոյն մայթը, ուսկից գնում էր նա: Յետ դարձայ: Մօտենում էինք իրար: Նա գալիս էր ճեմելու ձեռով՝ ձեռնափայտը անփոյթ ճօճելով: Մի կարճ տարածութիւն մնացած՝ զարմանալի անդորրութիւն համակեց էութիւնս: Հաւասարուելու վրայ Թալէաթը շեշտակի նայեց ինձ. աչքերի մէջ առկայծեց մահուան սարսուռը: Վերջին քայլը բեկուեց. մի քիչ թեքուեց որ խուսափի, բայց գէնքը դուրս քաշելս ու գլխին պարպելս մէկ եղաւ...

Թալէաթը հարուածից կարծես ցցուեց ու մի ակնթարթ հզօր մարմինը պրկուեց ձիգ, բայց երերուն, ապա՝ սղոցուած կառնու բունի պէս երեսի վրայ տապալուեց թնդիւնով... Քիչ դէնը մի կին ճչաց ու գետին փռուեց. մի մարդ վազեց դէպի նա... Բնաւ չէի կարող երեւակայել, որ այդպիսի դիւրութեամբ գետին պիտի փռուի գազանը: Մի վայրկեան մղում ունեցայ բոլոր գնդակները պարպելու մէջքին, բայց փոխանակ կրակելու ատարճանակս նետեցի: Սեւ, թանձր արիւնը վայրկենապէս լճացաւ Թալէաթի գլխի շուրջ, կարծես ջարդուած անօթից մազուիթ էր դուրս թափուում...

— Մարդ սպաննե՛ց, լսեցի...

Նայեցի վեր, վար, դիմացը, ամէն կողմ մարդիկ կանգ առած՝ նայում էին ինձ...

— Մա՛րդ սպաննեց, բռնեցէ՛ք, — ճչաց մէկը, ցանցաձեւ պարզելով դէպի ինձ ձեռքերը...

Բայց լճացող արիւնը կարծես դիւթել էր ինձ:

— Բռնեցէ՛ք, բռնեցէ՛ք, ճչացին ուրիշներ...

Ես անցայ նրանց մօտով. ոչ ոք փորձեց ինձ բռնել: Բայց երբ թիկունքից աղաղակները բազմացան, քարացած ջղերս յանկարծ թունդ ելան ու ես ինձ նետեցի հարեւան փողոցը, ի՞նչ անելու՝ չգիտեմ: Ահաւոր աղմուկով մարդիկ ինձ հետապնդեցին: Ես փախայ: Դիմացից եկող մէկը բռնեց ինձ...

Կարո՞ղ էի արդեօք խուսափել, հաւանաբար եթէ այդ մասին նախապէս մտածած եւ որոշած լինէի: Անմիջապէս ամբոխը գիս շրջապատեց: Չէի հասկանում, թէ ինչ են ուզում ինձնից. գոռում են, բռունցքները ճօճելով յարձակում, այնինչ ես ոչ ոքի հետ գործ չունեմ: Մէկը ինձ քաշքշեց, ուրիշներ սկսան անխնայ հարուածել. մի գինուած բռունցք իջաւ գլխիս. աչքերս մթնեցին. վարընկնելուց խուսափելով՝ չոքեցի. արիւնը աղօսում էր դէմքս. բազմաթիւ ձեռք ու ոտք էին իջնում վրաս. անզօր կատաղութեամբ պոռացի:

— Ի՞նչ էք ուզում. ես՝ հայ, նա՝ թուրք, ձե՞զ ինչ...

Յանկարծ ամբողջը ճեղքուեց. մի ոստիկան ոտքի հանեց ինձ.

— Հա՛յ են, թո՛ւրք են, խլրտում էր տեղի տուող ամբողջը:

Գլխիցս արիւն էր հոսում: Հասան ուրիշ ոստիկաններ: Ամբողջը յետ քաշուեց: Ինձ դարձրին Հարտէնբերգ: Մայթի վրայ նոյն դիրքում ընկած էր հրէշը: Ոստիկաններ, բազմութիւն, որոշ հեռաւորութեան վրայ, բոլորուել են չորս կողմը:

Անցանք...

Գազազած ոստիկանները նետեցին ինձ Շարլոտենբուրկի ոստիկանական մի խցիկը: Ապա յայտնուեց մի պաշտօնեայ, որ գլուխս վիրակապերով փաթաթեց ու ինձ դուրս հանեց: Ինքնաշարժով փոխադրեցին գաղտնի ոստիկանատան բաժինը: Պաշտօնեաների եւ ոստիկանների մի բազմութիւն կար այստեղ. մէկը ինձ ներս տարաւ մի աւելի մեծ խուց...

Համակուած էի հոգեկան այնպիսի մի ներքին գոհունակութեամբ, որի նմանը չէի ապրել երբեք: Արճիճի պէս վրաս ծանրացած տեւական մղձաւանջը չքացել էր յանկարծ: Ամէն բան փոխուել էր կարծես. կաշկանդուած հոգիս ազատ ու լայնարձակ թռչում էր. կարծես էութեամբ ձերբազատուած՝ մտքերս շրջան էին անում աշխարհի ծանօթ բոլոր անկիւններում: Տէ՛ր Աստուած, ո՛րքան շատ բան կար մտածելու: Եւ սակայն, ամէն բանից ու տեղից մտքերի մի-մի փշուր կայ գլխիս մէջ, որոնք փայլատակում են ու մարում...

(Հատուած մը Ս. Թէհլիբեանի «Վերջիշումներ» գրքէն):

ԱՐՇԱԻՐ ԾԻՐԱԿԵԱՆ

Դեռ պատանի տարիքին Պոլսէն կ'անցնի Հոռմ (1920-ին Պոլսոյ մէջ սպաննած էր Վահէ Իսհանը.— Եսայեան) ու կը հետապնդէ Սայիտ Հալիմը, որուն վարչապետութեան շրջանին էր որ 1915-ի կոտորածին որոշումը տրուած էր: 1921-ի Դեկտեմբեր 5-ին կը ցատկէ սուրացող կառքի մը ելքին աստիճանին վրայ, կը սպաննէ Սայիտ Հալիմը: Իտալական թերթերը կախարդական հերոսութիւն մը կը նկատեն կատարուածը:

Հոռմէն կ'անցնի Պերլին նոյն առաքելութեամբ: Արամ Երկան-

եանին հետ կը հետապնդէ Պէհաէտտին Շաքիրն ու ձէմալ Ազմին: Առաջինը Իթթիհատի կեդրոնական մարմնի անդամ, իսկ երկրորդը Տրապիզոնի վալին: 1922-ի 1-ին, Մեռելոցի օրը, Պոլսոյ նախկին ոստիկանապետին տունն են Պէհաէտտին Շաքիրն ու ձէմալ Ազմին: Կէս գիշերին դուրս կու գան, իրենք կը մօտենան, Արամ Երկանեան Տիկ. Թալէաթը առջեւ կը հրէ ու երկու գնդակ կը պարպէ Պէհաէտտինի գլխուն, իսկ Արշաւիր Շիրակեան՝ ձէմալ Ազմին: Արշաւիրին ոտքը սահելով գետին կ'իյնայ: Արամ ատրճանակին փողը Տիկ. Թալէաթին կ'ուղղէ, կ'ազատէ ընկերը: Երկուքն ալ կ'ազատին:

ՍԱՅԻՏ ՀԱԼԻՄԻ ՎԵՐՁԻՆ ՕՐԸ

Եւ յանկարծ վերէն, լսուեցաւ կառքի մը զղրղիւնը: Մէկէն մարմնէս անծանօթ սարսուռ մը անցաւ, երբ տեսայ հսկայ ձիերը, որոնց բաշերը հովէն կ'ալեծփէին: Կառքին մէջն էր Սայիտ Հալիմ փաշան՝ իր թիկնապահին հետ: Փողոցին միւս ծայրը նայեցայ Մ. դեռ հասած չէր: Վայրկենապէս «ցտեսութիւն» ըսի Հելենային, պատուիրելով որ շուտ ներս մտնեն, քանի որ «հայրս» կու գար:

Անմիջապէս քալեցի միւս մայթը, որպէսզի լաւագոյն դիրքով մը ահաբեկումը կատարեմ. բայց քանի մը ակնթարթ ուշացած ըլլալուս, քիչ մնաց ձիերու տակ մնայի. ձեռքս վերցուցի, բռուցքս ցցած. ձիերը խրտչեցան եւ ծառացան: Այդ իրարանցումի մէջ, արագ ոստումով մը անցայ եւ ցատկեցի կառքին վրայ, կոխելով ոտնատեղին: Մէկ ձեռքով բռնեցի կառքին յենարանը, քիչ մը երեւրացի բայց հաւասարակշռութիւնս կրցայ պահել: Մինչ թիկնապահը կառապանին կը նայէր ու բաներ մը կ'ըսէր, երեւի հասկընայու համար ձիերու խրտչիլը, Սայիտ Հալիմ փաշային աչքերը հանդիպեցան աչքերուս: «Երէն» ըսաւ թիկնապահին: Այս եղաւ Սատրազամին վերջին բառը: Աչքերը սարսափով լեցուն էին՝ երբ ատրճանակիս փողը ուղղեցի աջ քունքին եւ կրակեցի: Երկրորդ փամփուշտի մը հարկ չմնաց: Խռպոտ ձայն մը եւ փաշան նստած տեղէն տապալեցաւ կառքին մէջ, գլուխը իմ կողմս, գրեթէ ոտքերու տակ: Կառքը դեռ կ'արշաւէր:

Թէվֆիք Ազմին, առաջին շփոթէն սթափած, ատրճանակ մը հանեց ու կը պատրաստուէր կրակել, երբ ատրճանակիս փողը անոր ալ ճակատին ուղղելով, գոռացի թուրքերէնով.

— Աթ աշաղը, կեպերթիրիրըմ.— Նետէ՛ գէնքդ, կը սատկեցընեմ...

Հնազանդեցաւ եւ ատրճանակը կառքէն դուրս նետեց, ահա—

բեկ դէմքով: Ատրճանակիս կոթովը այս անգամ սկսայ հարուածել կառապանին կռնակէն, պոռալով իտալերէն. «Ասբեթա, ասբեթա». «կեցի՛ր, կեցի՛ր»: Խեղճ կառապանը վախէն կը դողար եւ յուսահատական ճիչերով զիս վկայութեան կը կանչէր, ըսել ուզելով. — Տե՛ս, կեցնել կ'ուզեմ, բայց ձիերը չեն կենար:

Կը վերյիշեմ տակաւին, տարօրինակ ու անհաւատալի տեսարան մըն էր: Զիերուն խելակորոյս վազքը, փաշային կախ ինկած գլուխը, որ կը ճօճէր կառքէն դուրս, սարսափահար թիկնապահը, որ ձեռքերը վեր՝ նստած կը մնար մոմի պէս, խուճապահար կառապանը. եւ ես, մէկ ոտքս կոխելիք տեղին վրայ եւ միւսը ներս ու ատրճանակը ձեռքս: Ուժգին հովէն վերարկուս կը ծածանէր կռնակիս վրայ, հսկայ թռչունի մը ձեւը տալով ինծի: Այս պատկերը, որ կ'ամբողջացնէր դէմքիս իջած սեւ գլխարկս, անցորդներէն ոմանց երեւակայութիւնը գրգռած էր եւ հետագային ոստիկանական հարցաքննութեան ընթացքին, առիթ տուած էր անոնց ըսելու թէ սպաննողը ուրուական մըն էր — Ֆանթոմա:

Կառապանը չյաջողեցաւ կեցնել ձիերը, որոնք վազքը շարունակեցին մինչեւ փաշային տան առջեւ եւ ինքնաբերաբար կանգ առին: Դրան առջեւ, խափշիկ ծառան մեքենաբար ձեռքը ճակատին տարաւ, «թեմեննահ» ընելու ձեւով, բայց փաշային ինկած գլուխը տեսնելով, այդ դիրքին մէջ քարացած մնաց, ապահար: Առանց կարեւորութիւն տալու ծառային, վար ցատկեցի կառքէն եւ ատրճանակս ցցած թեւովս լայն շարժում մը գծեցի շուրջս, թէ՛ սարսափ ձգելու եւ թէ՛ փախուստիս ուղղութիւնը որոշելու համար:

Բազմութիւնը շատցած էր: Գործէ մեկնող բանուորները, որոնցմէ շատերը տեսած էին դէպքը, հետզհետէ կը մօտենային կառքին. չըջանակ մը սկսած էր կազմուիլ, որ կը գոցէր փախուստիս ճամբան: Վայրկեան մը տատամսեցայ: Ի՞նչ պէտք է ընէի, եթէ այդ Իտալացիք յարձակէին վրաս: Շուրջս նայեցայ. խուճմբ մը բանուորներու քով կեցած էր նաեւ Գելենան եւ պիշ-պիշ կը նայէր ինծի: Մ. մէջտեղ չկար:

Փողոցին ճիշդ մէջտեղը սպառնալից շարժումներով մէկ երկու շրջանակ եւս ըրի ու մօտցայ ճամբաս բռնող բանուորներուն, որոնք եւս, սպառնալից, մտադրութիւն ցոյց չէին տար անցք բանալու. յետոյ գոչեցի.

— Սպանութիւնը քաղաքական է... Ասիսիանթօ փօլիթիքօ. ձեզ չի հետաքրքրեր... ճամբայ բացէ՛ք...

Ամբողջ ուժովս կը պոռայի, բայց շարժող չկար: Այս անգամ պոռացի.

— Բաշուեցէ՛ք, եթէ ոչ բոլորդ ալ կը հնձեմ:

Յուսահատական ժեսթով մը բայց միայն վախցնելու նպատակով կրակ բացի, երկու գնդակ պարպելով գետնին. սալաքարերը

կտոր կտոր եղան, սարսափի մատնելով հետապնդող բազմութիւնը. փողոցին երկու կողմէն փախող-փախողի:

Ալ պողոտային կ'իշխէի: Արագ վազեցի եւ վայրկեան մը աչք նետեցի ետեւս: Սայիտ Հալիմին կառքը մինչեւ հոն եկած էր եւ թիկնապահը անընդհատ կը պոռար. — «Բռնեցէ՛ք, բռնեցէ՛ք»: Պահ մը առաջ սարսափի մատնուած ժողովուրդը կրկին ետեւս ինկած էր. երկար էր փողոցը եւ հալածողներու խումբը կրնար հասնիլ ետեւէս, նոր փողոց մը չմտած: Օգտուելով հալածողներուն վայրկենական դադարէն, հանեցի վերարկուս, որ սաստիկ կը նեղէր զիս եւ ազատ շարժումներս կ'արգիլէր: Շարունակեցի վազել եւ դարձուածքի մը վրայ տեսայ խոշոր բանուոր մը որ միւսներէն աւելի արագ կը վազէր ու գլխարկս բարձր բռնած էր դրօշակի մը պէս:

Նոմենթանան հանրակառքի պողոտան էր: Իրարանցումն ու պոռչտուքները կը շարունակուէին եւ անցորդները, անտեղեակ եղելութեան, կանգնած կը դիտէին ու բան մը չէին հասկնար փախուստէս: Այդ միջոցին զոյգ հանրակառք մը կը հասնէր. ոստումով մը առջեւէն անցայ, յաջողելով պողոտան կտրել. մինչ բազմութիւնը միւս կողմը կը մնար անշարժացած: Կը յուսայի վտանգը հեռացուցած ըլլալ, բայց գլխարկս պահող անիծեալ բանուորն ալ ետեւէս կու գար յաջողած ըլլալով պողոտան կտրել: Պէտք էր ամէն գնով զայն չէզոքացնել:

Առաջին փողոցը դառնալուս պէս կանգ առի եւ պատին փակայ ու սպասեցի: Հետապնդողը կու գար եւ իր կարգին փողոցը պիտի դառնար, երբ անակնկալ կերպով դիմացը ելայ ու ատրճանակը փորին սպառնացի թէ զինքը պիտի սպաննեմ, եթէ անմիջապէս ետ չդառնայ: Վտանգաւոր փորձ մըն էր ըրածս, բայց ուրիշ ճար չունէի: Մարդը տատամսուամի վայրկեան մը ունեցաւ. ոչ կը յարձակէր, ոչ ալ կը նահանջէր:

— Լաւ նայէ աչքերուս, ըսի իրեն, ատրճանակս առանց փորէն հեռացնելու. ոճրագործի դէմք ունի՞մ, ես ոչ մարդասպան եմ, ոչ ալ աւազակ: Մեռցուցած մարդս հրէշ մըն էր. մեղք կ'ըլլայ որ պարապ տեղը դուն մեռնիս եւ ես ալ ձերբակալուիմ: «Ասիսիանթօ փօլիթիքօ». քանի մը անգամ այս խօսքը կրկնեցի եւ աւելցուցի. — կորսուէ՛... .

Չեմ գիտեր, բառե՞րս աւելի համոզիչ էին թէ մարմնին սեղմուած ատրճանակիս փողը: Մարդը հրաժարեցաւ զիս բռնելէ եւ ետ դարձաւ. փախուստս շարունակեցի:

Դժբախտաբար, այդ անակնկալ հետապնդումներուն եւ իրարանցումին պատճառով շեղած էի նախօրօք ճշդուած փախուստիս ուղեգծէն, եւ շուտով ինկայ անել փողոց մը: Ուրիշ ճամբայ մը գտնելու յոյսով վերադարձայ. բոլոր քառուղիներու վրայ Գարա-

պինիէր-հեծեալ ոստիկաններ կեցած էին: Մուսուլիմի մօտալուս յեղափոխութեան օրերն էին: Բարեբախտաբար այդ ոստիկանները բոլորովին այլ պարտականութիւն ունէին եւ առանց հրամանի չէին կրնար իրենց տեղերէն շարժիլ: Տեսանելի հետապնդողներ չկային, սակայն ետեւի փողոցներէն կը լսուէին բացագանչութիւններ:

— Ա՛յս կողմէն գնաց...

— Զինուած է, զգուշացէ՛ք...

— Վտանգաւոր մէկն է...

Այս կարգի խօսքեր ըսելով, հասկցայ թէ ազատ չէի տակաւին եւ վտանգը հեռացած չէր: Պարտէզի մը պատին առջեւ հասած էի: Պատը հասակէս երկու անգամ բարձր էր եւ վրայէն ցատկել կարելի չէր: Պատին մօտ սակայն կար հեռաձայնի ձող մը, անյաջող մէկ երկու փորձէ վերջ, յաջողեցայ շղլուիլ վեր եւ պարտէզ ցատկել: Շան հաջողէն գիրուկ խոշորակազմ կին մը երեւցաւ ու բացատրութիւն պահանջեց պարտէզին մէջ գտնուելու մասին: Նախ կարեւորութիւն չտուի եւ չպատասխանեցի, բայց վրայ հասաւ նաեւ ամուսինը, որ նոյն հարցումը կրկնեց՝

— Զլսեցի՞ր որ մարդ մը սպանուած է դուրսը, ըսի զայրոյթով, եւ ցոյց տուի ատրճանակս... ասիսիանիթօ ըսի:

Սարսափահար լռեցին:

— Նայեցէք, որ ձեր շունը խելօք կենայ եւ շղթան չքակէք...

Եւ պարտէզին խորը յառաջացայ, ուր դուռ մը նշմարած էի: Պարտէզին ետեւէն ալ առուակ մը կ'անցնէր, հաւանաբար մեծ գետին մէկ թելը, որ քանի մը դարձուածքներէ վերջ կ'երթար միանալու գետին: Իբրեւ կամուրջ, տախտակ մը նետած էին մէկ ափէն միւսը: Անցայ եւ տախտակն ալ քանդելով ջուրը նետեցի:

Մարզական կամ սկաուտական վազքով քիչ մը յառաջանալէ վերջ, պզտիկ փողոցէ մը եւ ուրիշ կէտէ մը կրկին մտայ Նոմենիթանա փողոցը: Անկիւն մը հողի կոյտ մը կար, երեւի նորոգութեան համար: Ամէն կողմ ալ շինութեան գործիքներ: Վայրկեան մը կեցայ, շուրջս ուշադրութեամբ գննեցի, յետոյ ատրճանակս խրեցի հողին մէջ:

Այլեւս ազատ նկատեցի ինքզինքս...

(Հատուած մը Արշաիր Ծիրակեանի
«Կտակն էր Նահատակներուն» գրքէն)

Պետրոս Տէր Պօղոսեան
և Ստեփան Ծաղիկեան

ՍՏԵՓԱՆ ԾԱՂԻԿԵԱՆ

Ծնած է Խոտրջուրի Մոխրկուտ գիւղը, 1886-ին, հացագործ հօրմէ: Կրթութիւնը ստացած է Տրապիզոնի Ֆրերներու վարժարանին մէջ: 14 տարեկանին ծնողքը զինքը ամուսնացուցած են, որպէսզի պանդխտութեան չերթայ:

Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին, Ստեփան Ծաղիկեանը կը գտնուէր Խարկով (Ռուսաստան), մօրեղբայրներուն քով: Անկէ կ'անցնի Կովկաս միանալու համար կամաւորներուն: Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք մնաց հոն իրականացնելու համար չիրագործուած մահապատիժներ: Էնվեր կրցաւ ազատիլ, բայց ձէմալ փաշան ինկաւ իր գնդակներով 1922-ի Յուլիս 21-ին, Թիֆլիսի մէջ: Չեկայի կողմէ ձերբակալուելով անհետ կորած է:

ՅԱԿՈՒՄ ԵՆԼՔՈՒՄՈՎ ԱՀԱԲԵԿՈՒՄ Է ԷՆՎԷՐԸ

Վերջերս Հայկ Հայրապետեան հանդիպում ունեցած է ծերունագարդ յեղափոխական եւ Էնվերի ահաբեկիչի՝ Յակոբ Մելքումովի հետ, որ հակառակ իր յառաջացած տարիքին՝ սիրով պատմած է այն վրէժ-խնդրական յուզումը, զոր ան ունեցած է ահաբեկելով Մեծ Եղեռնի դահիճներէն մին: Ստորեւ՝ հատուածներ այդ զրոյցէն.

Յակոբ Մելքումովը ծագումով Ղարաբաղցի է, բայց աշխատանք որոնելու, ուսում ստանալու նպատակով պատանի հասակում ընկել է Աշխարադ: Մասնակցել է առաջին համաշխարհային պատերազմին, մարտնչել Արեւելեան Պրուսիայում: Վիրաւորուելուց եւ ապաքինուելուց յետոյ մեկնել է թուրքական ռազմաճակատ: Հեծեալ գնդի կազմում՝ հինաւուրց Կարինի մօտ կռուել է թուրքերի դէմ, մարտնչել Վանի, Բաղէշի համար: Դարձել է սպայ: 1920 թուականին Յակոբ Մելքումովին ուղարկում են Թուր-

քեստան, որտեղ դաժան կռիւներ էին մղոււմ բասմաչներէ եւ յեղափոխութեան միւս թշնամիներէ դէմ:

Թուրքեստանի առաջին հիսարեան յատուկ հեծեալ բրիգադի նախկին հրամանատար Յակոբ Մելքումովը երկրորդ անգամ պարզեւատրոււմ է՝ 1921 թուականի հիսարեան ռազմարշաւի ժամանակ մատուցած մարտական աչքի ընկնող ծառայութիւններէ եւ 1922 թուականին էնվէր փաշայի հրոսակախմբի ջախջախման համար:

Ես հիմա կը պատմեմ էնվէրի, աւելի ճիշդ՝ նրա սատակելու մասին:

Այս մտազարը ամուսնացել էր թրքաց սուլթանի դստեր հետ, ուստի եւ առանձնակի դիրք ունէր մահմեդական Արեւելքում: Պատերազմում թուրքիայի պարտութիւնից եւ զինուորական տրիբունալի կողմից մահուան դատապարտուելուց յետոյ փախաւ երկրից: Երկու տարի թափառեց Արեւելքի երկրներում՝ նոր հնարաւորութիւններ փնտռելով արկածախնդրութեան համար: 1921-ի նոյեմբերին էնվէրը դարձաւ Բուխարայի զինուած ուժերի գլխաւոր հրամանատար: Բուխարայի հանրապետութեան նազիրների խորհրդի նախագահ, ժողովրդի կատաղի թշնամի Ֆայզուլա՛ հ խոջաեւի հետ միասին էնվէրը հակայեղափոխական խռովութիւն է նախապատրաստում Բուխարայում...

էնվէրը դեռ անկողնում էր, երբ մեր սրբը փայլատակեցին նրա լուսամուտների տակ: Առանց խալաթի ու բոպիկ նա իրեն նետեց նժոյգի վրայ եւ սուրաց դէպի լեռները: Չէ՛, դու իմ ձեռքից չես պրծնի, բորենի... քո խղճի վրայ է իմ ժողովուրդի արիւնը... Քսանհինգ վերստ հետապնդելուց յետոյ նրան բռնացրինք Չաղան ղըչլայում: Արիւնահեղ ձեռնամրտում վերջ տուեցինք ուղղափառ մարդասպանների ամբողջ հորսակախմբին: Սատկեցըրինք նաեւ հրոսակապետին՝ «Իսլամի բանակի հրամանատարին», էնվէրին:

— Այո, մենք էնվէրին վերջ տուեցինք 1922 թուականի Օգոստոսի 4-ին, Չաղան ղըչլայում, առաւօտուայ նամազից յետոյ, մզկիթից ոչ հեռու...: Այսպիսով, թուրքական զինուորական տրիբունալի դատավճիռն ի կատար ածուեց Բեռլինում, Թիֆլիսում եւ Չաղան ղըչլայում:

Յակոբ Մելքումով

ՄԻՍԱՔ ԹՈՐԼԱՔԵԱՆ

Տրապիզոնի մօտ Կիւշանա քաղաքը ծնած է: Փոքր տարիքին մեծ հետաքրքրութիւն ունեցած է ազգային եւ յեղափոխական կեանքի հանդէպ: Հայկական եղեռնէն ամիս մը առաջ կուսակցութեան գերագոյն մարմնին մէկ նամակը Կովկաս կը տանի: 1916-ին

Պաթում է ու ապա՝ կամաւոր: Թուրքերու հետ կռուի ժամանակ կը վիրաւորուի: Ապա կ'անցնի Պոլիս, ուր ընկերներուն հետ հետապընդէ Պաքուի հայոց կոտորածի պատասխանատու Ջիւանջիրը, որ Ատրպէյճանի կառավարիչն էր: Գտած էր բնակարանը՝ Բերա Բալաս մեծ հիւրանոցը: Ընկերներով ամէն օր սրճարանը նստած կը հետեւին Ջիւանջիրի ընթացքին:

1921-ի Յուլիս 8-ի երեկոյեան, երկու ինքնաշարժներ կանգ կ'առնեն, 4--5 հոգի դուրս կու գան: Քիչ ետք հիւրանոցէն ելլելով կը մտնեն Փըթի Շանի պարտէզը: Բացօթեայ թատրոն մըն է: Միսաք ալ կը մտնէ պարտէզ, բազմութիւնը խոնուած է, դժուար է մօտենալ, կը սպասէ դրան առջեւ: Երբ ժողովուրդը կը սկսի մեկնիլ, Ջիւանջիր կը քալէ: Դրան առջեւ կարելի չըլլար հաշիւը մաքրել: Դուրսը՝ մօտեցած են իրարու: Միսաքին հասակը հազիւ կը հասնի Ջիւանջիրի կողին, բայց Ջիւանջիրը ետ կը դառնայ ու կը բռնէ Միսաքին երկու ձեռքերէն ու առիթը աւելի յարմար կ'ըլլայ կրակելու կուրծքին: Կը փախչի, բայց կասկածելով ետ կը վերադառնայ, կը հաստատէ անոր մեռած ըլլալը: Կը ձերբակալուի ու ազատ կ'արձակուի:

ՊԷՅՊՈՒՏ ԽԱՆ ՋԻՒԱՆՇԻՐԻ ԱՀԱԲԵԿՈՒՄԸ

ՄԻՍԱՔ ԹՈՐԼԱՔԵԱՆ

Օր մը լսեցինք, թէ Ատրպէյճանի յայտնի Աղայեւը Պոլիս եկած է: Այս մարդը հետապնդելու վրայ էինք, երբ Պոլիս եկաւ նաեւ Պէյպուտ Խան Ջիւանջիրը, Ատրպէյճանի ներքին գործերու նախարարը, ջարդերու յայտնի կազմակերպիչ ու հայակեր, Ատրը-

պէյճանի Թալէաթը: Եկած էր իբրեւ պոլշեւիկեան առեւտրական ներկայացուցիչ. թերեւս այս պատրուակի տակ դուրս էր ելած Պաքուէն եւ իր հարստութիւնը դուրս հանած: Անոր գալովը Աղայեւը մոռցանք:

Զինքը առաջին անգամ տեսնողը եղաւ Աբրահամ Գիւլխանդեանը, որ Պաքուէն անձամբ կը ճանչնար: Աբրահամը լուրը բերելուն պէս՝ հետապնդումը սկսաւ: Այս գործը յանձնուեցաւ Երուանդ Ֆրնտըքեանին, Յարութիւն Յարութիւնեանին եւ ինձի: Առաջին երկուքը պիտի մասնակցէին միայն հետապնդումին. ահաբեկումի գործը պիտի կատարէի ես: Հետապնդումի մեր աշխատանքներուն սկզբնական շրջանին, մեզի օգնեց նաեւ Հրաչ Փափագեան:

Առաջին քանի մը օրերը յաջողեցանք իր բնակած տեղը ստուգել: Կ'ապրէր Բերա Բալաս մեծ հիւրանոցը: Իր տրամադրութեան տակ ունէր երկու ինքնաշարժ. շտապելով դուրս կու գար հիւրանոցէն, կը նստէր ինքնաշարժ ու կ'անհետանար: Որոշ ժամեր չունէր հիւրանոցէն ելլելու կամ հիւրանոց մտնելու: Այս պատճառով ալ դժուար էր զինքը յարմար առիթի մը բերել եւ զարնել:

Հետապնդողներս Բերա Բալասի մուտքին նայող հրապարակի սրճարաններու պատուհաններուն մօտ կը նստէինք առաւօտ կանուխ: Նարտ (Թաւլի) եւայլն կը խաղայինք եւ մինչեւ երեկոյ կը դիտէինք, յաճախ փոխնիփոխ, որ տեսնէինք իր երթալը կամ գալը: Այսպէս անցաւ շաբաթ մը: Որեւէ դրական արդիւնքի չկրցաք հասնիլ:

1921 Յուլիս 18-ին, երեկոյեան երկու ինքնաշարժներ եկան ու կանգ առին հիւրանոցի դրան առջեւ: Բարձրահասակ, փափախը գլխուն՝ Զիւանչիրը դուրս եկաւ 4-5 հոգիի հետ միասին ու բարձրացան հիւրանոց: Ուշադիր կը նայէինք: Քիչ վերջ դուրս եկան հիւրանոցէն բոլորը միասին եւ մտան մօտի Փըթի Շանի պարտէզը, յառաջացան դէպի ամենածայրը, ուր բացօթեայ թատրոն կար, նստեցան պիւֆէի մօտ:

Որոշեցինք, որ յարմար վայրկեանը եկած է: Յարութիւնեան, որուն գործը աւարտած էր, մեկնեցաւ. Երուանդ Ֆրնտըքեանի հետ մտանք պարտէզ, բազմութիւնը խռնուած էր, դժուար էր շարժիլը. կարելի չեղաւ յառաջանալ ու իր նստած տեղը զարնել: Ստիպուած նստանք մուտքի դրան մօտ զետեղուած նստարանի մը վրայ եւ որոշեցինք որ գործի անցնիմ դուրս գալէն ետք, հիւրանոցի մուտքին:

Երկար սպասելէ ետք, ժողովուրդը խռններամ սկսաւ դուրս գալ: Զիւանչիր արդէն անցեր էր մեր առջեւէն: Ամբոխի խռնուածութեան պատճառով չկրցայ հասնիլ մօտը, շատ որոշ կը տեսնէի զինք: Դէպի հիւրանոցի մուտքը կը մօտենար, որուն 50-60 մետր

արդէն մօտեցեր էր: Դժուար էր ժողովուրդը եւ ճամբուն երկու եզերքներուն շարուած բազմաթիւ ինքնաշարժները ճեղքել ու անցնիլ: Մտածեցի, որ այս արգելքներով պիտի չկարնամ հասնիլ իրեն: Ուստի, ինքնաշարժներու մէջտեղէն արագ արագ մօտեցայ:

Այժմ արդէն հազիւ 30 քայլ հեռու էի իրմէ, նկատեցի որ գլուխը ետ դարձուց ու սկսաւ շուրջը նայիլ, ապա նորէն շարունակեց ճամբան: Կասկած արթնցաւ մէջս թէ թերեւս կասկածած է ու պիտի խուսափի: Ուստի, ամէն կերպով պատրաստ զգացի ինքզինքս, հոգեպէս ու մարմնապէս պինդ ու անխոռով: Եւ հազիւ գլուխը դարձուցած պիտի քալէր, յաջողեցայ հասնիլ քովը: Քաշեցի ատրճանակս: Շատ երկարահասակ մարդ էր, մնացի ցած. պարտաւորուած զարկի կողքէն, փոխանակ գլխէն, ատրճանակիս փողը գրեթէ հագուստին կպած: Ուրիշ կերպ չէր ըլլար. ետեւս ինքնաշարժ կար, կողքերը ժողովուրդ, ինքն ալ դիմացս: Ազատ շարժելու հնարաւորութիւն չունէի:

Առաջին գնդակին չինկաւ. միայն ժողովուրդը քիչ մը բացուեցաւ: Ընդհակառակը, շտկուեցաւ եւ երկու ձեռքերս կրցաւ ամուր բռնել, քանի որ ետ քաշուելու կարելիութիւն չունէի: Զեռձերս բռնելը շատ լաւ եղաւ, որովհետեւ, դարձաւ դէպի ինձի ու կուրծքը առաջս եկաւ: Այս անգամ երկու գնդակ եւս տեղաւորեցի կուրծքին: Ինկաւ:

Երբ ուզեցի փողոցի անկիւնը դառնալ, ականջիս հասաւ Զիււանչիրի ձայնը, որ իմտա՛տ (օգնութիւն) կը պոռար: Կէս գիշերուան ժամը 1-ի ատեններն էր: Կասկած արթնցաւ մէջս, թէ մեռած չէ: Յանկարծ միտքս ինկաւ երագս, որ տեսեր էի քանի մը օր առաջ եւ ընկերներուս պատմած:

Երագս հետեւեալն էր: Զիււանչիրին յանկարծ կը հանդիպիմ գիշերը փողոցին մէջ: Կը քաշեմ ատրճանակս կրակելու, բայց կրակ չ'առնեմ: Զիււանչիր նստած է ճերմակ ձիու մը վրայ եւ զիս կը հալածէ. ձին առջեւի ոտքերով կը յարձակի վրաս, ետ կը քաշուիմ: 80-100 քայլ ետ քաշուելէ ետք տեսայ որ չեմ կրնար ազատիլ, սկսայ բարձրանալ տունի մը սանդուխներէն վեր ու մտայ ներս. Զիււանչիրն ալ ձիով բարձրացաւ ու մտաւ ետեւէս: Այս անգամ սկսայ ատրճանակիս փոպով ձիուն զարնել ու ետ ընկրկիլ: Այսպէս դասայ մինչեւ պատը եւ այլեւս ետ երթալիք տեղ չ'մնաց: Զիււանչիր մօտեցաւ, ձին երկու ոտքերը վերցուց որ իջեցնէ գլխուս. ես ալ ատրճանակի փողը վերցուցի որ զարնեմ, փողը վերածուեցաւ գաւազանի եւ տակաւին հարուածը չիջեցուցած՝ քրտինք ջուրի մէջ արթնցայ:

Այդ երագը տղոց կողմէ մեկնուեցաւ իբրեւ գործիս անյաջողութիւն:

Ահա այս երագի վերլուծումով, անկիւնը չդարձած, երբ ձայնը

ականջիս հասաւ, մտքովս ըսի. «մեռած չէ, վերադառնամ, ու վերջացնեմ»:

Ետ դարձայ դէպի դիակը: Երբ մօտեցայ, գլուխը հաւաքուած էին 20-30 հոգի: Բոլորն ալ քաշուեցան ատրճանակը ձեռքս տեսնելով: Մօտեցայ եւ գետինը փռուած Զիւանշիրի գլխուն վրայ կեցայ: Կուրծքին գնդակ մըն ալ պարպեցի: Ապա չուրջս նայեցայ, եւ տեսայ որ 4-5 ոստիկաններ, ատրճանակներ ձեռքերնին, բռնած էին այն անկիւնը, ուրկէ կրնայի փախուստ տալ:

Մտածեցի, թէ ասոնց մէջէն այդ ճամբով ողջ ազատիլ անկարելի է: Որոշեցի կտրել փողոցը, դիմացը անցնիլ ու բարձրանալ Բերա: Բայց ինքնաշարժները շատ էին, խիտ առ խիտ շարուած՝ Բերա Բալասի վարի անկիւնէն մինչեւ Փըթի Շան: Ասոնց մէջտեղերէն ալ անցնիլ կարելի չէր: Նկատեցի վրան բաց ինքնաշարժ մը: Ժողովուրդէն շատեր կծկուեր կամ պառկեր էին ինքնաշարժներու կողքին:

Երբ անցայ միւս կողմ, պառկած մարդոց վրայ ինկայ եւ տակաւին ոտքերս գետին չհասած, չորս հոգի բռնեցին զիս: Բռնողներէն մէկը սպանուողին եղբայրն էր, ուժգին բռնեց մէջքէս, առջեւէս: Գնդակ մը պարպեցի, որ աչքին վերի ոսկորները փշրեց ու անցաւ: Զինկաւ: Թէեւ արիւնահոս էր եւ արիւնը վրաս կը հոսէր, բայց մէջքս չձգեց: Եթէ ձգած ըլլար, թերեւս միւս երեքն ալ սատկեցնէի ու ազատէի:

Ատրճանակիս մէջ մնացեր էին չորս փամփուշտներ: Նորը լեցնելու հնարաւորութիւն չունէի, վայրկեանապէս ինքզինքիս եկայ, չուզեցի բարդացնել ինդիրը եւ հաշտուեցայ յանձնուելու գաղափարին հետ: Թեքուեցայ բազուկս դրի ինքնաշարժի կողքին, հատ մը կրակեցի օդին մէջ ու սպասեցի:

Այդ պահուն, թուրք ոստիկան մը մօտեցաւ, բռնեց ձախ բազուկս եւ կ'ուզէր ատրճանակս ձեռքէս առնել: Ըսի. «Չփորձես, թէ ոչ շան նման կը սատկեցնեմ»: Այսպէս լարուած կեցած էինք, երբ հասան Փրանսացի ոստիկանները:

Ատրճանակս յանձնեցի անոնց: Եւ ահա սկսաւ ծեծը, հասնողը սկսաւ զարնել: Ժողովուրդն ալ խռնուեցաւ, քաշող քաշողի: Մինչեւ ոստիկանատուն քաշկոտեցին: Երբ հասանք թրքական ոստիկանատուն, վրաս գրեթէ հագուստ չէր մնացած: Ներս մտնելու պէս առին զիս իրենց մէջտեղը եւ սկսաւ փառաւոր տեսակէն տփոց մը: Մէկը կը զարնէր ուժգին, կ'իյնայի: Երբ կ'ելլէի, ուրիշ մը կը զարնէր: Ի վերջոյ, ուշաթափ եղայ եւ ինկայ, երբ տակաւին իրենց կօշիկներով կը զարնէին:

Քիչ յետոյ, սթափեցայ եւ աչքիս տակէն դէպի դուռը կը նայէի, թէ ո՛վ ներս պիտի մտնէ: Ֆրանսաի զինուորական մը, ձեռքը հաստ փայտ մը, ներս մտաւ: Միւսները մէկդի քաշուեցան: Թուրք

ոստիկանապետը նստած էր իր պաշտոնատեղին ու անտարբեր կը
 դիտէր կատարուածը: Այս միջոցին թուրք գաղտնի ոստիկան մը
 մօտեցաւ անոր եւ ըսաւ. «Պաշտոնատանդ մէջ մարդ կը մեռցնեն
 եւ իշու պէս անտարբեր նստած ես ու չես միջամտեր»: Ոստիկա-
 նապետը շշմած, յանկարծ տեղէն վեր ելաւ, եւ երբ Ֆրանսացի զին-
 ուորականը բարձրացուցած ձեռքի փայտը պիտի իջեցնէր գլխուս,
 բռնեց դաստակէն ու ըսաւ. «Այստեղ պաշտոնատեղիս է. Իրա-
 տունք չունիք մարդ ծեծելու կամ սպաննելու: Մեռնողը թուրք մըն
 է, զարնողն ալ հայ ըլլալու է եւ հաւանական է որ մեր հպատակնե-
 րէն: Այս գործը մեզի կը պատկանի: Մի՛ խառնուիք»:

Այլեւս ծեծը դադրեցաւ: Խելքս քիչ մը գլխուս եկաւ: Ոտքի
 հանեցին եւ աթոռի մը վրայ նստեցուցին, դիմացս ոստիկանա-
 պետը նստաւ, առջեւը թուղթ ու գրիչ:

(Հատուած մը «Օրերուս Հետ» գրքէն):

Գործ՝ Հրայր Օրիքեանի

ԱՆԴՕ ԹՈՒԼՈՒՄՃԵԱՆ
Anto Touloumjian
(1945-1976)

“Հերոսը այն չէ, որ արած ու չարած գործերով հերոս լինելու յետեւէն ընկած է: Բուն հերոսը այն է, որ կը հետապնդէ իր նպատակը կեանքն ու մահը խառնելով իրար, բայց առանց գիտակցելու, որ ինքը հերոս է:”

ՌՈՒԲԷՆ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԹՈՒԼՈՒՄՃԵԱՆ
(1945-1976)

Նահատակ Անդրանիկ Թուլումճեան՝ որդին՝ Տէր եւ Տիկին Ներսէս Թուլումճեաններուն, ծնած է Պէյրութ, 12 Ապրիլ 1945-ին:

Յանախած է Պուրն Համուտի Ազգային Ս. Քառասնից Մանկանց եւ Հայ Աւետարանական վարժարանները:

Պատանի տարիքէն՝ կեանքի ասպարէզ նետուած, միաժամանակ ազգային ոգին զինք մղած է անդամագրուելու Հ.Յ.Դ. պատանեկան միութեան մէջ եւ ապա արժանատրապէս անցած է շարքերը:

Անդրանիկ, հազիւ երիտասարդութեան սեմին կոխած՝ անհուն սէր մը ունեցած է դէպի իր սիրած ժողովուրդը եւ իր անուան վայել մարտու-

նակութեամբ, մեծ հաւատքով եւ նուիրումով, իր ընկերներով մարտնչած է՝ Լիբանանեան քաղաքացիական պատերազմի ընթացքին, հայութիւնը պաշտպանելու անհմաստ եւ հաշադա գրոհներուն դէմ:

Համակրելի, լուռ, ժպտադէմ, բոլորին կողմէ սիրուած եւ առիծասիրտ Անդրանիկ՝ կազմակերպչական կամքով օժտուած՝ մեր այն մարտիկներէն հանդիսացաւ, որոնք, մեր երկրորդ Հայրենիքին, Լիբանանին մէջ կայք հաստատած մեր ազգային ֆիզիքական գոյութեան սպառնացող վտանգին դէմ ծառացան: Իբրեւ զինեալ ղեկավար մը, հռչակուեցաւ անձնագոհութեան մարմնացում եւ մահուամբ իսկ՝ իր գաղափարական սրբութեան ծառայելու հաճոյքով ապրելու ուխտը կատարեց:

1976-ին, Պուրճ Համուտի մէջ, իրեն կը տեղեկացնեն, որ զինեալ բախումի մը ընթացքին ինկած էր իր զինակիցներէն մէկը: Անմիջապէս կը մեկնի դէպքին վայրը, քննութիւն մը կատարելու, սակայն, այս անգամ անարգ գնդակ մը կու գայ զգետնելու նորօրեայ ֆէտայիներու սերունդի այս երախտաշատ ներկայացուցիչը: Հարուածը մահացու էր եւ իր պարտականութեան վրայ կը նահատակուի Անդրանիկ Թուլումճեան:

Այս մահը տեղի կ'ունենայ Յուլիս 25, (Խանասորի արշաւանքի տարեդարձին), 1976.

Վերջ գտաւ անոր ֆիզիքական կեանքը, բայց հայ երիտասարդներու քաջարի խիզախումներու պատմութեան մէջ արձանագրուեցաւ Անդրանիկին, Անդրանիկներուն հերոսացումով կերտուած յանրժական անունը, անունները:

Անդրանիկ եւ իր քաջարի ընկերները, հետեւելով մեր դիցազուններու լուսապայծառ օրինակին, գիտցան մահուան նայիլ բաց ճակատով, կենալ անոր դէմ եւ իրենց արեամբ, իմացեալ մահուան գաղափարակաճով հայութեան ընծայել մխիթարութեան, վճռակամութեան եւ յանրժութեան ոգին:

Եւ, Անդրանիկներուն անմոռանալի յիշատակը կը դառնայ մեզի համար ամէնօրեայ հաւատք, կը դառնայ յուշակոթող, յուշամատեան եւ կը շարունակէ շղթան այն դիցազնամարտերուն, որոնց շղթան ըլլալու արժանիքով կը գրաւէ այս մատեանին մէջ իր տեղը:

Սիրելի Անդրանիկներ, դուք նահատակուեցաք, որ մենք ապրինք, դուք պիտի ապրիք մեր շունչին, կեանքին, արեան տրոփներուն հետ եւ պիտի մասնակցիք ապագայ վճռական ճակատամարտներուն:

Փա՛ռք ձեզի:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Այս հատորի պատրաստութեան ընթացքին, բացի արդէն իսկ գրութիւններուն տակը դրուած աղբիւրներէն, կը յիշատակենք այն գիրքերը, որոնցմէ օգտուած ենք:

Հինգ հերոսամարտներու համադրումը մենք կատարած ենք, օգտուելով 1982-ին Թեհրանի մէջ, «Ալիք»-ի կողմէ լոյս տեսած «Մեծ Եղեռնի Հերոսապատում – 1915 Թուի Ինքնապաշտպանական Հերոսամարտները» հատորէն, որ արեւելահայերէն վերհրատարակութիւնն է Պէյրութի մէջ «Ազգակ»-ի կողմէ հրատարակուած համանուն հատորին:

• Շապին-Գարահիսարի հերոսամարտին նուիրուած վկայութիւններն ու բոլոր նկարները առած ենք Արամ Հայկազի «Շապին-Գարահիսար ու իր Հերոսամարտը» հատորէն (Նիւ Եորք, 1956):

Ընդհանրապէս նկարներու եւ պատմական ստուգումներու համար դիմած ենք հետեւեալ հատորներուն.

1. Միքայէլ Վարանդեան, «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն», Ա. հատոր (Պարիզ՝ 1932) եւ Բ. հատոր (Փահիրէ՝ 1950):

2. Անդրանիկ Անդրէասեան, «Պատմութիւն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ամերիկայի Շրջանակի» (Լոս Անճելըս՝ 1981):

3. Գերսամ Ահարոնեան, գործակցութեամբ Նազարէթ Թօփալեանի, «1915-1965՝ Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի», (Պէյրութ՝ 1965):

4. Վեր. Տ. Անդրէասեան, «Զէյթունի Տարագրութիւնը եւ Սուէյտիոյ Ապստամբութիւնը», Բ. տպագրութիւն (Հալէպ՝ 1935):

5. Արամ Սահակեան, «Դիւցազնական Ուրֆան եւ իր Հայորդիները» (Պէյրութ՝ 1965): Այս հատորէն առած ենք նաեւ Ուրֆայի հերոսամարտին նուիրուած վկայութիւնները:

6. Կ. Սասունի, «Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի», (Պէյրութ՝ 1957):

«Արդարահատոյց» բաժնին համար օգտուած ենք օրացոյցերէ եւ թերթերու այլազան կտրօններէ:

ԱՐՄԷՆ ՏՕՆՈՑԵԱՆ

Կողքի գծագրութիւն՝
Նկարիչ՝ Յարութիւն Դոնդոնեանի

**«ՆԱԻԱՍԱՐԴ»-Ի ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԷՆ
ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ԵՆ**

	ԳԻՆ
1. «Սիրոյ Մատեան», մօտ 85 հայ բանաստեղծներու սիրային երգերու հաւաքածոյ: Խմբագիր՝ Արմէն Տօնոյեան	\$ 6.00
2. «Մարդը Փակագծի Մէջ», բանաստեղծութեանց ծաղկեփունջ: Հեղինակ՝ Արշաիր Մկրտիչ (սպառած)....	\$ 7.00
3. «Եղծանիչ Դեղանիւթերի Մոլորիւն», Drug Abuse. Հեղինակ՝ Վարդգէս Ֆրանգեան	\$ 6.00
4. «Յուշարձան Նահատակ Հայ Մտատրականութեան». Թւոյիկ: Բ. տպագրութիւն յատկաւարձական բաժնով.....	\$ 15.00
(սպառած):	
5. Ցեղասպանութեան Գունաւոր Քարտէզ (laminated), (սպառած).....	\$ 3.00
6. Հատընտիր Վահրամ Հանեան	\$ 5.00
7. Հերոսամարտներ, Արդարահատոյց, Կազմեց եւ խմբագրեց Արմէն Տօնոյեան	\$ 15.00

PUBLISHED BY NAVASART FOUNDATION, INC.
515 W. Broadway, suite D
Glendale, Ca. 91204
U.S.A.

NAVASART Publishing House
204 E. Chevy Chase, Suite 6
Glendale, California 91205 - U.S.A.

Tel: (818) 241-5933
Fax: (818) 241-6515